

T.C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI BÖLÜMÜ ANA BİLİM DALI

İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI

GENCE HANLIĞI

VE

CEVAD HAN'IN ÖZGÜRLÜK MÜCADELESİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Javid HAJIYEV

BURSA – 2016

T.C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI BÖLÜMÜ ANA BİLİM DALI

İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI

GENCE HANLIĞI

VE

CEVAD HAN'IN ÖZGÜRLÜK MÜCADELESİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Javid HAJIYEV

Danışman:

Yrd. Doç. Dr. Şevket YILDIZ

BURSA – 2016

TEZ ONAY SAYFASI

T.C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İslam Tarihi Bilim Dalı'nda 701422023 numaralı Javid HAJIYEV'in hazırladığı "Gence Hanlığı ve Cevad Han'ın Özgürlük Mücadelesi" konulu Yüksek Lisans Tezi ile ilgili tez savunma sınavı, 11/07/2016 günü 10:00-11:50 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin/çalışmasının başarılı olduğuna (oybirliği/oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)

Yrd. Doç. Dr. Şevket YILDIZ

Uludağ Üniversitesi

Üye

Yrd. Doç. Dr. Fatih AMAN

Sinop Üniversitesi

Üye
Yrd. Doç. Dr. İlhami ORUÇOĞLU

Uludağ Üniversitesi

11/07/2016

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ YÜKSEK LİSANS/DOKTORA TEZ
ÇALIŞMASI

ÖZGÜNLÜK RAPORU

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 11.07/2016.

Tezin Başlığı/Konusu: Gence Hanlığı ve Cevad Han'ın Özgürlük Mücadelesi

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 134 sayfalık kısmına ilişkin,...../...../20..... tarihinde şahsım tarafından .....adlı intihal

tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı %...'tür.

Uygulanan filtrelemeler:

1- Kaynakça hariç

2 - Alıntılar hariç/ dâhil

3- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim. Bu uygulama esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim. Gereğini saygılarımla arz ederim.

İmza

Adı Soyadı : Javid HAJIYEV

Öğrenci No : 701422023

Anabilim Dalı : İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı

Programı : İslam Tarihi Anabilim Dalı

Statüsü : Yüksek Lisans Tezi

ULUDAG UNIVERSITY
SOCIAL SCIENCE INSTITUTE THESIS/DISSERTATION

ORIGINALITY REPORT

ULUDAG UNIVERSITY
SOCIAL SCIENCE INSTITUTE
TO THE DEPARTMENT OF PHILOSOPHY AND RELIGIOUS STUDIES

Date: 11.07.2016

Thesis Title / Topic: Ganja Khanate and Javad Khan's, The Struggle for Freedom

According to the originality report obtained by myself by using the ..... plagiarism detection software and by applying the filtering options stated below on ...../...../..... for the total of .....pages including the a) Title Page, b) Introduction, c) Main Chapters, and d) Conclusion sections of my thesis entitled as above, the similarity index of my thesis is ..... %.

Filtering options applied:

- 1- Bibliography excluded
- 2- Quotes excluded
- 3- Match size up to 5 words excluded

I declare that I have carefully read Uludag University Social Science Institute Guidelines for Obtaining and Using Thesis Originality Reports; that according to the maximum similarity index values specified in the Guidelines, my thesis does not include any form of plagiarism; that in any future detection of possible infringement of the regulations I accept all legal responsibility; and that all the information I have provided is correct to the best of my knowledge.

I respectfully submit this for approval.

Name Surname : Javid HAJIYEV
Student No : 701422023
Department : History of Islam and Islamic Arts
Program : History of Islam
Status : Master

Signature

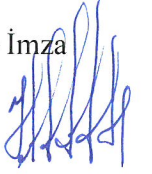

YEMİN METNİ

Yüksek Lisan tezi olarak sunduğum “Gence Hanlığı ve Cevad Han’ın Özgürlük Mücadelesi” Başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza

11.07.2016

Adı Soyadı : Javid HAJIYEV

Öğrenci No : 701422023

Ana Bilim Dalı : İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı

Programı : İslam Tarihi Anabilim Dalı

Statüsü : Yüksek Lisans Tezi

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı	: Javid Hajiyev
Üniversite	:Uludağ Üniversitesi
Enstitü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	: İslam Tarihi ve Sanatları
Bilim Dalı	: İslam Tarihi
Tezin Niteliği	: Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı	: xiii + 134
Menzuniyet Tarihi	: .... / .... / 2016
Tez Danışmanı	: Yrd. Doç. Dr. Şevket YILDIZ

Gence Hanlığı ve Cevad Han'ın Özgürlük Mücadelesi

1747 yılında Azerbaycan'da ve Güney Kafkasyada hükümranlık eden Türk sülalelerinin zayıflaması nedeniyle Azerbaycan toprakları hanlıklara parçalandı. Hanlar arasında siyasi birliğin olmaması, coğrafi konumundan dolayı Kafkasya'ya sahiplenmeye can atan Rusya için kolaylık sağladı. Gürcistan çarlığını ilga eden Rusya karşısında en büyük mani Gence hanlığı idi. Sonuçta Kafkasya'daki Rus ordularının kumandanı General Sisianov, 1803'te, Tiflis'ten hareket ederek Gence'yi kuşattı. Gence hanı Cevad Han, Ruslarla yaptığı muharebede öldürüldü. 1804'te Gence hanlığı ortadan kaldırıldı ve buranın ismi Çariçenin onuruna Yelizavetpol olarak değiştirildi. Cevad Han'ın diğer oğlu Uğurlu Han, bu tarihten 22 yıl sonra Gence'yi Ruslardan geri aldı. İki yıl sonra Ruslar, Gence'yi tekrar istila ederek hanlığı tamamen ortadan kaldırdı. Komünist idare, bu kez Gence'ye, Kirovabad ismini verdi. Azerbaycan 1991 yılında bağımsızlık kazanınca, Gence yeniden ilk ismiyle adlandırıldı.

Anahtar kelimeler:

Azerbaycan, Rusya, Kafkasya, Gence, Cevad Han, Sisianov

ABSTRACT

Name and Surname : Javid Hajiyev
University : Uludağ University
Institution : Social Science Institution
Field : History of Islam and Islamic Arts
Branch : History of Islam
Degree Awarded : Master
Page Number : xiii+134
Degree Date : .... / .... / 2016
Supervisor : Yrd. Doç. Dr. Şevket YILDIZ

Ganja Khanate and Javad Khan's Struggle for Freedom

In the year 1747 in Azerbaijan and South Caucasia Türkish family governed with sovereignty in that area, but later due to the lost of it power the Khanates of Azerbaijan fragmented into peaces. Unfortunately there was not unity and political stratagy among the khanates. Due to the Caucasion geograpical welfare and natural resources with this reasons it pushed Russia into this land for looted. Russia has occupy Georgia with this reason they tried to take-over the Ganja khanates, but they could'nt succed it. At the and, in 1803 Russia commander General Tiflis who live's in Caucasia had surrouded Ganja. The Ganja khan and Javad Khan was killed during the war with Russsia. In 1804 Ganja khanates was destroyed and the name of Ganja waschanged into princess Elizabeth. After 22 years of Russian occupation the Javad Khan son Uğur Khan recaptured and restored Ganja territory from Russia. After two yeras Russian came and destroyed Ganja of Azerbaijan. Later comminist authorities Ganja a new name called Kirovabad. In the year 1991 after Azerbaijan got it indepence the first name of Ganja restored.

Keywords:

Azerbaijan, Russia, Caucasus, Ganja, Javad Khan, Sisianov

ÖNSÖZ

Kadim ve zengin devletçilik geleneğine sahip Azerbaycan halkı, tarihin değişik devirlerinde kendine has devletçilik geleneğini koruyarak yaşatabilmiştir. Fakat Kafkasya’da stratejik bir mevkide bulunan Azerbaycan devleti, konumundan dolayı her zaman işgalcilerin hedef tahtası olmuştur. XVIII. yüzyılda Rusya’nın Azerbaycan’ı işgal etmesi sürecinde Azerbaycan’a yalnızca Osmanlı Devleti yardım etmiştir. Azerbaycan bağımsızlık kazandıktan sonra yine onun bağımsızlığını tanıyan ve ona siyasi, iktisadi ve medeni yardım gösteren de Türkiye Devleti olmuştur. Bu durum, iki kardeş ülke arasındaki dostluk ilişkilerinin tarihi geçmişini bize özetlemektedir. Nitekim bu prensibi Haydar Aliyev, meşhur kelamı ile şu şekilde ifade etmiştir: “Biz bir millet, iki devletiz”.

Biz de bu dostane ilişkilerin vermiş olduğu öz güvenden yola çıkarak, kopmaz bağları daha da muhkem hale getirmek için ilim tahsil etmek üzere kardeş ülke olan Türkiye’yi seçtik. İnaniyoruz ki, bu adımımız bizden sonra ilim yoluna koyulacak kardeşlerimiz için Azerbaycan ve Türkiye arasında yeniden kurulan köprüye katkı sağlayacaktır.

Konusu XVIII. yüzyıl ortalarında ortaya çıkmış Azerbaycan hanlıkları ile ilgili olan bu Yüksek Lisans tezi ile akademik çalışmalarımıza başlamış bulunuyoruz.

Çalışma, XVIII. yüzyılın II. yarısı XIX. yüzyılın başlarına ait arşiv belgeleri, devrin seyyahlarının malumatları ve aynı zamanda modern dönemde neşredilmiş belgeler, edebiyat eserleri, gazete ve dergilere dayalı olarak yazılmıştır.

Nadir Şah’ın ölümünden sonra, yani 1747 yılından itibaren ortaya çıkan ve 1804 yılına kadar varlığını sürdüren Gence hanlığının tarihi sürecini ele alan bu çalışmada muhtelif Osmanlı, Rus, Gürcü, Fars ve İngiliz kaynaklarına müracaat edilmiştir.

Tez, bir giriş iki ana bölüm ve eklerden oluşmaktadır. Tezin giriş kısmında, Safevi hâkimiyeti altındaki Azerbaycan devletinden, Safevilerin çöküşü üzerine hâkimiyeti ele alan Nadir Şah devrinde bağımsız Azerbaycan tarihinden, ardından ise Nadir Şah’ın ölümü ile bağımsız devletin hanlıklara parçalanması sürecinden bahsedilmektedir. Tezin

birinci bölümünde, hanlığın ortaya çıkış tarihi, idari sistemi, sosyal, iktisadi ve kültürel inkişafı ve hanların yaşamları ve faaliyetleri konusu ele alınmıştır.

Tezin ikinci bölümünde ise, XVIII. yüzyılın sonu ile XIX. yüzyılın başlarında Cevad Han'ın işgalcilere karşı, kendi bağımsızlığını muhafaza etmek için yürüttüğü siyaset ve özgürlük mücadelesi, tarihi gerçeklikler altında aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Bilimsel araştırma teknikleri dikkate alınarak hazırlanmış bu çalışmanın amacı, bağımsızlık mücadelesi vermiş Azerbaycan'ın kahraman oğlu Cevad Han'ın, mertlik ve kahramanlıktan oluşan karakteriyle örnek bir şahsiyet ortaya koyabilmektir. Çalışmanın tamamlanmasına kadar pek çok kişinin katkısını ve desteğini görmüş olmamız, bizi doğru yolda olduğumuz konusunda ayrıca mutlu etmiştir.

Bana bu konuyla ilgili tez yazma fikri veren, özverili, fedakâr ve engin bilgiye sahip, tez danışmanım Sayın Yrd. Doç. Dr. Şevket YILDIZ Hocam'a sonsuz teşekkürlerimi ve minnettarlığımı kendilerine arz etmeği şahsım adına bir borç bilirim. Aynı zamanda, İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı bölüm başkanı Prof. Dr. Adem APAK hoca'ya ve çalışmamızın doğru çerçevede ilerlemesini sağlayan ve şahsiyetine hayranlık beslediğim Yrd. Doç. Dr. İlhami ORUCOĞLU Hoca'ya ve üzerimde emeği geçen Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü hocalarına, özellikle de İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı'nın tüm hocalarına samimiyetlerinden dolayı saygılar, hürmetler sunarım.

Ayrıca, bu çalışmayı yaparken benden yardımlarını esirgemeyen ve kaynak temininde yol gösteren değerli kütüphane görevlilerine;

Tezin hazırlanması sürecinde katkı ve desteklerini hep yanı başımda hissettiğim çok değerli arkadaşım, doktora öğrencisi Cabir OSMANOV'a;

Araştırmanın yazım sürecinde çalışmamıza gönüllü olarak katılan ve tezimizi sabırla baştan sona kadar okuyan Ebuzer KÖÇER'e;

Çalışma esnasında Rus dilinden çeviri yapmama yardımcı olan ve vatan hasretiyle Rusya'da yaşayan çok yakın akrabalarım hassaten şükran borçluyum. Aynı zamanda tezin her aşamasında yardımları ve katkılarıyla bende fikir birliği oluşturan ve beni hiçbir

zaman yalnız bırakmayarak, sürekli yanımda bulunup, sevgi ve desteklerini benden esirgemeyen arkadaşlarıma Allah'tan (c.c) başarılarının devamını dilerim.

Beni İslami terbiye ile yetiştirip bu günlere gelmemi sağlayan ve benden maddi, manevi hiçbir zaman desteğini esirgemeyen ve ömrünü ailesinin mutluluğuna hasreden babam'a ve aile efradım olan ablam ve kardeşlerime bitmez, tükenmez sevgilerinden dolayı her birine ayrı ayrı canı gönülden teşekkür ederim.

Tezimi, annem Şamsi Zübeyir kızının aziz hatırasına ithaf ediyorum. Allah'ın salâtü-selamı tüm okurların üzerine olsun.

Javid HAJIYEV

BURSA 2016

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
ÖZGÜNLÜK RAPORU	iii
ORIGINALITY REPORT	iv
YEMİN METNİ	v
ÖZET.....	vi
ABSTRACT.....	vii
ÖNSÖZ.....	viii
İÇİNDEKİLER	xi
KISALTMALAR	xiii
GİRİŞ	1
A. GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE AZERBAYCAN	4
B. SAFEVİ HÂKİMİYETİ ALTINDA BAĞIMSIZ AZERBAYCAN DEVLETİ 10	
C. NADİR ŞAH DÖNEMİ VE SONRASINDA HANLIKLARIN KURULUŞU..	13

BİRİNCİ BÖLÜM

GENCE HANLIĞININ KURULUŞU

I. XVIII. YÜZYILIN I. YARISI HANLIKLAR DEVRİ.....	18
II. GENCE ŞEHRİ.....	20
A. ŞEHRİN KURULUŞU VE KONUMU	22
B. COĞRAFİ DURUMU	32
C. EKONOMİK VE SOSYO-KÜLTÜREL YAPI.....	33
III. GENCE HANLIĞI'NIN KURULUŞU	38
A. KUZEY AZERBAYCAN HANLIKLARI	39
B. GÜNEY AZERBAYCAN HANLIKLARI.....	39
C. GENCE HANLARI VE HANLIK TARİHLERİ.....	43

1. Şahverdi Han Dönemi ve Osmanlı Devleti ile Diplomatik İlişkileri	44
2. Muhammed Hasan Han Dönemi ve Gürcistan Siyaseti	46
3. Mehmed Han Dönemi ve İkili Hâkimiyet Süreci	49
4. Rahim Han Dönemi ve Karabağ Hanlığı ile Siyasi İlişkileri	51
5. Uğurlu Han Dönemi	53
IV. CEVAD HAN DÖNEMİNİN SİYASİ OLAYLARI	53

İKİNCİ BÖLÜM

RUSYA'NIN GENCE HANLIĞINI İŞGALİ VE GENCE'DE HANLIK

DEVİRİNİN SONU

I. XVIII. YÜZYILIN II. YARISINDA AZERBAYCAN	59
II. RUSLARIN KAFKASYA 'YA GELİŞİ VE ASKERİ FAALİYETLERİ	63
III. KUZEY AZERBAYCAN'IN RUSYA TARAFINDAN İSTİLA SÜRECİNİN BAŞLANMASI	68
IV. RUSLARIN GENCE HANLIĞINI İŞGALİ VE İLHAKI	75
A. İŞGALİN ARKA PLANI	77
B. İŞGAL SÜRECİ	79
1. Cevad Han'ın Sisianov'a Cevabı	84
2. Sisianov'un Gence Ermenileri ile İş Birliği	85
3. Gence Kalesinin Muhasarası	87
4. Kalenin Düşmesi	93
V. CEVAD HAN'IN ÖLDÜRÜLMESİ VE GENCE HANLIĞI'NIN SONU	98
A. GENCE SAVAŞI VE SONUCU	100
B. SAVAŞTAN SONRA GENCE'NİN NÜFUSU	102
C. TARİHÇİLERİN DİLİNDEN GENCE KATLIAMI	105
D. RUS YÖNETİMİNDE GENCE TARİHİ	107
SONUÇ	110
KAYNAKÇA	112
EKLER	130

KISALTMALAR

AEAH : Azerbaycan Elimler Akademisi Haberleri

AHC : Azerbaycan Halk Cumhuriyeti

ASE : Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi

a.g.e. : Adı geçen eser

a.g.m. : Adı geçen makale

a.g.t. : Adı geçen tez

Bkz. : Bakınız

BOA : Başbakanlık Osmanlı Arşivi

C. : Cilt

ev. : Çeviren

der. : Derleyen

İA. : İslam Ansiklopedisi

M.Ö. : Milattan Önce

M. S. : Milattan Sonra

NH : Name-i Hümayun Defteri

OTAM : Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi

s. : Sayfa

S. : Sayı

SSCB. : Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği

vd. : Ve diğerleri

TDV. : Türkiye Diyanet Vakfı

GİRİŞ

XVI-XVIII. yüzyıllar arasında Azerbaycan'da hüküm sürmüş yakın doğunun büyük imparatorluğu olan Safevi Devleti, ekonomik kriz, politik bunalım ve siyasi gerileme safhasına girmekle, malik olduğu konumu kaybetti. Bu ise Kafkasya da saldırgan bir politika izleyen Rusya devletinin işgalci niyetini gerçekleştirmesi için uygun zemin hazırladı. Bu niyetle Rusya, Kafkasya'da Hazar havzasını ve Kuzey Azerbaycan topraklarını ele geçirmek için askeri-diplomatik girişimlere başladı.

Osmanlı Devleti ise bu devirde Avrupa'da daha faal siyaset yürüttüğü için, Azerbaycan'la ilgili meseleleri, Avrupa işleri kadar ehemmiyetli hesap etmiyordu. Ancak İran'la yaptığı savaşlar sonucu gittikçe zayıfladığı için, ordusunu Avrupa'dan çekerek, Azerbaycan'a yönelik politika izledi.

Gürcistan'ın Rusya'ya ilhak edilmesini gören Osmanlı Devleti, bu durum karşısında Müslüman-Türk kuvvetlerinin birleştirilmesi teşebbüsüne girdi. Osmanlı Devleti bu tutumu ile Müslümanların halifesi olarak kendi üzerine düşen vazifeleri hayata geçirmeye çalışsa da, Osmanlı Devletinde dâhili hâkimiyet çekişmelerinin artmasından dolayı bu istikametteki faaliyetleri devamlı olamadı. Bunun sonucunda ise Rusya, Azerbaycan'ın kuzeyinde kurulmuş hanlıkları işgal etti.

Biz bu çalışmada tarihi delillere istinat ederek XVIII. yüzyılda baş göstermiş bu hadiselerin Çar Rusya'sı ve SSCB'i döneminde, Sovyet düşünce ve ideolojisi ile yazıldığı gibi cereyan etmediğini ortaya koymaya çalıştık. Bu tarihin acı sonuçları maalesef bu gün de hissedilmektedir. Çünkü bazı tarihçiler istila devrinde Rusya'nın ileri sürdüğü görüşlerin dışına çıkamadı. Bunun başlıca nedeni ise Çar Rusya'sı döneminde XVIII-XIX. yüzyılın objektif olarak tahkik edilmemesi ve "Azerbaycan Tarihi"ne isnat edilen siyah lekelerin temizlenmesi için ciddi adımların atılmamasıdır¹.

Milli bağımsızlığına kavuşmuş ve özgür olmuş modern Azerbaycan Cumhuriyetinde, Azerbaycan halkının tarihini öğrenmek büyük önem arz etmektedir. Lakin yukarda da belirttiğimiz gibi bu tarihin tahkiki gerektiği kadar yapılamamıştır.

---

¹ Meherrem Zülfükarlı, *Azerbaycan Tarihine Yeni Bakış*, Bakü, 2007, s. 8.

Halkın menşei, hanlıkların teşekkülü, gelişim merhaleleri vb cihetleri bazı durumlarda tahrif edilmiştir. Azerbaycan hanlarının komşu devletlerle karşılıklı ilişkileri konusunda esas unsur olarak Rusya'nın yardımcı rol oynadığı gösterilmiştir. Azerbaycan hanlarının Türkiye ile karşılıklı ilişkilerine ise hiç dokunulmamıştır. Hatta Osmanlı Devleti'nin, Azerbaycan'ı "işgal etmek" niyetinde olduğu iddiasıyla bu ilişkilerin tahkikinin gayri mümkün olduğu söylenmiştir. Hâlbuki Azerbaycan'ın, Rusya tarafından istila edildiği her dönemde Osmanlı Devleti, Azerbaycan'a kardeş elini uzatarak onun yanında olmuştur. Aynı zamanda Azerbaycan halkının hâmilliğini üstlenmiş ve onları Rus işgalcilerinin zulmünden kurtarmıştır.

Osmanlı Devleti ile Azerbaycan arasındaki dostane ilişkileri ortaya çıkarmada katkı sağlayacak belgeler Türkiye arşivlerinde bulunmaktadır. Ancak onların şimdiye kadar ortaya çıkamamasının ve onlardan istifade edilememesinin sebebi, Azerbaycan'ın, Sovyet sisteminde olması ve tarihçilerin "Marksizm-Leninizm" ideolojisinin baskısı altında olmasıdır². Onları araştırmaya kalkışan tarihçilere "ideolojik düşman" yaftası takılmıştır. Hatta bu müellifler, Komünistler tarafından "burjuva tarihçi"si yakıştırması ile de tenkitlere maruz kalmıştır.

Azerbaycan Sovyet devri tarihçiliğinde, Azerbaycan hanlıklarının tarihine ait yazılı monografik eserlerden bir kaçısı aşağıdakilerdir.

V. Leviatov, İ. Petruşevski, O. Markova, P.G. Butkov, P. Zubov, N.F. Dubrovin, V.A. Potto, İ. Şopen, A.P. Gizzeti vb.

Bu eserlerde Azerbaycan hanlıklarının komşu devletlerle ilişkileri, devrin ideolojisine uygun olarak ele alınmıştır. Hanlıkların Rusya ile karşılıklı ilişkilerine geniş yer verilirken, Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerin üzerinden ya atlanılmıştır ya da bu ilişkilere "Osmanlı Devletinin Azerbaycan topraklarında tahribat"ları adı altında değinilmiştir³.

Aynı zamanda bu eserlerde, işgal arifesinde Azerbaycan'da Rusya'ya karşı oluşan meyilden bahsedilmiştir. Bununla da işgal karşısında halkın mücadelesi unutturulmuştur. Hâlbuki halkın, Müslüman olmayan işgalcilerle meyletmesi ve onların himayesini gönüllü

² A.M. Agahi, *Rasprostranenie İdey Marksizma-Leninizma v İrane*, Bakü, 1961, s. 30.

³ Guliyeva Güntekin, *Azerbaycan Hanlıklarının Osmanlı Devleti ile Siyasi Münasebetleri (XVIII. Asrın II. Yarısı)*, Bakü, Nurlan, 2002, s. 5.

kabul etmesi asla mümkün değildir. Çünkü o döneme ait belgelere bakıldığında, işgalin en zoraki usullerle hayata geçirildiğinin şahidi oluyoruz. Bu ise, halkın bağımsızlık mücadelesinin, Rusya tarafından amansızcasına susturulduğunu bir daha tasdik ediyor⁴.

Azerbaycan'ın Rusya tarafından işgali Rus tarihçilerince, Azerbaycan'ın Rusya'ya kavuşması “gönüllü birleşme”, “Azerbaycan'ın Rusya'nın terkbine dâhil olması” en iyi halde ise “Azerbaycan'ın Rusya'ya katılması” gibi adlandırılmıştır. Bu da, Rusya'nın Azerbaycan hanlıklarını işgal etmesi ve halkın mücadelesini ihtiva eden bütün gerçeklerin gizletilmesi anlamına gelmektedir. Sonuçta ise, Kuzey Azerbaycan'ın Rusya tarafından işgal edilmesi ve halkın Çar emperyalizmini aleyhine özgürlük mücadelesi, Azerbaycan tarihçiliğinde hakiki ve objektif değer bulamamasına neden olmuş ve neticede tarihin karanlık sayfalarından birine çevrilmiştir.

Yukarda saydığımız bütün bu nedenlerden bir daha anlaşılıyor ki, “Rusya'ya meyil”, “gönüllü birleşme” gibi anlayışlar Azerbaycan tarihçiliğine Rusya ideologları tarafından sokulmuş beyaz yalandan başka bir şey değildir. Uydurma tarih yazan bu “tarihçiler”in başlıca maksadı ise, Çarlık rejiminin yayılmacı siyasetine hak kazandırmaktır. Kuzey Azerbaycan'ın Rusya ile gönüllü olarak birleştiğini ispat etmeye çalışan Rusya, aslında bununla halkın şuuraltı bilincine Osmanlı düşmanlığı düşüncesini yerleştirmeye çalışıyordu.

Sonuç itibari ile Kuzey Azerbaycan'ın Çar Rusya'sı tarafından işgal edilmesinden sonra, bir taraftan Azerbaycan topraklarının komşular arasında bölüştürülmesine, diğer yandan ise Azerbaycan tarihi hakikatlerinin amansızcasına değiştirilmesine başlandı. İşgalden sonra “tarihçiler”, Çar Rusya'sı ordularının türettiği kanlı katliamları, soykırımları gizlemek siyasetine başvurdu. Maksat ise, Azerbaycan'da Hıristiyanlığı yaymak ve sahte Ermeni devleti yaratmak için halkın tarih bilincini değiştirmek idi.

Rusya'nın sürekli tehditleri karşısında kendi bağımsızlıklarını muhafaza etmek için Rusya ile ilişki kuran Azerbaycan hanları, Rusya tarafından “halk kahramanı”, aynı maksat için İran'dan ve Osmanlı devletinden yardım isteyen Azerbaycan hanları ise “halk düşmanı” olarak adlandırılmıştır. Neticede ise tarih tahrif olundu. İran (hanlıklar dönemi Kaçarlar İran'ı) ve Osmanlı Devleti ile ilişkilerin araştırılması yasak edildi.

⁴ Ziya Musa Bünyadov, “İki Asrın Hududunda Azerbaycan Tarih Elmi, Durum ve Perspektifler”, *Elm ve Hayat Dergisi*, No: 10, Bakü, 1988, s. 1.

Azerbaycan Tarihinin XVIII. yüzyıl hanlıklar dönemini araştırıp gün ışığına çıkarmaları için Azerbaycan tarihi araştırmacıları üzerine çok mühim vazife düşüyor.

Aynı zaman da onu da vurgulayalım ki, tarihçiler arasında vatanına, milletine bağlı ve milli ruhta büyümüş araştırmacılar da az değildir. Lakin onlara söz konusu devirde gerekli iş özgürlüğü verilmemiş, sipariş usulüyle tarih yazmaya zorlanmışlardır. Komünistler tarafından bir dizi problemin analizi tarihçilere yasak edilmiş, methiyeler yazılmasına ise yeşil ışık yakılmıştır.

Ancak, Azerbaycan 1991 yılının Ekim ayında bağımsızlık kazanıp, matbuatta özgür söz sahibi olduktan sonra, birikimli tarihçiler tarafından hanlıklar devri, detaylı bir şekilde araştırıldı ve muteber kaynaklara istinat edilerek yeniden yazıldı. Bu istikamette Azerbaycan Milli Elimler Akademisi Tarih Üniversitesi “Hanlıklar Devri Tarihi” şubesinde bir dizi olumlu adım atılarak girişimlere başlandı. Sonuçta ise beklenen netice hâsıl oldu ve sözü geçen devre kadar ekser tarihçilerin müdafaa ettikleri Sovyet devrinden kalmış görüşlerden imtina edildi. Tarihi hadiselerle o günkü siyasi atmosferin etkisi ile subjektif bakılırken bu sefer objektif bir şekilde hakikatleri aksettirecek yeni bir üslupla yaklaşılmasına nail olundu.

A. GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE AZERBAYCAN

Kuzeyden Ulu Kafkas dağları, Güneyden İran, Doğudan Hazar Denizi, Batıdan Türkiye ile çevrili olan Azerbaycan toprakları yeni medeniyetin gelişmeye başladığı en eski merkezlerden biridir. Azerbaycan halkı bu yörede kendine has medeniyet geleneği oluşturmuştur⁵.

Eskiden Atropatena, Adirbican ve nihayet Azerbaycan Cumhuriyeti olarak adlandırılan bu topraklarda, ilk yerleşimin, günümüzden 1,7 milyon yıl önce oluştuğuna dair arkeoloji kalıntıları bulunmuştur⁶. Taşlar, Kazma vb. mağaralarda bulunan kalıntılar, eski çağ insanların Azerbaycan’da da yaşadığının göstergesidir⁷. Bu antik özelliğine

⁵ Ziya Musa Buniyatov, “Azerbaycan”, *DİA*, I, s. 317.

⁶ Gezenfer Kazımov, *Azerbaycan Dilinin Tarihi*, Bakü, y.y., 2009, s. 425.

⁷ Ziya Bünyadov, *Azerbaycan Tarihi*, Bakü, Azərneşr, 1994, s. 22.

göre Azerbaycan arazisi “Avrupa’nın en eski yerleşim yerleri” haritasına dâhil edilmiştir⁸.

Beş bin yıllık tarihe sahip olan Azerbaycan halkı, aynı zamanda dünyada en eski devletçilik geleneğine de sahiptir. İlk devlet kurumları veya etnik birlikler M.Ö. IV. yüzyıl sonlarında ve III. yüzyıl başlarında Urmiya havzasında kurulmuştur. Bu etnik birlikler bölgenin siyasi tarihinde önemli rol oynamışlardır. Onların, Dicle ve Fırat vadilerinde yerleşen ve dünya tarihinde derin iz bırakmış eski Sümer ve Akkad medeniyetleri ile de ilişkileri vardı.

Azerbaycan tarihi milattan sonra III. yüzyılda Sasani-İran İmparatorluğu dönemine sahne oldu. Ancak Sasani’lerin varlığı kalıcı olmadı. Çünkü ülke halkının çoğunluğunu Türk etnik grupları, özellikle de Oğuz Türkleri teşkil ediyordu⁹. Oğuzlar askeri ve siyasi birliğini sağlamış ve halkın yerleşiminde önemli rol oynuyordu.

Bu devirde Azerbaycan’da tek bir dini görüş yoktu. Zerdüştlük, Ateşperestlik, Hıristiyanlık vb. dini inanışlar vardı. Ancak VII. yüzyılda Arapların gelişi ile Azerbaycan’da İslam dini kabul edildi ve neticede Azerbaycan tarihinde önemli değişiklikler yaşandı. İslam dini halkın dini birliğini sağladı¹⁰. Türkler ve diğer etnik gruplar arasında dini birliğin sağlanması, grupların birbiriyle etkileşim sürecini hızlandırdı¹¹. İslam dini bu grupları, Güney Kafkasya’yı tesiri altına almaya çalışan Bizans İmparatorluğunun ve onun himaye ettiği Ermeni ve Gürcü feodallerinin baskılarına karşı tek bir Türk-İslam Bayrağı altında birleştirdi.

IX. yüzyılın ortalarında Azerbaycan’ın eski devletçilik geleneği yeniden güçlendi ve siyasi gelişmeler sonucu, İslam dininin yayıldığı Azerbaycan topraklarında Saciler, Şirvanşahlar, Salariler, Revvadiler ve Şeddadiler devletleri ortaya çıktı. Bu devletler, halkın sömürgeci güçlere karşı tek kuvvet olmasında önemli rol oynadı¹².

---

⁸ Yakub Mahmudov, *Azerbaycanlılar, (Etnik-Siyasi Tarihe Umumi Bakış)*, Bakü, Aspoligraf, 2008, s. 6.

⁹ Ezel Erverdi, “Azerbaycan”, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, C. I, İstanbul, Dergah yay., 1977, s. 254.

¹⁰ Yaşar Bedirhan, “Selçuklu Fethlerine Kadar Kafkasya’nın İslamlaşma Süreci”, *Yeni İpek Yolu*, S. 139, Eylül, 1999, s. 31.

¹¹ *Azerbaycan Tarihi, I-VII, (III-XIII. Asrın I. Yarısı)*, C. II, Bakü, Elm yay., 2007, s. 7.

¹² İrade Nuriyeva, *Azerbaycan Tarihi*, Bakü, Mütercim, 2015, s. 61.

XV-XVII. yüzyılda Azerbaycan devletçilik geleneği daha da gelişti. Bu devirde Azerbaycan'ın doğusunda ortaya çıkan Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safevi, Afşar ve Kaçar devletleri bizzat Azerbaycan hanedanları tarafından idare ediliyordu¹³. Bu da uluslararası ilişkilerin ve siyasi gelişmelerin etkisini daha da artırıyordu.

Azerbaycan'ın önemli simalarından olan Uzun Hasan'ın (1468-1478) hâkimiyeti döneminde Akkoyunlu İmparatorluğu, Ön Asya'da ve Orta Doğuda en güçlü devlet haline geldi. Hatta o, özel kanunname hazırlatarak merkezi otoriteyi güçlü tutma siyaseti uyguladı. Onun bu siyasetini, torunu Şah İsmail (1501-1524) hayata geçirerek, Azerbaycan topraklarının tamamını kendi hâkimiyeti altına aldı. Böylece başkenti Tebriz şehri olan, Azerbaycan-Safevi devleti ortaya çıktı. Safevi hâkimiyeti döneminde Azerbaycan devlet idareciliği geleneği daha da yükseldi ve Azerbaycan dili resmi dil kabul edildi¹⁴.

Safevi devletinin çöküşünden sonra Azerbaycan'da iktidara gelen Nadir Şah Afşar (1736-1747), eski Safevi İmparatorluğunun sınırlarını Kuzey Hindistan'a kadar genişletti. Lakin onun böylesi büyük bir arazide merkezi devlet kurma teşebbüsleri başarılı olmadı ve İmparatorluk yıkıldı. Henüz kendisi hayattayken, bağımsızlık mücadelesine kalkan hanlar, Azerbaycan topraklarında yeni ve milli devletler kurdular. Bu gelişmelerin akabinde Nadir Şah'ın ölümüyle XVIII. yüzyılın II. yarısında Azerbaycan küçük devletlere-hanlıklara parçalandı¹⁵.

XVIII. yüzyılda Azerbaycan sülalesi olan Kaçarlar (1796-1925) İran'da iktidara geldi. Kaçarlar, parçalanmış Azerbaycan hanlıklarını tek bir otorite altında toplamaya çalıştı. Bunun üzerine Güney Kafkasya'yı işgal etmeye çalışan Ruslarla Kaçarlar arasında uzun süren savaşlar başladı. Sonuç olarak yapılan kanlı savaşlara son vermek için, Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828) Anlaşmaları ile Azerbaycan, Kuzey Azerbaycan

---

¹³ Ayvaz Gökdemir, v.d., "Azerbaycan", *Yeni Türk Ansiklopedisi*, C. I, İstanbul, Ötüken, Neşriyat, 1985, s. 285.

¹⁴ İ. Aliyev, *Azerbaycan Tarihi*, Bakü, Elm, 1993, s. 158.

¹⁵ Fezail Ağamalı, *XVIII. Asrın II. yarısı-XIX. Asrın Öncelerinde Kuzey Azerbaycan Hanlıklarında Sosyal-İktisadi Münasebetler*, Bakü, Bakü Üniversitesi, 2007, s. 13; C.M. Mustafayev, *Azerbaycan Hanlıklar Devrinde*, Bakü, MSA, 2012, s. 80.

(Rusya Azerbaycan'ı) ve Güney Azerbaycan (İran Azerbaycan'ı) olmak üzere ikiye bölündü¹⁶.

Rusya, Güney Kafkasya'da otoritesini güçlendirmek için işgal ettiği Azerbaycan topraklarında yerli halka baskı yaparak onları yerlerinden çıkardı¹⁷. Hazırladığı işgal planına uygun olarak hareket eden Rusya, komşu ülkelerde yaşayan Ermenileri boş kalan Azerbaycan topraklarına yerleştirdi. Bu dehşetli siyaseti gerçekleştiren işgalci Rusya, İran'dan ve Anadolu'dan Kafkasya'ya 1 milyondan çok ermeni göç ettirip getirtti. Ermeni göçünü organize eden Rusya, Ermenileri Karabağ'a, özellikle de Türkiye ile sınır bölgelere yerleştirdi ki, Azerbaycan'ın, Türkiye ile bağlantısı kalmasın. Daha sonra ise, Oğuz boyundan olan Azerbaycan Türkleri'ne Azeri lakabı takmakla, onlara türk olduklarını unutturmaya çalıştı. Azerbaycan halkını kendi kökünden koparmaya çalışan Rusya, bununla da, Azerbaycan topraklarında önce sahte "Ermeni vilayetinin (1828), daha sonra ise, gelecek "Ermeni devletinin (1918) temelini oluşturdu¹⁸. Bu menfur siyasetin hayata geçirilmesi neticesinde, Kuzey Azerbaycan'ın Batı topraklarında sahte Ermeni devleti yaratıldı.

Bununla yetinmeyen Rusya, 1836 yılında Alban kilisesini ilga ederek onu Gregoryan kilisesinin istifadesine verdi. Amaç Azerbaycan'ın eski ahalisi olan Hıristiyan Albanlar'ın Ermenileştirilmesine uygun zemin hazırlamaktı. Azerbaycan'da Gregoryanlaştırma siyaseti yürüten Rusya, ilerleyen süreçte daha da dehşetli bir işe imza attı. Ermenileri silahlandırarak Müslüman Türkleri katlettirdi. Böylece Güney Kafkasya'da Müslüman Türklere karşı soykırım dönemi başladı¹⁹.

1918 yılında Kuzey Azerbaycan'da başlayan bağımsızlık mücadeleleri, Ermeni komiseri Stepan Şaumyan'ın öncülüğünde benzeri görülmemiş bir vahşetle bastırıldı²⁰. Mart ayında Azerbaycan halkına karşı soykırım uygulandı²¹. Bu durumda kardeş ülke

¹⁶ M. Ülkütaşır, "Azerbaycan", *İslam-Türk Ansiklopedisi*, C. I, İstanbul, Asarı İlmiye Ktb, 1941, s. 703.

¹⁷ M. Ekrem Üzümeri, Selami Dinçer, Sadi Kazancı, "Azeriler", *Türkiye Ansiklopedisi*, C. I, Ankara, Yıldız Matbaacılık, 1956, s. 339.

¹⁸ Şamil Rehmanzade, *Azerbaycan-Gürcistan Münasebetlerinde Arazi Meseleleri*, Bakü, Aspoligraf, 2008, s. 6.

¹⁹ *Azerbaycan Tarihi. VII. (XIX. Asır)*, C. IV, Bakü, Elm yay., 2007, s. 52.

²⁰ İ. Bağirova, *Politiçeskie Partii i Organizaçii Azerbaydjana v Naçale XX v. (1900-1917)*, Bakü, Elm, 1997, s. 288.

²¹ A. Balayev, *Fevralskaya Revolyuçiya i Naçionalne Okraini. Martovskie Sobitiya 1918 g. v Azerbaydjane*, Moskva, Flinta, 2008, s. 8.

olan Türkiye, Azerbaycan'a yardım elini uzattı²². Kafkas İslam Orduları komutanı Nuri Paşa'nın Azerbaycan'a gelişi ile bağımsızlık harekâtı zafer kazandı ve 28 Mayıs 1918 yılında Kuzey Azerbaycan'da başkenti Gence olan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti kuruldu. Yeni kurulan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti doğu ülkeleri ve diğer Türk İslam ülkeleri arasında kurulan ilk demokratik, hukuki ve laik devlet örneği idi²³.

Fakat iki sene sonra yeni kurulan devlet yıkıldı. Sadece 23 ay ayakta durmayı başaran Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde birçok ıslahatlar hayata geçirildi. Bu ıslahatlar, Cumhuriyet ideallerinin yaşamasının ve halkın yeniden özgürlüğe kavuşmasının temelini attı. 1918'den 1920'ye kadar kısa bir ömür süren devlet, zalim Rus idaresinin, Azerbaycan halkının bağımsızlık hayallerini ve özgür devletçilik geleneğini kaldırmaya güç yetiremeyeceği tezini ispatlamış oldu.

17 Nisan 1920 yılında yıkılan Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin yerine, 15 cumhuriyetten oluşan, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) kuruldu²⁴. Bundan sonra ülkenin her tarafında "kırmızı terör" adı verilen kanlı saldırılar ortaya çıktı. Bolşevik rejimine karşı direniş gösteren herkes "halk düşmanı, hain" adıyla "kırmızı terör"ün kurbanı oldu. Stratejik hedefler arasında ilk sıralarda Azerbaycan'ın düşünen beyinleri var idi. Şairler, edipler, yazarlar, âlimler, parti liderleri vb. katledilerek, halkın zekâ potansiyelini bitirdiler²⁵.

Azerbaycan halkı kendi müstakil hâkimiyetinden mahrum edildikten sonra, yıkılan devletin servetlerinin talan edilmesine başlandı. Toprak üzerinde özel mülkiyet hakkı kaldırıldı. Ülkenin tüm doğal servetleri millileştirilerek, devlet mülkiyeti sayıldı.

Bakü petrolünün değerini iyi bilen Vladimir İ. Lenin 17 Mart 1920 yılında Kafkas Cephesinin Askerî İnkılâp Şurası'na telgraf göndererek, "Bakü'yü almak bizim için oldukça önemlidir" dedi ve Kuzey Azerbaycan'ın işgalini hedef gösterdi²⁶. Böylece Bakü petroleri Sovyet Rusya'nın eline geçti ve Azerbaycan Petrol Komitesi kuruldu. Komiteye Lenin tarafından Bakü'ye gönderilen Aleksander P. Serebrovski önderlik etti.

²² Mehmet Rıhtım, *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkas İslam Ordusu*, Bakü, Nurlar, 2008, s. 9.

²³ Mehmed Emin Resulzâde, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, Bakü, Elm, 1990, s. 32.

²⁴ Cemil Hesenli, *Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin Harici Siyaseti (1918-1920)*, Bakü, Garıma, 2009, s. 11.

²⁵ Hevva Mehmedova, *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Devrinde Yukarı Karabağ'da Siyasi Vaziyet. Ermeni Terrorizminin Güçlenmesi (1918-1920)*, Bakü, Nağıl Evi, 2006, s. 32.

²⁶ Eldar İsmayılov, *Oçerki Po İstorii Azerbaydjana*, Moskva, Flinta, 2010, s. 199.

1930 yıllarında Azerbaycan'a karşı baskılar daha da şiddetlendi. 1937 yılında 29 bin insan Rus zulmünün kurbanı oldu. Azerbaycan, onlarca ilim adamını, mütefekkirini, şair ve yazarını kaybetti. Bu dehşetli darbeden sonra Azerbaycan halkı, uzun zaman kendine gelemedi²⁷.

1948-1953 yıllarında Azerbaycan halkının, kendi toprakları olan Revan'dan toplu şekilde sürgün edilmesi süreci başladı. Buraya Ermenileri yerleştirerek nüfusları artırıldı. Böylece bu topraklarda onların üstünlüğü sağlandı²⁸.

Cumhuriyetin içinde bulunduğu bu ağır dönemde Azerbaycan yönetiminde önemli değişiklikler yaşandı. 1967 yılında Haydar Aliyev'in Azerbaycan iktidarındaki birinci dönemi başladı²⁹. O, totaliter rejimin hüküm sürdüğü zorlu bir dönemde Azerbaycan'ı Sovyet ittifakının en güzide cumhuriyetlerinden biri haline getirebilmek için geniş kapsamlı ıslahatlar yapmaya başladı. Haydar Aliyev, Azerbaycan'ı kendi kendini idare edebilen, bağımsız yaşayabilen ve gelişime açık, sivil bir ülkeye çevirmeye başladı. Neticede, bağımsızlığa giden yolun temelini attı³⁰.

Onun, Azerbaycan yönetiminin birinci döneminde hayata geçirdiği tüm bu ıslahatların tarihi önemi vardır. Bunlar arasında en önemlisi şudur ki, Azerbaycan halkında milli gurur, milli benlik şuuru uyandı. Neticede halkın, bağımsızlık ve özgürlük duyguları başkaldırdı. Sonuç olarak, Azerbaycan halkı, 18 Ekim 1991 yılında Ruslara karşı topyekûn özgürlük mücadelesine kalktı ve 70 yıllık SSCB'nin yıkılmasına katkı sağladı ve kendi bağımsızlığına kavuştu³¹.

Azerbaycan'ın bağımsızlığına kavuşmasını bir türlü hazmedemeyen Rusya, bu kez silahlı kuvvetlerini, Ermeni askerleri ile birlikte, şimdiki Erivan ve Dağlık Karabağ'a yerleştirdi ve önce Dağlık Karabağ'ın işgaline başladı³². 15 Ocak 1992 yılında Kerkicahan, 10 Şubat'ta Malıbeyli ve Kuşçular köyü işgal edilerek sivil halka işkence edildi. 26 Şubatta ise Azerbaycan çağdaş tarihinin en feci katliamı gerçekleşti. Ermeni askerleri Hocalı'da, Rusya'nın 366. piyade alayının askerleriyle birlikte Azerbaycanlılara

²⁷ Vakif Abışov, *Azerbaycanlıların Soykırımı (1917-1918. yıllar)*, Bakü, Nurlan, 2005, s. 40.

²⁸ İlgar Niftaliyev, *Azerbaydjanskaya CCR v Ekspansionistskiy Armyan (20-e g. XX v.)*, Bakü, Tehsil, 2009, s. 5.

²⁹ *Azerbaycan Tarihi, I-VII, (XIII. XVIII. Asırlar)*, C. III, Bakü, Elm yay., 2007, s. 120.

³⁰ Ş. Rehmanzade, *a.g.e.*, s. 132.

³¹ R. Mustafazade, *İki Respublika. Azerbaycan-Rusya Münasebetleri 1918-1922*, Moskva, 2006, s. 346.

³² Ramiz Mehdiyev, *Azerbaycanlılara Karşı Soykırım Gerçekleri*, Bakü, 2000, s. 8.

karşı dehşet verici bir soykırım gerçekleştirdi. Ermeni ve Sovyet askerleri bunun ardından Kelbecer'i, Şuşa'nı ve Laçın'ı da ele geçirdi ve bütün Dağlık Karabağ arazisini işgal etti³³.

1992'nin Mayıs ayından 1993'ün Haziran ayına kadar süren hâkimiyet çekişmeleri, devletin savunma sistemine çok ağır darbe vurdu. Azerbaycan'da patlak veren siyasi buhran sonucu, halkın talebi ile Haydar Aliyev iktidara geldi. Onun iktidara dönüşü Azerbaycan'ın kurtuluşunda kesin sonuç oldu. O, durumu iyi değerlendirerek, halkı içine düştüğü ağır durumdan çıkarttı. Mevcut durumu değiştirerek ateşkesi sağladı³⁴. Azerbaycan halkının onursal lideri olan Haydar Aliyev, halkı, maddi ve manevi parçalanmadan kurtardı. Bununla da Azerbaycan halk gücünün esası olan İslam-Türk birliği tesis edildi. Haydar Aliyev tarafından kurulan yeni devlet bugün de giderek gelişmektedir.

B. SAFEVİ HÂKİMİYETİ ALTINDA BAĞIMSIZ AZERBAYCAN DEVLETİ

Safevi Devleti XVI. ve XVII. yüzyıl arasında İran'da hüküm süren Türk hanedanıdır. Devlet adını Şeyh Safiyyüddin Erdebil'den almıştır. Şah İsmail'in dedesi Şeyh Cüneyt ve babası Şeyh Haydar'ın XV. yüzyılın II. yarısında merkezi devlet kurma çabaları başarısız olunca, 1499 yılında oğlu Şah İsmail devlet kurmayı başardı³⁵. Şah İsmail'den öncekiler, sadece Azerbaycan'ı Safevi topraklarına birleştirmeyi amaç edinmişti. İsmail'in müritleri ve taraftarları ise, hem Azerbaycan ile İran'ı birleştirmeye hem de komşu devletlerle iyi ilişkiler kurmaya çalışıyordu. Sonuçta, Azerbaycan'ı kendilerine merkezi bir devlet altında bağlamayı başardılar³⁶.

Şah İsmail, en son iş olarak Şirvan'ı ve Bakü'yü de kendisine bağladıktan sonra 1501'de kendisini Şah ilan etti ve böylece başkenti Tebriz olan Azerbaycan Safevi Devleti kuruldu. O, hâkimiyeti döneminde birçok zaferlere imza attı ve çeşitli halkları ve Azerbaycan'ı tek bir devlet haline getirdi³⁷.

³³ Elisahib Eroğlu, *Ermeni-Daşnak Faşizmi ve Azerbaycan*, Bakü, Tehsil, 2007, s. 77.

³⁴ Mahmudov, *a.g.e.*, s. 14-15.

³⁵ Tufan Gündüz, "Safeviler", *DİA*, XXXV, s. 451.

³⁶ İlya Petruşevski, *Azerbaycan v XVI-XVII v.*, Bakü, 1949, s. 288.

³⁷ Walter Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, (çev. T. Bıyıkoglu), Ankara, 1992, s. 5; Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)*, İstanbul, 1993, s. 1.

Ancak 23 Ağustos 1514 yılında Van yakınlarındaki Çaldıran ovasında Osmanlı Devleti ile yapılan savaşta Şah İsmail mağlup oldu. Daha sonra ise, 37 yaşında hastalanarak yaşamını yitirdi. Onun ölümü devletin zayıflamasına neden oldu. Daha sonra iktidara gelen I. Tahmasb, devleti kalkındırmak için çeşitli adımlar attıysa da onun da ölümüyle Safevi'ler kesin olarak zayıflama dönemine girdi³⁸. Safevi devletinin yıkılışı Azerbaycan toprakları üzerinde de etkili oldu. Ülke hızla anarşi ve buhran ortamına sürüklendi³⁹.

Safevi'ler döneminde ayrı-ayrı valiler tarafından idare edilen Azerbaycan Devleti, Safevi Devletinin iktisadi ve siyasi yönden zayıflaması ile XVII. yüzyılda idari yönden vilayetlere bölündü. Bu vilayetlerin başında ise beylerbeyiler bulunuyordu. Bazı beylerbeyiler ve büyük feodaller bağımsızlığa can atarak, Şah'a bağlı olmaktan kaçınıyorlardı. Azerbaycan halk kitlelerinin vaziyeti oldukça vahim idi. 1699-1702 yılları ülkede toplanan vergi ve mükellefiyetlerin sayısı artırılmış, bu da halkı fakirleşmeye götürmüştü. Bu nedenle de Azerbaycan'ın Car-Balaken, Tebriz, Muğan vb. bölgelerinde Şah zulmüne karşı isyanlar başladı⁴⁰. Aynı zamanda olaylar bu yönden gelişirken, Rusya ve Osmanlı Devleti Kafkasya'ya hâkim olma uğruna karşı karşıya da gelmişlerdi⁴¹.

Bu yıllarda İran'a tüccar adı altında araştırmacılar gönderen Rusya, Ermeni ve Gürcüler'in Hıristiyan bir hükümetin idaresi altında yaşayabileceği kanaatine vardı. Bu ise Rusların İran'ı daha çabuk istila etmesini sağladı. Bu nedenle I. Petro, 11 Eylül 1721'de İsveç'le uzun süredir devam eden savaşı, Nişad antlaşmasıyla sona erdirdi. Rusya, Baltık sahillerindeki Estonya ve Litvanya'yı elde ettikten sonra⁴², kuzeyde serbest kaldı ve İran'ın içinde bulunduğu anarşi ve buhrandan yararlanarak, Kafkasya-İran üzerinden Basra Körfezi'ne inmeye karar verdi⁴³.

³⁸ "Safeviler", *Türk Ansiklopedisi*, C. XXVIII, Ankara, 1980, s. 32.

³⁹ David Morgan, *Medieval Persia (1040-1797)*, London, 1988, s. 143.

⁴⁰ Bünyadov, *Azerbaycan Tarih*, a.g.e., s. 501.

⁴¹ Aktes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi. Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara, 1987, s. 15.

⁴² Hakkı Uzunçarşılı, "Büyük Osmanlı Tarihi", *Türk Tarih Kurumu*, C. V, 6. B., Ankara, t.y., s. 244.

⁴³ Çar I. Petro, vasiyetnamesinin 9. Maddesinde bu isteğini apaçık göstermektedir. Madde 9: Mümkün olduğunca İstanbul ve Hindistan'a yaklaşmak gerek. Bu ikisine hâkim olan güç, tüm dünyaya da hâkim olacaktır. Sürekli olarak Türklerle, bazen de İranlılarla savaşa girmeli. Karadeniz üzerinde üsler kurmalı ve yavaş-yavaş bu denizin tümüne hâkim olmalı. Hızla İran'ın zayıflamasını sağlamalı. Bu şekilde, Basra Körfezine inmeli. Bkz. Nurşen Mazıcı, *Uluslararası Rekabette Ermeni Sorunun Kökeni*, İstanbul, 1987, s. 5-6; Abdurrahman Ateş, *Avşarlı Nadir Şah ve Döneminde Osmanlı-İran Mücadeleleri*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Dipnot No: 206, Isparta, 2001, s. 23.

Bu karışık durumdan istifade eden II. Tahmasb, Derbent'ten Gilan'a kadar olan Hazar'ın sahil bölgelerinin Rusya'ya verilmesi hakkında I. Petro ile birlikte Petersburg'da antlaşma imzaladı. I. Petro ise karşılığında Afganlarla savaşta Safevi Şahına yardım edeceğini vaat etti⁴⁴. Bununla da 1723 yılından itibaren Hazar sahil bölgelerin Rusya tarafından işgalinin ilk kısmı sona erdi⁴⁵.

Güney Kafkasya, Rusya, Safevi ve Osmanlı Devleti arasında artık kesin olarak çekişme noktası haline geldi. Rusya'nın İsveç ile savaştan yeni çıkmasını fırsat bilen Osmanlı Devleti 1724 yılında Gence'yi, ardından da Revan'ı aldı. Böylece Güney Kafkasya'da Osmanlı idaresi başladı. Rusya ise sadece Hazar sahilindeki vilayetlerin bir kısmını korumakla yetindi⁴⁶.

Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'da iktidara gelişiyle bir dizi ıslahat hayata geçirildi. Bu ıslahatların en önemlilerinden biri de, Rus idaresi altında kalmış Tebriz, Erdebil ve Gence şehirlerinin hukuki statüsünün geri alınması idi. Hiç boş durmayan Ruslar ise, Hazar sahillerine Ermenileri yerleştirerek zalim bir idare usulü ortaya koydu⁴⁷.

Zorba yönetimin idare usulünden yeterince çekmiş halk, 1726 yılında Salyan'da, Bakü'de vb. yerlerde Rus yönetimine karşı ayaklandı. Rus yöneticileri, yönetimdeki eksiklikleri tamamlamak yerine, tam aksine Ön Asya'dan çok sayıda asker getirerek 1731 yılında isyanı bastırdı. Halkın şiddete uğradığını gören II. Şah Tahmasb ve yerli feodaller, düşmana karşı mücadelede iç kuvvetleri -nihayet- birleştirmenin zorunlu olduğunun farkına vardı ve artık, halkın ve devletin akıbeti hakkında düşünmeye başlandı. Bu önemli görevi ise II. Tahmasb'm himayesini kabul eden, Afşar sülalesinden Nadir Bey üstlendi⁴⁸.

Afganları İsfahan'dan kovan Nadir Bey Afşar, 1730 yılında Kafkasya ile ilgili uygulamalarına ilk iş olarak, Osmanlılara karşı savaş yapmakla başladı. Sonuçta Marağa, Erdebil ve Tebriz'i Osmanlılardan geri aldı. 1730 yılında Ruslar, Nadir Bey'in Osmanlı

⁴⁴ John Baddeley, *Ruslaarın Kafkasya'ya İstilas ve Şeyh Şamil*, (çev. S. Özden), İstanbul, t.y., s. 52.

⁴⁵ İ. Parmaksızoğlu, "Nadir Ali Şah", *Türk Ansiklopedisi*, C. XXV, Ankara, 1977, s. 66.

⁴⁶ İ.K. Pavlova, *Kronika Vremen Sefevidov*, Moskva, 1993, s. 60.

⁴⁷ *Azerbaycan Tarihi*, a.g.e., C. VII, s. 402.

⁴⁸ Faruk Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara, 1992, s. 126.

Devleti üzerindeki zaferini görünce Safeviler'e karşı daha dikkatli davranmaya başladı ve Kür Nehrinin güneyindeki Hazar Denizi sahillerini Safeviler'e geri verdi⁴⁹.

Kendisini toparlayan Osmanlı Devleti 1732 yılında II. Tahmasb'le Revan yakınlarında savaşa girdi ve Urmiya, Tebriz ve Erdebil'i geri aldı. Revan, Gence ve Şamahı bölgeleri de Osmanlılara kaldı. Araz Nehri ise her iki devlet arasında sınır oldu⁵⁰. Bu haberi duyarak Horasan'dan geri dönen Nadir Bey, II. Tahmasib'i tahttan indirerek yerine oğlu Abbas Mirze'yi III. Abbas ismi ile Şah ilan etti⁵¹.

Nadir Bey Osmanlı Devleti'ne elçi göndererek, onların Azerbaycan topraklarından çıkmasını talep etti. Bu isteğe ret cevabı alan Nadir Bey, 1733 yılında Osmanlılarla savaşa girdi ve Osmanlı kuvvetlerini yendi. İmzalanan Bağdat Anlaşmasına göre Osmanlı Devleti son 10 sene boyunca elinde bulundurduğu Safevi (Azerbaycan) topraklarını terk etmek zorunda kaldı. 1734'te Şirvan'ı alan Nadir Bey, 1735'te Osmanlıların geri çekilmesi üzerine Gence'yi de geri aldı.

Azerbaycan'ın güneyinde Osmanlı hâkimiyetine son veren Nadir Bey, planın ilk kısmını tamamladıktan sonra ikinci uygulamasını hayata geçirmek için Ruslardan Hazar sahilindeki bölgelerden çıkmalarını talep etti. Ardından 1735'te Ruslarla Gence Anlaşmasını imzaladı. Anlaşmanın şartlarına göre Ruslar, Hazar sahillerini terk ettiler⁵².

Azerbaycan toprakları için savaşan Nadir Bey, her iki devleti Kafkasya'dan çıkarmaya muvaffak oldu. Sonuçta 1736 yılının Mart ayında Muğan'da yapılan kurultayda yerli ayanlar tarafından Şah ilan edildi⁵³. Bununla da Safevi hanedanının hâkimiyeti sona erdi ve Azerbaycan topraklarında Afşar Türklerinin hâkimiyet dönemi başladı⁵⁴.

C. NADİR ŞAH DÖNEMİ VE SONRASINDA HANLIKLARIN KURULUŞU

Nadir Bey'in 1735 yılında Muğan'da Şah ilan edilmesi haberini duyan ve Ziyadoğulları adıyla meşhur olan Gence hanları, kendi hayatlarında büyük siyasi

⁴⁹ "Nadir", *Yeni Türk Ansiklopedisi*, C. VII, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1985, s. 5262.

⁵⁰ Oktay Efendiyev, *Azerbaydjanskoe Gosudarstvo Sefevidov v XVI v.*, Bakü, 1981, s. 78.

⁵¹ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C. IX, İstanbul, 1892, s. 220.

⁵² E.S. Zevakin, *Prikaspiyskie Oblasti v Epohu Russkoy Okkupaçii XVIII v.*, Bakü, 1927, s. 125.

⁵³ Muhammed Kazım, *Álem-Ara-Yi Nadir*, (yay., M. Emin Riyahi), C. I, Tahran 1374, s. 441.

⁵⁴ Muhammed Muhsin, *Zübdetü't-Tevarih*, (yay., Behruz Guderzi), Tahran, 1375, s. 165.

değişiklik yapan Safevi sülalesinin devrilmesine karşı çıktı. Onların itirazları, Nadir Şah tarafından cezalandırılmaları ile sonuçlandı. Sonuçta Karabağ'ın Otuz İkiler, Kebirli ve Cavanşir sülaleleri Horasan'a sürgün edildi⁵⁵. Karabağ valisi Gence beylerbeyliğine, Kazak ve Borçalı bölgeleri ise Kartli hâkimiyetine bağlandı. Nadir Şah, Şirvan, Karabağ, Çukursed ve Tebriz beylerbeyliklerini birleştirerek, Azerbaycan adı altında tek idari bölge kurdu. Azerbaycan'ın merkezi Tebriz şehri, hâkimi ise Nadir Şah'ın kardeşi İbrahim Han seçildi.

Nadir Şah, hâkimiyetinin ilk devrinde Azerbaycan'da bir dizi ıslahat yaptı. Şah, ıslah faaliyetlerine ilk olarak vergi sisteminin iyileştirilmesinden başladı. Vergi sisteminin iyileştirilmesi için vazife taksimi uygulasa da, genelde Afşar sülalesinden olan insanları göreve getirmekle halkın ayaklanmasına neden oldu. Diğer taraftan yaşlı vatandaşların bile askerliğe çağırılması, halkın durumunu daha da zorlaştırdı. 1736 yılında sadece Astara bölgesinden 6 bin kişi Şah'ın emri ile askerliğe çağırıldı⁵⁶.

Nadir Bey, Şah seçildikten sonra Ziyadoğulları sülalesine çok ciddi zarar verdi. O, Ziyadoğlu hanedanlığını zayıflatmak amacı ile Karabağ'ın beş valisini ve Mil-Karabağ ovasındaki sülaleleri ve aynı zamanda Zengezur'u Ziyadoğulları'nın elinden aldı. Kazak ve Şemseddil sülalelerinin mülkleri de Kartli çarı Teymuraz'a verildi. II. Uğurlu Han Ziyadoğlu, Gence Beylerbeyi gibi sadece Gence çevresini elinde tutabildi⁵⁷.

Nadir Şah savaş konusunda başarılı olsa da, devlet ıslahatlarının hayata geçirilmesi konusunda başarılı olamadı. O, halkın refah seviyesinin yükseltilmesi için gereken reformları uygulamak yerine, Azerbaycan'a felaket getiren siyaset sistemi uyguladı. Genellikle, Nadir Şah'ın hayata geçirdiği yanlış siyaset XVIII. yüzyıl başlarında ülkenin çöküşünü daha da hızlandırdı. Bu nedenle de XVIII. yüzyılın ortalarında Azerbaycan'daki İran hâkimiyetine karşı protestolar ve mücadeleler günden güne artmağa başladı.

Ağır vergi siyaseti ve yerli feodallerin zulmü halkın daha da fakirleşmesine ve yurtlarını terk etmesine neden oldu. Neticede birçok bölge halkı isyan etti. İsyancılar,

⁵⁵ Azmi Öncan, "Nadir Şah", *TDV*, C. XXXII, İstanbul, 2006, s. 276.

⁵⁶ Tamburi Arutin, *Tahmasb Kulu Hanın Tevrihi*, (çev. E. Uras), Ankara, 1942, s. 43.

⁵⁷ Petruşevskiy, *Oçerki İstoriı Feodalny Otnoşeniy v Azerbaydjane i Armenii v XVI naçale XIX vv.*, Leningrad, 1949, s. 184.

askerlerle bastırıldı. Nadir Şah ise ordunun büyümesi ve ayakta kalabilmesi için halkın üzerine yüklenmiş bu ağır vergi şartlarının normal olduğunu düşünüyordu. Bu nedenle de orduyu toplayarak 1737 yılında Hindistan ve Orta Asya'ya sefer gerçekleştirdi. Onun ülkeden çıkmasını fırsat bilen halk, özellikle de Kuzey ve Doğu bölgeleri isyan başlattı. Nadir Şah gittikçe artan isyancı sayısını görünce, 100 binlik askerle Azerbaycan'ın Kuzey ve Doğu bölgelerine hareket etti⁵⁸.

1743 yılında isyanların genişlediği bir vakitte kendisini Safevi şehzadesi gibi tanıtan yalancı şehzade I. Sam Mirze ortaya çıktı. Nadir Şah, oğlu Nesrullah Mirze'yi I. Sam Mirze'ye karşı Şirvan'a gönderdi. Şirvan yakınlarında gerçekleşen savaşta I. Sam Mirze'nin askerleri mağlup oldu, kendisi de yakalanarak idam edildi⁵⁹.

Onun ölümünden sonra isyana II. Sam Mirze önderlik etti. O, Şirvan'da Surhay Hanın oğlu Muhammed Han'ın yardımı ile Nadir Şah'ın hâkimiyetine darbe vuracak halk harekâtının liderliğine geldi. Şirvan isyanı genişleyerek Hazar Denizi kıyılarından Gence'ye kadar olan geniş bir bölgeye yayıldı. Nadir Şah isyanı bastırmak için Nesrullah Mirze'yi büyük bir ordu ile Şirvan'a gönderdiyse de, ordu mağlup olarak geri çekilmek zorunda kaldı. Bunu gören Nadir Şah, Osmanlı devleti ile acil bir barış anlaşması imzalayarak Azerbaycan'daki isyanları bastırmaya karar verdi. Ancak gittikçe büyüyen isyanı bastırmak mümkün olmadı. Hatta bu kez Şeki halkı da isyana katıldı. Ülkeyi bürüyen isyan dalgası daha da keskinleşti⁶⁰.

Şeki isyanını bastırması için Nadir Şah, Hacı Çelebi Kurban oğlunu Şeki'ye vekil seçti. Fakat Vali Necef'in şikâyeti üzerine Hacı Çelebi, Nadir Şah'ın huzuruna çağırıldı. Şahın huzurunda dik duran Hacı Çelebi, Vali Necef'i öldürerek hâkimiyeti ele aldı ve 1743 yılında Şeki, bağımsız hanlık ilan edildi. Bununla da Azerbaycan'da bağımsız hanlıkların kurulmasının temeli atıldı. Ancak 1746 yılında Nadir Şah'ın hâkimiyetini tanımak zorunda kalan Hacı Çelebi, 1747 yılında isyanlar tekrar çıkınca kendisini han ilan etti.

⁵⁸ Koca Ragıp Paşa, *Tahkik ve Tevfik, (1149) Müzakereleri*, Hüsrev Paşa Ktb., nr. 376, vrk. 7/b.

⁵⁹ Süleyman Şemdanizade, *Mür'it Tevarih*, (yay., M. Münir Aktepe), İstanbul, 1976, s. 61; Yazar, Sübhi, İzzi ve Hâkim Tarihinden faydalanmış olmakla beraber XVIII. yüzyıl olaylarını sosyal yönden incelemiştir. Daha ziyade yazarın babası Hacı Mehmed Ağa, devlet adamlarından birisi olması hasebiyle pek çok olayın gizli kalmış taraflarını babası tarafından iyi öğrenmek imkânı bulmuştur. Bunun yanı sıra bazı hususları, bizzat devrin vüzerasından dinlemiştir. Bkz. A. Ateş, *a.g.t.*, s. 15.

⁶⁰ V. Hulufu, *Hronika Voyni Djara v XVII Stoletii*, Bakü, 1931, s. 28.

XVIII. yüzyılın isyanlarının ana özelliklerinden biri, hepsinin aynı zamanda başlaması idi. Bu durum, Şah kuvvetlerinin parçalanmasına ve maddi imkânlarının tükenmesine neden oldu. Ancak isyanların küçük kapsamda olması, akıbetlerini önceden ortaya koyuyordu. Buna rağmen bu isyanların tarihteki önemi çok büyüktür. İsyandar, Azerbaycan'da özgürlük mücadelesinin genişlemesi için uygun zemin hazırladı. Savaşların sürekliliği, ekonomik durumun zayıflığı, sosyal gruplar arasındaki farklılıklar Nadir Şah devletinin yıkılışını hızlandırdı.⁶¹

Sonuçta 19 Haziran 1747 yılında suikast neticesinde Nadir Şah öldürüldü. Onun silah gücüyle kurmuş olduğu merkezi devlet, ölümü ile dağılma sürecine girdi. Neticede ülkeyi feodal küçük hanlıklar kapladı. Hanlıklar arasında Azerbaycan hâkimiyeti uğruna verilen mücadele güçlendi ve yirmiye yakın hanın teşebbüsü ile Azerbaycan topraklarında bağımsız hanlıklar kuruldu⁶². Merkezi devletin parçalanması ile kurulmuş hanlıklardan biride tez konumuzun temelini oluşturan Gence hanlığıdır. Gence Hanlığı'nın kuruluşu ile çalışmamıza devam ediyoruz.

---

⁶¹ Vladimir Minorsky, "Nadir", *İA*, C. IX, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1964, s. 27.

⁶² Muhammed Şefi-i Tahrani, *Tarih-i Nadir Şah*, Tahran, 1369, s. 45.

BİRİNCİ BÖLÜM

GENCE HANLIĞININ KURULUŞU

I. XVIII. YÜZYILIN I. YARISI HANLIKLAR DEVRİ

XVI. yüzyılın başlarından itibaren hâkimiyet kuran Safevi Devleti, XVIII. yüzyılın I. yarısında yönetim başarısızlığı ve diğer nedenlerden dolayı ağır ekonomik ve siyasi buhran içinde idi. Tükenmekte olan devlet hazinesini doldurmak için daha önceden artırılan verginin üzerine, üç kat daha ağır vergi eklendi. Ekonomik kriz ve saltanat mücadelelerinden dolayı, her tarafta devlete karşı isyanlar çıktı.

Diğer yandan Afganların saldırılarına maruz kalan⁶³ Safeviler, doğal olarak kendi iç savaşları ile uğraşmaları sonucu, Azerbaycan'la olan bağlarını kesmek zorunda kaldılar. Bu anlamda Azerbaycan'la ilgilenemeyerek neredeyse unutacak hale geldiler. Zaten, Safevi devletinin kötü idaresinden bıkmış halkın da tek isteği bu idi.

Azerbaycan'ı hanlıklardan merkezi bir devlet haline getiren Safeviler'in bu boşluğundan ilk istifade eden ülke Rusya oldu. Vaziyeti iyi değerlendiren Rusya Çar'ı I.Petro (1689-1725), Azerbaycan'da ortaya çıkan bu otorite boşluğunda yönetimi üstlendi. Kafkasya verimli topraklara ve doğal kaynaklara sahip olduğundan, I. Petro planlı bir şekilde hareket etmeye başladı. Onun amacı Hazar Denizine sahip olmak ve Hazar Denizi vasıtasıyla Hindistan ticaret yolunu ele geçirmek idi.

Kafkasya'nın stratejik bir konumda olduğunu çok iyi bilen Rusya Devleti, 1722 yılında Derbent tarafından deniz ve karayolu vasıtasıyla ilerleyip kısa bir zaman içinde Azerbaycan'ın Hazar Denizi kıyısındaki bölgelerini ele geçirdi⁶⁴. Fakat dağılma süreci yaşayan Safevi Devleti, bu işgal karşısında sadece sükût etti.

XVIII. yüzyılın başlarında Kafkasya'da söz sahibi olan devletlerden biri de Osmanlı Devleti idi. Örneğin, Şirvan halkının Safevi Devletine karşı çıkardığı isyanlar, Osmanlılar tarafından destekleniyordu. Hacı Davut'un Osmanlı paşaları tarafından Şirvan Hâkimi seçilmesi bunun diğer bir göstergesidir⁶⁵. Bu durumu bizzat halk kendisi de dile getirmiştir. Örneğin, 1723 yılında, Azerbaycan beyleri, Erzurum Paşasına mektup

⁶³ Abbaskulu Ağa Bakıhanov, *Gülüstani-İrem*, Bakü, Azərneşir, 2001, s. 133.

⁶⁴ İbrahim Yüksel, "Çarlık Rusya'nın Azerbaycan'ı İstilas ve Osmanlı Devleti'nin Tutumu", *Kafkas Araştırmaları*, S. 1, İstanbul, 1988, s. 25-33.

⁶⁵ "Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeler", *Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı*, C. I-II, Ankara, 1993, s. 43-44.

yazarak “Rusların idaresine girmektense, sizin idarenize girmeyi tercih ederiz” diyerek taraflarını belirtmişlerdi⁶⁶.

Yerli halkın isteği ile 1723 yılında Osmanlı ordusu harekete geçti ve Tiflis’i aldı. Ardından ise Tebriz, Revan, Gence, Karabağ ve Şamahı, Ruslardan geri alındı ve Osmanlı hâkimiyetine girdi.

Bu dönemde İran, Afganlarla savaş halinde olduğundan, Azerbaycan’da ortaya çıkan bu siyasi olaylara müdahale edemiyor, seyirci kalmakla yetiniyordu. Ancak, 1730’lu yıllarda İran’da Nadir Bey’in başarılı siyaseti sonucu, Afganlarla olan çekişme son buldu. Böylece, iç savaşlar ve sorunlar çözüldü. Bunun neticesi olarak İran yeniden dış politikaya yöneldi. Tam da bu sıralarda askeri bakımdan Avrupa’da siyasi konumunu kaybeden Osmanlı Devletine, Nadir Bey savaş ilan etti. Sonuçta ise, 1735’te savaş yoluyla Ruslardan ve Osmanlılardan Azerbaycan topraklarını geri aldı ve İran sınırlarını daha da genişletti.

Nadir Bey, kendinden önceki İran şahı’nın ölmesiyle Azerbaycan’ın Muğan bölgesinde kendisini yeni şah ilan etti⁶⁷. Nadir Bey’in kendisini Şah ilan etmesi, farklı yerlerde birçok itiraza ve ayaklanmalara neden oldu. Şöyle ki, Karabağ Beyliğini yöneten Ziyadoğoulları, Nadir Şah’a karşı çıkıp, onun hâkimiyetini istemediklerini ilan etti. Bunun üzerine Nadir Şah, diğer hâkimlerin görevini kısıtladığı gibi Gence hâkiminin de görevlerini kısıtladı⁶⁸.

1736’dan 1747’ye kadar Nadir Şah Azerbaycan’da siyasi istikrarı sağlamayı başardı. Fakat o, 1747 yılında suikast sonucu öldürüldü. Nadir Şah’ın öldürülmesi ile İran’da ortaya çıkan iç karışıklıklar giderek büyüdü. Bu karışıklıklardan doğan sonuçlar nedeniyle Azerbaycan, yeni bir dönüm noktasına girdi.

---

⁶⁶ S. Memmedov, *Azerbaycan Tarihi. Azerbaycan Safeviler Devleti*, Bakü, 1994, C. I, s. 392-499.

⁶⁷ Bakıhanov, *a.g.e.*, s. 152.

⁶⁸ Mirze Yusuf Karabaği, “Tarihi Safi”, *Karabağnameler*, II. Kitap, Bakü, 1991, s. 11; Rus işgalinden önce Karabağ hanlarının hayat ve faaliyetlerinden bahseden Karabağnameler adlı kitabın eleştirisel tarafı, müelliflerin, Rus işgaline ve hanların Ruslar tarafından katledilmesine sessiz kalmasıdır. Bkz., U. Vidadi, *Şimali Azerbaycan’ın Çar Rusya’sı Tarafından İşgali ve Müstemlekecilik Aleyhine Mübareze (1801-1828)*, Bakü, 2004, s. 5, Diğer taraftan bu ve benzeri kitaplar, tarih, coğrafya, iktisadiyat ve etnografya hakkında geniş malumat vermeleri ve zengin dil malzemesine sahip olmaları bakımından Azerbaycan tarihçiliğinin kıymetli eserleridir. Bkz., M. Karabaği, *a.g.e.*, s. 7.

XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren İran ve Rusya gibi Azerbaycan'da hâkimiyet kurmak isteyen ikili devlet, ülke dâhili sorunlardan dolayı bir müddet Azerbaycan'la ilgilenemedi. Bu kez ortaya çıkan siyasi otorite boşluğunu Azerbaycan hanları değerlendirdi. Her bir bey, birleşik Azerbaycan devleti kurmak yerine, kendilerini ait oldukları vilayetin hanı olarak ilan etti. Böylece hanlıkların temeli atıldı. Yeni kurulmuş bu hanlıklardan biri de Gence Hanlığı'dır⁶⁹.

II. GENÇE ŞEHİRİ

İlerleyen paragraflarda Gence'nin kuruluş döneminden bahsedeceğiz. Kuruluş dönemi ile ilgili bir dizi farklılıklarla karşılaşacağız. Gence'nin kuruluş dönemine geçmeden önce isminin nereden geldiğine göz atalım:

Gence'nin kuruluş tarihi gibi isimlendirilmesinde de birçok çelişkili ifade vardır. Gence'nin ismi daha Gence kurulmadan önce de var mıydı? Yoksa şehir kurulduktan sonra mı bu isim Gence'ye atfedilmiştir? Bu sorulara doğru cevap bulursak, o zaman Gence'nin kurulma tarihi hakkında net bir bilgiye de sahip olabiliriz. Çünkü şehrin isminin veriliş tarihi ile ilgili öne sürülen iddialar, şehrin kuruluş tarihinin öncesine dayanmaktadır. Bu konuyla ilgili Arkeologlar birçok fikir öne sürmüşlerdir. Şimdi Gence ismiyle ilgili bilgileri sizlere aktarmak istiyoruz.

Arkeolojik kazılarda, araştırmacıların vardığı sonuçlara göre, M.Ö. 40'lı yıllarda bile, Gence topraklarında yaşam vardır ve şehrin adı Ortaçağ Arap kaynaklarında Cenze veya Kence olarak geçmektedir.⁷⁰ Fakat bunun dışında Gence'nin adı ile ilgili bazı farklı bilgilere de varmaktayız. Örneğin; Kence eserinin müellifi olan Arranlı M. Kagankatvatsi'ye göre Gantsah, Ermenilerde Gaznak⁷¹, Gürcü kaynaklarında ise Gandzak yahut Gendza'dır. Fars kaynaklarında ve Türklerde⁷² ise Gence şeklinde geçmektedir. Görüldüğü gibi Gence'nin toponomik anlamında bazı fikir ayrılıkları mevcuttur. Bununla birlikte, Dede Korkut destanında Hristiyan ve Müslüman dünyasının sınırları arasında gösterilen şehrin adının nereden geldiği ve ne zaman kurulduğu

⁶⁹ Görsel İçin Bkz. Şekil, 1.

⁷⁰ Ebu İshak İbrahim Bin Muhammed el-Farisi İstahri, *Kitabu Mesaliku'l-Memalik*, Leiden, E. J. Brill, 1967, s. 187; Yakut b. Abdullah Hamevi, *Mucemu'l-Buldan*, C. III, Beyrut, Daru Sadir, 1983, s. 151.

⁷¹ Azerbaycan'ın erken tarihinin öğrenilmesinde Ermeni kaynaklarından istifade edilir. Bunun nedeni ise, Araplara kadarki devre, yani Sasani devrine ait eserler maalesef ki, günümüze kadar ulaşmamıştır. Bkz. Sara Aşurbeyli, *Bakü Şehrinin Tarihi*, Bakü, Avrasiya Press yay., 2006, s. 251.

⁷² Ebu Bekir Ahmed Muhammed b. Hamedani, *Kitabü'l-Büldan*, der. M. J. Geoje, Leiden, 1967, s. 286.

hakkında kesin bilgi olmasa bile, Gence bölgesinde miladi 576 yılında büyük bir Sabir-Hun kitlesi yaşamaktaydı. Miladi 730-731 yıllarında Bazcir'in idaresinde 300.000 kişilik Hazar ordusunun Araplar'a karşı giriştiği savaş esnasında tahrip edilen şehirler arasında Gence'nin de adı geçmektedir.

Sahip olduğumuz ve ulaşabildiğimiz kaynaklardan yola çıkarak bir görüşü daha arz etmek istiyoruz ki, bu görüşte de farklılıklar bulunmaktadır.

Şehrin adı bazı kaynaklarda Azerbaycan Türkçesindeki “gen yer” (açık, geniş yer) anlamına bağlanır. Bir başka görüşe göre de kelime, toponim (yer adı) olarak Pehlevi ve Fars dilinde “hazine, mahsul deposu” demektir⁷³. Ama bu söylemlerin hiç birinin ilmi kesinliği yoktur. Araştırmacılara göre, bu terim Azerbaycan diline mahsustur. Diğer bir fikre göre, bu terim Gancak sülalesinin adı ile bağlıdır ve bu görüş doğruya daha yakındır. Bu sülalenin varlığı bilimsel olarak kanıtlanmıştır. Orta Asya tarihçileri de, Gence halkının bu sülaleden geldiğini ve bu sülalenin devamı olduğunu ispatlamaya çalışmıştır.

Sonuç olarak şunu söyleye biliriz ki, Gence adının nereden geldiği ve hangi anlam taşıdığı hakkında ilmi kitaplarda çeşitli fikirler mevcuttur. Görüldüğü üzere araştırmacılardan bir kısmı onun Pehlevi sözü olan “Gence” yani hazine, bir kısmı geniş ve büyük manası veren “Gence” ifadelerine, diğerleri ise eski Türk sülaleleri Hunlar ve Gancaklar'ın adı ile bağlantılı olduğu fikirlerini ileri sürmüştür⁷⁴.

Fakat Gence'nin tarihi ve etnografyası hakkında detaylı bilgilere sahip olan F. Efendiye, Kür nehri boyunca yer alan vilayetlerde Türklerin hükümranlığında bahsedilmesinden yola çıkarak, şehir isminin Türk kökenli olduğunu savunmuştur. Ona göre hanların esas ikametgâhının başkenti Gence olmuştur. Çünkü şehir ilk başlarda Gence değil, Ganca veya Kanca olarak isimlendirilmiştir. Bu sözcüğün ilk hecesi olan “gan”, “kan” Türk dilinde hâkim, sergerde, başçı demektir. Sözcüğün ikinci hecesi “ca” ise mekân, yer, yurt anlamı taşımaktadır. Buradan da şu sonuca varabiliriz ki, Gence ismi, han yeri, han mekânı, han yurdu, hanın oturduğu yer anlamı taşımaktadır. Nitekim XX.

⁷³ Muhammed Bin Şems al-Din Al-Mukaddasi, *Ahsan at-Tagasim fi Ma'rifat il-Agalim*, Garnet Publishing, Reading, 1994, s. 51.

⁷⁴ İbn Hordatbek, *Kniga Putey i Stran*, der. Naile Velihanlı, Bakü, 1986, s. 78-226.

asrın başlarına kadar Ganca ve han yurt isimleri yerli ahalinin dilinde Gence'nin Güney kısmındaki dağlık yerler için kullanılmakta idi⁷⁵.

Şehir, defalarca yağmalara ve istilalara maruz kalarak konumunu değiştirdiği gibi, adını da değiştirmek zorunda kalmıştır. 1804'te vuku bulan Rus işgalinden sonra, şehir Rus çaricesinin adına izafetle, Elizabetapol ismi verilmiştir. 1918'de Rus ihtilali sonrasında kurulan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde şehir eski adı ile Gence olarak anılmağa başladı. 1920 yılına kadar Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin 23 ay başkentliğini yaptı. Ancak 1920'de Milli Mukavemet Hareketine katılan bir Rus komünistinin adına izafetle, Kirovabad adı verildiyse de bu ad uzun ömürlü olmadı.⁷⁶ Çünkü bugün gerek halk, gerekse Müslüman aydınlar tarafından şehir, resmi adıyla Gence olarak anılmaktadır⁷⁷.

A. ŞEHRİN KURULUŞU VE KONUMU

Arran'ın bir diğer büyük şehri de Gence idi. Bu şehrin kuruluşu konusunda birçok fikirler ileri sürülmüştür. İ. Zaferzade'nin fikrine göre Gence gelişmiş ve önemli medeniyet merkezlerinden birisi haline gelmiştir⁷⁸. Gence'nin kuruluşuyla alakalı Orta Çağ aydınlarının verdiği bilgi ve araştırmaları bilmek zorunludur. XVIII. yüzyılda V. Bezmenov'a göre, Gence şehri Makedonyalı İskender tarafından kurulmuştur⁷⁹. L. Lazerev'e göre ise, şehir M.Ö. II. yüzyıl ile miladi IV. yüzyıl arasında kurulmuştur⁸⁰.

⁷⁵ Ferruh Ehmedov, *Bakü Şehrinin Tarihinden*, Bakü, Şirvan neşir, 1998, s. 20; Birçok arşiv malzemelere istinat edilerek yazılmış bu ilmi eser, bize Gence'nin yaşını, kökenini, şehrin tarihini, arazisini ve ahalisini, yer değişimini, buradaki demografik süreçleri, şehircilik özelliklerini, aynı zamanda Gence'nin kale, meydan ve mahallelerini ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır. Bu bakımdan çok Gence ile ilgili önemli bir eserdir.

⁷⁶ Gence'ye Kirovabad adının ne zaman verildiği ile ilgili ikinci bir görüş daha var ki, bu görüş doğruya daha yakındır. Kısa bir süre bağımsız olan Gence, Sovyet idaresine girdi ve ismi 1935 yılında Azerbaycan komünist partinin birinci kâtibi Sergey Kirov'a izafeten Kirovabad olarak değiştirilmiştir. Şehir 1804' yılına kadar Gence, 1804-1918 yılları arasında Yelizavetpol, 1918-1935 yılları arasında yeniden Gence, 1935-1991 yılları arasında Kirovabad ve nihayet Azerbaycan 1991 yılında bağımsızlık kazandıktan sonra yeniden ilk ismi ile Gence olarak adlandırılmıştır. Bu nedenle şehirle alakalı malumatlar Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisinde Kirovabad maddesi adı altında yazılırken, İslam Ansiklopedisinde ve Diyanet İslam Ansiklopedisinde Gence adı ile yazılmaktadır. Bkz. "Kirovabad", *ASE*, C. V, Bakü, 1981, s. 396-400; Mirze Bala, "Gence", *İA*, C. IV, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1977, s. 762; Oktay Efendizade, "Gence", *DİA*, XIV, s. 17.

⁷⁷ Moysey Kalankatuklu, *İstoria Agvan*, Sankt Petersburg 1861, s. 270.

⁷⁸ İmran Caferzade, *Kadim Gencenin Tarihi Arkeoloji Oçerki, Nizami'nin Vatanı*, Bakü, 1949, s. 80.

⁷⁹ Vasili Bezmenov, *Materialı Dlya Drevney Georgafii Zagafgaziya Po Persidskomu Soçineniyu* "Zinetul-Taclis", Mosckva, 1923, s. 135.

⁸⁰ L. Lazerev, *Gyandja. Kavkaz za Vtoroe Polugodie 1846 g.*, Tiflis, 1847, s. 193.

Y.A. Hagemeyer'in düşüncesine göre ise Gence, Berde ve Beylegan şehirlerinden daha eskidir⁸¹. İ. Şopen'de Y.A. Hagemeyer ile aynı görüştedir⁸².

Kaynaklara bakıldığında, Gence'nin kuruluş tarihi ile ilgili en eski bilgileri XV. yüzyıl tarihçisi Mirhand vermektedir⁸³. Mirhand, şehrin kuruluşunun Sasani hükümdarı Şah Kubad (Gubad) dönemine dek uzandığını belirtir. Hamdullah Kazvini ise şehrin kuruluşunu H. 39 yılına (659-660) dayandırmaktadır⁸⁴.

Agvan tarihinin yazarı Arranlı Mousey Kalankatuklu (Kagankatvatsi) ise daha da ileri giderek şehir kurulmadan önceki duruma vurgu yaparak o zamanki şehrin durumu hakkında bilgi vermektedir. Şehrin ilk ismi ve kuruluşu hakkında Kalankatuklu şöyle demektedir; Miladi IX. asrın ortalarına doğru Kuzey Azerbaycan'ı işgal eden zalim Hazr Potkos Azerbaycan topraklarına geldi. Fakat o, Azerbaycan'a geldiği yıl Agvanlılar tarafından öldürüldü. Bu esnada Bağdat'tan gelmekte olan oğlu Mehmed, Agvanlı askerlerini yenip komutanlarını da esir aldıktan sonra birçok kiliseyi yakarak Bağdat'a geri döndü. Şahın emri ve hazinesiyle yeniden Agvan'a geldi ve Agvanlıların elinde bulunan Arşa-Kaşen vilayetinde Danzak (Gence) şehrini inşa edip⁸⁵ buradan da Sisakan ülkesine (bugünkü Karabağ ve Gence bölgesi) akınlar düzenledi. Bununla birlikte diğer kaynaklarda Kagankatvatsi'nin şehrin 846-847 yıllarında Araplar tarafından kurulduğunu söylediğine dair bilgilere de rastlamak mümkündür⁸⁶.

Konuyla ilgili Derbentname'de şöyle bilgi var ki, Gence VII. yüzyılın sonu VIII. yüzyılın başlarında da var idi. Fakat biz bu bilgiyi doğrulayan hiçbir Arap yazarına rastlayamadık. Mesela Kazviniye göre, şehir 659 yılında yani yukarıda gösterilen tarihten daha evvel kurulmuştur. Bu görüşe göre VII. Tigran döneminde İranlılar tarafından tahrip edilip, Araplar tarafından zapt olunan ve aynı asrın sonlarında Hazar Türkleri ile Arap savaşlarına sahne olan Gence'nin, İslamiyetten önceki Azerbaycan'ın başkenti olan

⁸¹ Y.A. Gagameyster, *Novie Oçerki Zagafgaziya*, Sank Peterburg, 1848, s. 87.

⁸² İ. Şopen, *Novie Zametki na Drevnie İstorii Kavkaza i ego Obidateley*, Sank Peterburg, 1866, s. 486.

⁸³ Muhammed Bin Havendşah Bin Kemaleddin Mirhand, *Ravzatü's-Sefa fi Sireti'l-Enbiya ve'l-Müluk ve'l-Hulefa*, Tahran, C. I, Müessese-i Hayyam ve İntişarat-ı Piruz, 1339. s. 235.

⁸⁴ Hamdullah Müstevfi-i Kazvini, *Nüzhetü'l-Kulub*, Londra, 1915, s. 90.

⁸⁵ Kalankatuklu, *Albaniya Tarihi*, Bakü, Avrasiya Press, 2006, s. 111.

⁸⁶ V. Minorisky, *A History Of Sharvan And Darband in 10th-11th Centuries*, Cambridge, 1958, s. 57.

Canza'nın olduğunu anlarız⁸⁷. Bu görüşten yola çıkarak Hazarlar'ın, Araplar ile Cenza'da savaştıklarını söyleyebiliriz.

Gence'nin ne zaman kurulduğu hakkında bir karara varmak için başka bir detay daha vardır ki, bu da H. 94' yılında (712-713) Gence'de basılmış dirhemdir. Fakat Y.A. Pahamov'un görüşüne göre, şimdiki Gence vilayetinin bulunduğu yerde VIII. yüzyılda kurulan ve ismi de yine Gence olan bir başka şehir vardı ve olabilir ki bu dirhem önceki Gence'ye aittir. Sonuç olarak, burada daha önceden basılmış dirhemlerin olduğunu ve Caniş'in ordusunun da buradan geçerken bu dirhemlerden yararlandığını anlıyoruz⁸⁸.

Bir başka bilgiye göre ise şehir 245/859 yılında Halife Mütevekkil Alellah'ın komutanlarından Muhammed b. Halid b. Yezit b. Mezyed tarafından imar edilmiş ve Babülebvab (Derbent) ile birlikte kendisine ikta olarak verilmiştir. Arran vilayetindeki Gence şehrinin Muhammed tarafından verildiğine dair bir rivayet vardır ki, onu da aktarmak istiyoruz. Rivayete göre Muhammed, Hunan dolaylarında yan yana üç tepe olan bir yerde konakladığı zaman, üç gün art arda hazinelerle ilgili rüya görüyor. Rüya da birisi seslenerek tepeyi kazmasını ve bulduğu altınlarla yeni bir şehir inşa etmesini ve o şehre Gence (Hazine) ismini vermesini söylüyor. Rüyası gerçekleşen Muhammed, bu paralarla Gence şehrini kurmuştur⁸⁹.

Arap tarihçilerinin vermiş olduğu haberlerden yola çıkarak bilgileri arz etmekle beraber, müsteşriklerin de şehrin kuruluşu ile ilgili farklı bilgiler verdiklerini belirtelim. Bu açıdan aşağıdaki, iki müsteşriği örnek verelim. Örneğin, V. Barthold⁹⁰ bu tarihi 853 yılı olarak belirtirken, Y.A. Manandan⁹¹ ise şehrin kuruluş tarihi olarak 844 yılını belirtir.

Bilhassa, Gence'nin kurulma tarihi ile ilgili birçok farklı tarihlerle karşılaşmaktayız⁹². Görüldüğü gibi bu farklılıklar kendi içinde çelişkiler barındırmaktadır. Bu ise tarihin değişik rivayetlerden esinlenerek yazılmasından kaynaklanmaktadır ve bu çelişkiler kaçınılmaz bir durumdur. Belirttiğimiz bu

⁸⁷ Ebu Cafer Muhammed Bin Cerir-üt Taberi, *Tarih-i Taberi*, C. I, Beyrut, 1983, s. 884.

⁸⁸ E.A. Pahamov, *Kratkiy Kurs İstorii Azerbaycana*, Bakü, 1923, s. 46.

⁸⁹ İ. Ceferzade, *a.g.e.*, s. 30; Abbas Kurbanov, *Abbasiler Döneminin İlk Asrında Azerbaycan (132-232/750-847)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya, 2007, s. 79.

⁹⁰ Vladimir Barthold, *İstoriko-Geografîçeskiy Obzor İrana*, Sankt Petersburg, 1903, s. 143.

⁹¹ Y.A. Manandan, *O Torgovle i Gorodax Armenii v Svyazi s Mirovoy Torgovley Drevnix Vremen*, Erevan, 1954, s. 198.

⁹² M.M. Altman, *Gence'nin İlk Orta Çağ Tarihine Dair*, Bakü, 1947, s. 81-85.

hususlardan dolayı tarih ile meşgul olan âlimlerden hiç biri Gence'nin kuruluşuyla ilgili doğru ve kesin tarih gösterememiştir. Çünkü yukarıda belirttiğimiz fikirlere muhalif olarak, İ.M. Caferzade diyor ki, Gence, XV. yüzyıl âlimlerinden Mirhand'ın yazdığı gibi Sasani Hükümdarı Kavad (Gubad) tarafından kurulmamıştır. Kazvini'nin belirttiği gibi VII. yüzyılın sonunda da kurulmamıştır. Kalankatuklu'nun vurguladığı gibi Araplar tarafından da inşa edilmemiştir. Müneccimbaşı'nın söylediği gibi IX. yüzyılda Abbasiler sülalesinden olan Bağdat Halifesi'nin emriyle⁹³ de kurulmamıştır, aksine bu tarihlerden çok daha önce de mevcut idi. Bu bilgilerden hareketle Gence'nin kuruluşunun VI-VII. yüzyılların başlarında olduğu söylenebilir⁹⁴. Bizim bu konudaki kanaatimizde böyledir.

Ayrıca, önemli bir ticaret şehri olan Gence, 944 yılında Berde şehrinin Ruslar tarafından yağmalanmasıyla daha da önem kazanmıştır⁹⁵.

Sonuç itibariyle şunu söylemek gerekir ki, dünyanın Roma, Atina ve başka birçok büyük şehirlerinin kurulma tarihi herhangi devlet veya şahsiyetlerle doğrudan ilgili olduğundan, böyle şehirlerin kuruluş tarihleri hakkında kesin bilgiler vardır. Ancak Doğu devletlerinin ve özellikle de Azerbaycan şehirlerinin kuruluş tarihleri net değildir. Bu şehirlerin çoğu ilk olarak kendi coğrafi ve iklimsel şartlarına göre kurulmuş, ilerleyen zamanlarda bazı merhaleler geçirerek tarihi ve siyasi hayata iz bırakmışlar.

Birçok kaynakta Gence'nin ilk yerleşim yerlerinden olduğundan bahsedilmektedir. M. Altman kendi eserinde vurguluyor ki, Gence'de arkeolojik kazılarda bulunan birçok kabir, siyah kilden yapılmış eşyalar, bronz kılıçlar, oklar, bilezikler, boncuklar vb. eşyalar, buraların ilk yerleşim yerlerinden olduğunu kanıtlamaktadır⁹⁶.

Şimdi ise yeni kurulan Gence şehrinin stratejik bir konumda bulunmasından dolayı defalarca işgallere maruz kalarak tahrip edilmesinden ve şehrin bulunduğu konumun önemini bilen diğer devletlerce tekrar imar edilmesinden bahsedeceğiz.

---

⁹³ Ceferzade, *a.g.e.*, s. 75.

⁹⁴ Petruşevski, *Azerbaycan v XVI-XVII v., a.g.e.*, s. 250.

⁹⁵ Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX Asrlarda*, (çev. Cabbar Cabbarov-Hasan Alizade), Bakü, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 2007, s. 204.

⁹⁶ M.M. Altman, *İstoriçeskiy Oçerk Goroda Gyandji*, Bakü, 1949, s. 6.

Gence şehri, VII. asrın ilk yarısında Farsların işgallerine maruz kalırken, ikinci yarısında ise Arapların akınlarına şahit olmuştur⁹⁷. Böylece, VIII. yüzyılın başlarında Gence'nin bulunduğu Arran bölgesi Hazarlarla Müslüman Araplar arasında cereyan eden savaşlara sahne oldu. Genel itibariyle VII. ve VIII. asrın başlarında Azerbaycan toprakları defalarca istilalara uğramış ve bunun neticesi olarak Gence şehri hezimete uğrayarak zarar görmüştür.

Gence şehri sadece Farslar ve Araplar tarafından değil, farklı zamanlarda birçok devlet tarafından da istilalara ve baskınlara maruz kalmıştır. Bu baskınlar Moğollar, Timurlar vb. devletler tarafından gerçekleşmiştir ki, biz bunu 'Gence Hanlığı'ndan önce Gence'nin Durumu' bölümünde açıklayacağız.

Dede Korkut destanında Berde ile beraber, Oğuz Türklerinin kuzeyden komşusu olan Gürcistan sınırlarında Bağıl oğlu Amran'ın malikânesi olarak gösterilen⁹⁸ Gence, İstahri'ye⁹⁹ göre Arap fetihlerinin ilk dönemlerinde Berde'den Tiflis'e giden yol üzerinde küçük bir şehir durumundaydı. 943-944 yıllarında Hazar denizi ve Kür ırmağı yoluyla gelen Ruslar'ın Berde'yi yağmalamasından sonra Gence, Arran bölgesinin merkezi oldu ve hızla gelişmeye başladı¹⁰⁰. Şehrin etrafı surlar ve hendeklerle çevrildi. 344/955 yılında Salariler Hanedanı topraklarına katıldı ve Arran valisinin ikametgâhı haline geldi. 360/970 yılında Şeddadilerin hâkimiyeti altına girdi. Şeddadiler şehirde köprüler, kervansaraylar ve yeni surlar yaptı. Böylece şehir, eski surların dışına doğru genişledi ve burada yeni alışveriş merkezleri oluştu. Gence'nin, Karadeniz kıyılarını İran'a bağlayan tarihi ticaret yolu üzerinde bulunması şehirde iktisadi hayatın daha da canlanmasına yol açtı.

Arran'ın başkenti olan Berde şehriden sonra Gence, dış ticarete de, önemli rol oynamaya başladı. Burada zaman-zaman kervanlar konaklıyordu. Bu dönemde günlük hayatta ise Arap dinarı ve dirheminden istifade edilirdi.

Gence'ye hâkim olan Şeddadiler 1054'te Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'e bağlanmak zorunda kaldı. Ancak, Sultan Melik Şah'ın 1076'da Gence'yi geçici olarak

⁹⁷ Ahmed b. Yahya el-Belazuri, *Fütuhu'l-Buldan*, (çev., Mustafa Fayda), 1.b., İstanbul, Siyer yay., 2013, s. 372.

⁹⁸ Bala, "Gence", a.g.m., s. 762.

⁹⁹ İstahri, *a.g.e.*, s. 187.

¹⁰⁰ İbnü'l-Esir el-Cezeri, *el-Kamil Fit-Tarih*, C. VII, Beyrut, Torunberg, 1965, s. 308.

Emir Fazlın'dan alıp Emir Sav Tegin'e vermesiyle yöreye çok sayıda Türkmen yerleştirilmiş oldu¹⁰¹.

Böylece Gence ve Arran'da kesin olarak Selçuklu hâkimiyeti kurulmuş oldu. Şehir 486'da (1093) Sultan Berk Yarık tarafından Muhammed Tapar'a bırakıldı. Muhammed Tapar tahta geçtikten sonra da Gence önemini kaybetmedi. Gürcü Kralı David 503'te (1110) Gence'ye kadar geldiyse de Muhammed Tapar tarafından bozguna uğratıldı.

XII. asrın ortalarına doğru, 1139'da büyük bir deprem, Gence'de büyük yıkıma neden oldu. İmadüddin el-İsfahani'ye göre deprem esnasında 300.000 kişi, İzzeddin İbnü'l Esir'e göre 230.000 kişi hayatını kaybetti. Bu deprem sırasında Kepez dağından kopan bir toprak kütleli heyelan sonucu aşağı kayarak Aksu ırmağının önünü kapatmış ve bu doğal barajın arkasında suların birikmesiyle şimdiki Göygöl oluşmuştur. Bu durumdan faydalanan Gürcü Kralı I. Dimitrius, depremden yıkılan Gence'ye baskın yaparak zaten harap olan şehri yağmaladı. İmadüddin el-İsfahani'nin görüşüne göre Gürcüler kendi memleketlerinde Canza adında yeni bir şehir inşa edip, baskın sırasında ganimet olarak ele geçirdikleri Gence'nin meşhur demir kapısını da Gürcistan'a götürerek oraya yerleştirdiler¹⁰². Kaynaklarda, kısa bir süre sonra Kara Sungur'un bu şehri yıkarak, kapıyı yeniden Gence'ye getirtmesine dair bilgi olsa da, kapının hala Gürcistan'da Kutaisi şehri civarında Galatı manastırında olmasından dolayı kaynaklardaki bu bilginin yanlış olduğu kanaatindeyiz¹⁰³.

Gerçi, deprem sonrası şehir, Azerbaycan ve Arran emiri Kara Sungur (ö. 535/1141) tarafından bütün ihtişamı ile yeni baştan inşa edildi. Hatta bu restorasyadan sonra Gence, Gürcü saldırılarına karşı Müslümanlar tarafından uç bölgesi olarak kabul edildi.

521'de (1127) Gence ve Arran, Selçuklu valileri Kara Sungur ve Çavlı'nın idaresindeydi. Kara Sungur yıkılıp yağmalanmış olan şehri kısa zamanda yeniden kurdu.

¹⁰¹ Z.M. Bünyadov, *Azerbaycan Atabeyler Devleti (1136-1225)*, Bakü, Şerg-Gerb, 2007. s. 16.

¹⁰² Kutaisi şehrinde Gelatı manastırında saklanan Gence kapısının üzerinde Arapça ve kufi hatla yazılmış sekiz satırlık mısradaki şöyle denilmektedir: "Bağışlayan ve merhametli Allah'ın adı ile. Bu kapıların Gazi Ebülferec Muhammed b. Abdullah'ın rehberliği ile hazırlanmasına hükümdarımız, azametli hâkim emir Şavur b. Fazıl-Allah onun hâkimiyetini uzun etsin-emretmiştir. İbrahim b. Osman 455 yılında düzeltmiştir" (H. 455, M. 1063). Bkz. *Azerbaycan Tarihi*, a.g.e., C. II. s. 385.

¹⁰³ Bala, "Gence", a.g.m., s. 763.

Melik Şah'ın oğlu Muhammed'in atabeyi olan Şemseddin İldeniz Azerbaycan'da Gence'yi bağımsız bir devlet olarak ilan etti. Hatta Gence ve Beylegan'dan haraç isteyen Gürcülerle savaşıp onları mağlup ettikten sonra, Gence'ye döndü¹⁰⁴ ve Gence'yi Arran ülkesiyle birlikte merkezi Tebriz'de bulunan Azerbaycan'a bağladı. Bundan sonra, önce Selçuk sultanlarının, daha sonra da İldenizliler'in merkezlerinden biri haline gelen Gence, ekonomik ve kültürel açıdan en parlak günlerini yaşadı ve büyük bir gelişme gösterdi. Tarihçiler XIII. yüzyıl için Gence'yi övgüyle anarak gelişmekte olduğunu belirtirler. Onlardan Hamdullah Kazvini, Gence'yi “Ön Asya'nın en güçlü şehri” olarak tanımlıyor. İbnü'l Esir de Gence için “Arran şehirlerinin anasıdır” diyor¹⁰⁵.

Tabii ki, yukarıda zikrettiğimiz bu gelişme dönemi çok uzun sürmedi. Çünkü önemli ticaret yolları üzerinde, verimli topraklarda bulunan Gence'nin iktisadi yönden de gelişmesi, işgalci devletlerin dikkatini çekiyordu. Bunun neticesidir ki, Moğollar, Azerbaycan seferi sırasında(618/1221)¹⁰⁶ Beylegan'ı yakıp yıktıktan sonra Gence'ye yürüdüler ve nihayetinde Gence surları önünde görüldüler. Gerçi Moğollar, şehrin kuvvetli surlara ve kalabalık nüfusa sahip olduklarını görünce ve Gencelilerin Gürcüler ile yaptıkları savaşlardaki kahramanlıklarından da haberdar olduklarından dolayı şehre yaklaşmaya cüret edemediler ve çekilip gittiler. Böylece Gence, Moğolların da hedefleri arasına girmiş oldu.

XII. asır yazarlarından Genceli Keragos diyor ki, Moğolların bu ilk baskınından sonra 1223'te Gence hâkimi Kaşkara (Kuşhara) Gürcistan yoluyla bu bölgeye bir grup Kıpçak türkünün gelip yerleşmesine izin verdi¹⁰⁷. Gence'yi Türk, İran'lı ve Araplardan ibaret bir Müslüman şehri olarak zikreden yazar, Harezmi Şah Celalettin zamanına ayrıca işaret etmektedir. 1225'te Harezmi Şah Celalettin, İldenizliler'den kaçarak, sığınmış olduğu Gence'yi aldı. Ancak Şah Celalettin Azerbaycan'da hâkimiyet kuramadı ve büyük bir direnişle karşılaştı. Birkaç yıl sonra Genceliler ayaklanarak Harezmliler'e karşı direniş başlattı. Şehirde bulunan Harezmi Garnizonunu basıp askerleri öldürdüler. Buna rağmen Celalettin 628/1231 yılında direniş bastırdıktan sonra, sadece direniş liderlerinden otuz kişiyi reisleri Bondur ile birlikte öldürttü. Bunların dışında hiç kimseyi cezalandırmadığı

¹⁰⁴ Ş. Husayni, *a.g.e.*, s. 115.

¹⁰⁵ İbnü'l Esir, *a.g.e.*, C. XII, s. 250.

¹⁰⁶ D. Ohson, *Histoire Des Mongols*, C. I, Amsterdam, 1834, s. 334.

¹⁰⁷ Genceli Keragos, *Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar*, C. II, İstanbul, 1928, s. 139.

gibi askerlerin şehri yağmalamasına da müsaade etmedi. Ama bu ve benzeri sorunlar nedeniyle zayıflayan Gence halkı, ikinci Moğol baskınına karşı eski tavrını sergileyemedi. Bu nedenle de, Moğollar ilk gelişte başarısız olsa da, ikinci gelişte maksadına ulaştı¹⁰⁸.

Tarihçi Keragos'a göre, Moğolların ikinci gelişinde 1235'te Genceliler silahlı direniş göstermek zorunda kaldı. Bir hafta kuşatma altında kalan şehrin düşeceğini anlayan halk, şehrin düşman eline geçmemesi için, yurtlarını ateşe verdi ve yakılacak ne varsa hepsini yaktı. Bu duruma öfkelenen Moğollar halkı kılıçtan geçirdi. Silahlı kuvvetlerden başka kurtulan olmadı. Gence dört yıl harap vaziyette kaldı. Sonra Moğollar şehrin yeniden inşasına başladılar¹⁰⁹. Tamamıyla bir Türk şehri olarak kurulan yeni Gence, İlhanlı devletinin bir vilayeti haline geldi ve yukarıda da vurguladığımız gibi Arran'ın merkezi seçildi. Ama ne yazık ki, siyah bulutlar çok geçmeden yine Gence'nin üzerine çöktü. Bu kez Gence, XIV. yüzyılda Timur tarafından işgal edilerek tahrip edildi.¹¹⁰ Timur, ilerleyen zamanlarda buraya Suriye'den getirdiği Kaçar uyruğunun bir kısmını yerleştirdi. Rus işgaline dek Gence'de hâkimiyet süren meşhur Ziyadoğulları da bu Türk boyundan ortaya çıkmıştır.

XIV. yüzyılın ortalarında Timurluların ardından Gence ve Karabağ'a Celayirli'ler hâkim oldu. XV. yüzyılın başlarında bu bölge Karakoyunluların eline geçti. Gence ve Berde hâkimi olarak adı geçen Emir Karaman Karakoyunlu beylerbeyi idi¹¹¹. Timur'un oğlu Şahruh Mirze'nin Azerbaycan ve Karabağ'a ilk seferi sırasında (1420-21) Gence ve Karabağ'ın hâkimi Karamanlı boyunun amiri Yar Ahmet idi. Akkoyunluların bölgede hâkimiyet kurduğu dönemde (1468-1501) Karabağ ve Gence muhtemelen Kaçar emirlerinin idaresindeydi. Fakat Safevi'ler döneminde Karabağ ve Astarabat'ta dâhil olmakla Gence, Kaçarlar sülalesine mensup emirler tarafından idare edilmeye başladı¹¹².

Burada dikkat çeken ve vurgulanması önem arz eden bir başka husus daha vardır. Açıklanması gereken konu Safevilerin Güney Azerbaycan'a yaptıkları seferlerin gerçek nedenini doğru anlayabilmektir. Ağa Mehmed Şah Kaçar'ın Güney Azerbaycan'a yaptığı

¹⁰⁸ V. Barthold, *a.g.e.*, s. 151.

¹⁰⁹ *Azerbaycan Tarihi Üzere Kaynaklar*, Bakü, Çıracak yay., 2007, s. 149.

¹¹⁰ G. Keragos, *a.g.e.*, s. 217.

¹¹¹ Faruk Sümer, *Karakoyunlular*, Ankara, 1984, s. 27.

¹¹² Oktay Efendiye, *Azerbaycan Sefeviler Devleti*, Bakü, 1993, s. 242.

seferleri Sovyet tarihçilerinin vurguladığı gibi “yabancı orduların işgalci yürüyüşü” gibi değerlendirmek tamamen yanlıştır. Çünkü her şeyden önce Kaçarlar yabancı değil, bu toprağın, bu vatanın evlatları idi. Ayrıca bu seferlerde gerçek hedef yabancı toprakları işgal etmek değil, daha önce merkezi otoriteyi sağlamış olan devlete ait olan, ancak zamanla hanlıklara parçalanan toprakları tekrar tek bir idare altında toplayabilmektir¹¹³.

Safeviler Devletinin kuruluşundan (1501) sonra Gence Kaçar emirlerinin babadan oğla geçen yerleşim yeri haline geldi. Gence, idari açıdan on üç vilayete (beylerbeylik) ayrılan Safevi Devletinin önemli vilayetlerinden birini oluşturdu. Karabağ veya Gence vilayeti olarak adlandırılan bu idari bölge, Kaçar boyuna mensup Ziyadoğulları tarafından idare edildi. I. Şah Tahmasb devrinde Gence Beylerbeyi Şahverdi Ziyadoğlu Kaçar idi¹¹⁴. Ondan sonra gelen beyler, Şahverdi'nin oğulları olan İbrahim Han ve Yusuf Halife, yeğeni Teyker Sultan, İmam Kulu Han ve onun oğulları Mürşit Kulu Han, Muhammed Kulu Han ve onun da oğlu Murtaza Kulu Han'dır (ö. 1664). Murtaza Kulu Han'ın evlatları, Gence ve Karabağ beylerbeyliğini 1737 yılına kadar ellerinde tutmayı başardılar. Nadir Şah zamanında onların hâkimiyeti Gence şehrine mahsustu. 1804 yılındaki Rus işgaline kadar Gence'nin idaresi Ziyadoğulları'nın elinde kaldı¹¹⁵.

XVI. yüzyıl sonralarında Gence ve yöresi Safevi-Osmanlı savaşlarına sahne oldu. 20 Temmuz 1588'de Erzurum'dan hareket eden Ferhat Paşa idaresindeki kalabalık Osmanlı kuvvetleri, hiçbir direnişle karşılaşmadan Gence önlerine kadar geldi. Osmanlı ordusunun harekete geçtiğini öğrenen Gence hâkimi Ziyad Han oğlu Mehmed, şehri boşaltarak Aras boylarına doğru çekildiği için 1 Eylül'de Osmanlı kuvvetleri terk edilmiş şehre girdi. Bu sefer sırasında orduda bulunan tarihçi Selaniki Gence'nin başlık, bahçelik çok güzel bir şehir olduğunu, yakınında iki köprü bulunduğunu, Ferhat Paşa'nın askerlerine, bağlara, bahçelere ve şehirdeki binalara herhangi bir zararları dokunmaması için kesin emirler verdiğini belirtir.

XVII. yüzyılın başlarında yeniden başlayan Osmanlı-Safevi savaşları sırasında 1606'da I. Abbas tarafından altı aylık bir kuşatmadan sonra Gence Safeviler tarafından ele geçirildi. Şehir halkı direniş gösterdiği için Şah'ın emriyle şehir yağmalandı, hatta bu büyük tahribatın izleri uzun zaman sürdü.

¹¹³ M. Zülfükarlı, *a.g.e.*, s. 26.

¹¹⁴ A.A. Rahmani, *Azerbaydjan v Konçse XVI v XVII v.*, Bakü, 1981, s. 92.

¹¹⁵ Selaniki Mustafa Efendi, *Tarih-i Selaniki*, (çev. Mehmet İpşirli), C. I, İstanbul, 1989, s. 209.

Safeviler'in düşüşünden sonra Osmanlılar yeniden Gence'ye sahip çıkarak bu topraklara ayakbastılar. Şehir alındıktan iki gün sonra inşa faaliyetlerine başlanarak etrafı 6000 zira (yaklaşık 4 km.) surlarla çevrildi¹¹⁶, hendekler kazıldı. Kırk gün süren inşa sonucu Ferhat Paşa, Gence'yi güvenli ve kuvvetli bir kale haline getirdi. Yeni Gence eski yerinden 1 fersah (yaklaşık 6 km.) mesafede kuruldu. İçine 3500 asker ve top yerleştirildi. Kırk yıl sonra (1647) burayı gören Evliya Çelebi Gence'yi kale ve suru olmayan, fakat 6000 evi olan, cami, imaret, han, hamam, bedesten ve çarşısı bulunan bir şehir olarak tarif edip, bağları ve bahçeleri ile de meşhur bir hanlık merkezi olduğunu yazdı¹¹⁷. Burada merkezi Gence olmak üzere bir eyalet oluşturuldu. Beylerbeyliğine ise Çerkez Haydar Paşa getirildi. 1593 yılında düzenlenen Gence vilayeti *Tahrir Defteri*'ne göre bu eyalet yedi sancağa ayrılmıştı¹¹⁸. Bu sancaklar Gence (12 nahiye), Berde (5 nahiye), Haçın (9 nahiye), Ahız Abat (5 nahiye), Dızak (3 nahiye) ve Hekari (4 nahiye) ve Verende (1 nahiye) olmak üzere¹¹⁹ toplamda 39 nahiyedir¹²⁰.

Gence, tüm bu sayılan istilaların yanında on sekiz yıl¹²¹ Osmanlı idaresi altında kaldı. Rusya'nın bütün Hazar sahillerini işgal ettiği dönemde, kendi bağımsızlıklarını ilan eden Şirvan ile Dağıstan'ın yardımına koşan Osmanlı kuvveti, 1723'te Karabağ ile birlikte, Genceyi'de kendisine kattı. Ancak Osmanlı yönetimi daha önceki devletlerin yönetimine benzememektedir. Çünkü öncekiler istila mahiyeti taşıyorken Osmanlı idaresinin temelinde, Gence'yi işgalcilerden muhafaza etmek ve saldırılara karşı koruma altına almak vardı.

Azerbaycan topraklarına, özellikle de Gence'ye sahip olmak isteyen bir başka devlet başkanı daha vardı ki, o da İran şahı Nadir Şah idi¹²². Şöyle ki 1734'te Nadir Şah Gence'yi kuşatma altına almayı başardı. Bizzat kendisinin de katıldığı kuşatma zamanı, şehirde iki kattan oluşan kuvvetli bir kale ve üç hendek vardı. Ne var ki, iki ay kuşatma

¹¹⁶ Joseph Baron Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, (çev. Mehmed Ata), C. VII, İstanbul, 1332, s. 85.

¹¹⁷ Evliya Çelebi, *Seyahetname*, C. II, İstanbul, 1314, s. 286.

¹¹⁸ *Gence-Karabağ Eyaletinin Mufassal Defteri*, İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tahrir Defteri, No: 903, (çev. Hüsameddin Mehmedov), Bakü, Karamanli yay., 2000, s. 170.

¹¹⁹ Mehmed Hemdemi Solakzade, *Solakzade Tarihi*, İstanbul, 1880, s. 614; İbrahim Peçevi, *Peçevi Tarihi*, C. II, İstanbul, Neşriyat Yurdu, 1968, s. 110; Gezenfer Recebli, *Azerbaycan Tarihi Oçerkler*, Bakü, Elm ve Tahsil yay., 2013, s.199.

¹²⁰ Bu eyaletler 1588 yılından 1606 yılına kadar 18 yıl, 1723 yılından 1735 yılına kadar ise 12 yıl olmakla toplam 30 yıl Osmanlı idaresinde kalmıştır. Bkz. Yılmaz Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, C. XII, İstanbul, 1979, s. 26.

¹²¹ Küçük Çelebizade Asım, *Tarih-i Asım*, İstanbul, 1284, s. 493-497.

¹²² M. Larousse, "Gence", *Büyük Lügat ve Ansiklopedi*, C. VII, İstanbul, Meydan yay., 1992, s. 484.

altında kalmasına rağmen şehir alınamadı ve Nadir Şah kuşatmayı kaldırıp gitmek zorunda kaldı. Ancak Osmanlı ordusunun Revan önlerindeki mağlubiyetinden sonra, Nadir Şah yeniden Gence üzerine gelerek, 1735'te şehri ele geçirdi.

1747'de Nadir Şah'ın öldürülmesi üzerine, diğer Azerbaycan hanlıkları ile birlikte, Gence de bağımsızlığını ilan etti ve 1804 yılı başlarına kadar fiilen bağımsız hanlar tarafından idare edildi¹²³.

B. COĞRAFİ DURUMU

Gence, Kuzey Azerbaycan'ın Bakü'den sonra en büyük şehri olup, Bakü'nün 363 km. batısında Küçük Kafkasya dağlarının Kuzeydoğu eteğinde, Kür (Kura) ırmağının sağ kolu kıyısında, Gence çayının her iki kıyısında, deniz seviyesinden 445 m. yükseklikte, Bakü-Tiflis demiryolu üzerinde yer almaktadır. Aynı zamanda Azerbaycan'ın eski şehirlerindedir. Şehir, 83.05 km. uzunluğunda, 41.20 km. genişliğindedir¹²⁴. Arran bölgesinin ilk şehirlerindedir. Şehir Gürcülere yakın olduğundan Müslümanlar için sınır yani kale görevi görüyordu.

Gürcü ülkesinden akan Gerdegas nehri şehrin içinden geçiyordu. Şehrin yakınlarında bulunan Herek adlı bir kalenin etrafında akarsular ve bağlar vardı ki, burada hoş kokulu ve şifalı otlar yetişiyordu. Burada Hum adlı bir bitki vardı ve bu bitki ciğer hastalığının ilacı idi. Bu bitki sadece Gence ve Şirvan yöresine mahsustur, diğer yerlerde yetişmez.

Şehrin kuzeyi Kür nehri ve kolları ile sulanan verimli bir ovoidan, güneyi ise zengin yaylaları olan sık ormanlı dağlık bir bölgeden ibarettir. Müslümanlar Azerbaycan'ı fethetmeden önce, göçebe Türkler, bu topraklardan yaylak ve kışlak olarak faydalanmakta idi. Araplar devrinde bu ülkeye pek çok Hazar Türk'ü göç etmiştir. Şehir Araplar, Selçuklular ve İlhanlılar devrinde güneyden gelip, Erdebil ve Berde üzerinden Tiflis'e giden tarihi ticaret yolunun bir kavşağını teşkil ediyordu¹²⁵. İstahri ve İstahri'nin bilgilerinden istifade eden İbn Havkal'a göre Berde'den Gence'ye olan mesafe 9,

¹²³ F. Aliyev, *Şimali Azerbaycan Şehirleri*, Bakü, 1960, s. 14; V.N. Levitov, *Oçerki iz İstorii Azerbaydjana v XVIII v.*, Bakü, 1948, s. 116.

¹²⁴ A. Bakuvi, *Kitabu Telhis el-Asrar ve Acaib el-Malik el-Kahhar*, Bakü, Şur yay., 1992, s. 107.

¹²⁵ İmad ad-Din Katib İsfahani al-Bundari, *Zubdat al-Nusra va Nuhabat al-Uşra*, İstanbul, 1943, s. 175.

Gence'den Tiflis'e ise 53 fersah¹²⁶ idi. Yakut ise Berde ile Gence arasındaki mesafeyi 16 fersah olarak gösterir.

Önceden Arran'a hâkim olan Türk asıllı Saç Oğulları sülalesinin yerine geçen ve Selçukluların müttefiki olarak hareket eden Şaddat Oğulları 952'de Gence'yi kendilerine başkent yaptılar. Selçuklulardan Alp Arslan, Malazgirt meydan savaşından (1071) önce, Gürcistan'ı fethederek, dönüşte Gence'ye yerleşmişti¹²⁷. Alp Arslan'ın oğlu Melik Şah, Şaddat Oğullarını saltanattan uzaklaştırdıktan sonra, Gence'yi oğlu Mehmed'e tımar olarak verdi. 1076'da Melik Şah'ın, Sav Tekin idaresinde gönderdiği Oğuz Türkleri Arran ülkesinin bütün ova, dağ, nahiye ve kalelerine yerleştikten sonra, Gence bir Türkmen şehri haline geldi¹²⁸.

Gence şehri, Kepez (arazisi 55 km²) ve Nizami (42 km²) isminde iki idari ilçeye bölünmüştür.

İnsani ve iktisadi kaynaklar bakımından zengin olan şehirde üretilen sanayi ürünlerinin genel hacminin çoğunluğunu madencilik ve gıda sanayi oluşturuyordu. Aynı zamanda, şehir sakinlerinin gelirlerini temin ettiği, ihtiyaçlarını karşıladığı alüminyum, demir ve besin sanayisinin, ülke nezdinde ki, konumu oldukça önemlidir¹²⁹.

Günümüzde Şemkir, Hanlar, Samuh, Daşkesen ve Goranboy ilçeleri ile komşu olan Gence şehri, bugün yeni kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin en önemli şehirleri arasında yer alır. Hatta Bakü'den sonra Azerbaycan'ın ikinci büyük şehridir ve 28 Mayıs 1918 yılında yine Bakü'den sonra Azerbaycan'ın ikinci başkenti olmuştur. Şimdi de Azerbaycan'ın Bakü'den sonra manevi başkenti konumundadır¹³⁰.

C. EKONOMİK VE SOSYO-KÜLTÜREL YAPI

XVIII. yüzyılın başlarından itibaren Azerbaycan'da, önemli siyasi ve iktisadi merkezlerden biri de Gence şehri idi. Şehir güzelliği ve büyüklüğü ile ünlenmişti. Yeşil

¹²⁶ 1 Fars Fersahı 6.23 km, 1 Arap Fersahı ise 5.76 km-dir.

¹²⁷ Şadr al-Din al-Husayni, *Ahbar-i Devleti Selçukiye*, Ankara, 1943, s. 32, 114.

¹²⁸ Müneccimbaşı Ahmed Bin Lütfullah, *Camiü'd-Düvel*, İstanbul, İnsan yay., 1995, s. 338.

¹²⁹ M. Larousse, "Azerbaycan", *Büyük Lügat ve Ansiklopedi*, C. II, İstanbul, Meydan yay., 1987, s. 89.

¹³⁰ *Kirovabad*, a.g.m., s. 398.

bağları şehre bir başka renk kattığı gibi temiz sokakları da şehri daha cazip hale getiriyordu.

XII. yüzyılın ikinci yarısı ile XIII. yüzyılın başlarında Gence Ön Asya'nın en ihtişamlı ve en güzel şehirlerinden birisi haline gelmişti. Yukarda da zikrettiğimiz gibi, İbnü'l-Esir burayı "Arran şehirlerinin anası" olarak adlandırırken¹³¹, Hamdullah Müstevfi-i Kazvini¹³² burayı, Aksaray'ın Anadolu'nun ve Arran'ın en güzel şehri olduğunu belirtmiştir.

Şemseddin İldeniz (1137-1175) ve Cihan Pehlivan'ın (1175-1186) dönemleri Gence'nin sosyal ve ekonomik anlamda refah devridir. İbrahim b. Muhammed el-Cenzi, Ebu Hafs Ömer b. Osman el-Cenzi, Yezid b. Ömer el-Cenzi gibi bu şehirde yaşamış birkaç âlim, edip ve muhaddisin ismini Yakut el-Hamevi zikreder¹³³. Nitekim bu devirde Gence'de Ebü'l-Ula Gencevi, Mehseti Hanım ve Şeyh Nizami-i Gencevi¹³⁴ gibi şair ve mütefekkirler yetişmiştir. Nizami'nin Gence civarındaki mezarı halkın ve sultanların ziyaretgâhı olmuştur. XIII. yüzyıl müelliflerinden Kazvini, Gence halkının Sünni, hayır sahibi, dindar ve silah kullanmakta yetenekli kişiler olduklarını belirtir¹³⁵.

Ancak birkaç defa savaflara, istilalara, depremlere ve tahriplere sahne olması nedeniyle Gence, tarihi bir şehir olduğu halde, tarihi abideler bakımından zenginliğini kaybetmiştir. İskender Bey Münşi¹³⁶, kendi eserinde şehrin 4-5 km. doğusunda, eski Nizami Gencevi türbesininin olduğunu ancak, Sovyet devrinde tamamen ortadan kaldırıldığını, onun yerine aynı yerde Gök İmam adı ile bilinen Gök Mescit'in son zamanlara kadar ziyaretgâh görevi gördüğünü belirtir. Araştırmacı Jackson ise Şah Abbas'tan kalma istihkâm harabelerinin resmini tespit etmiştir. Çifte minaresi ile Şah Abbas Camii halen ayaktaadır. Şehri ikiye bölen gence Çayı üzerindeki eski tarihi köprü de Şah Abbas tarafından yaptırılmıştır¹³⁷.

¹³¹ İbnü'l Esir, *a.g.e.*, C. XII, s. 250.

¹³² H. Kazvini, *a.g.e.*, s. 91-92.

¹³³ Yakut el-Hamevi, *a.g.e.*, C. II, s. 132; C. III, s. 151.

¹³⁴ A. Bakuvi, *a.g.e.*, s. 105.

¹³⁵ Zekeriye el-Kazvini, *Aşarü'l-Bilad ve Ahbar-ül İbad*, Beyrut, 1969, s. 493, 522-523.

¹³⁶ İskenderbey Münşi, *Tarihi Âlem-Ara-i Abbasi*, Tahran, 1314, s. 470.

¹³⁷ Abraham Valentine Williams, *Persia Past and Present*, London, 1906, s. 5, Sisianov Gence'yi işgal ettikten sonra, şehrin en büyük camisini Kiliseye çevirdi. Bkz. Betül Aslan, *Kardeş Kömeği (Yardımlı)*, Dipnot No: 13, Ankara, 2000, s. 10.

Fakat üzümlere belirtmeliyiz ki, Gence'nin anıt niteliği taşıyan yapıları günümüzde yok denecek kadar azdır. Bunun başlıca sebebi ise şehrin baskınlara, işgallere, depremlere ve tahriplere maruz kalmasıdır. Onlardan sadece XIV-XV. yüzyıl'a ait İmamzade Türbesi, XVII. yüzyıla ait Cuma Mescidi (1606), kervansaray, kale surlarının kalıntıları, kilise, hamam (Çökek Hamam) vb. ayakta kalabilmiştir¹³⁸.

Şehircilik bakımından çağdaşlarından önde giden Gence şehri, tarihi abidelerin ve türbelerin varlığı bakımından önemli konuma sahiptir. Şehirde toplam 504 tarihi abide kayda alınmasına rağmen bunlardan sadece 288'i devlet tarafından korunuyor. Onlardan bir kaçı aşağıdakilerdir:

Şehre manevi hava katan eski türbelerden birisi, VII. VIII. asırlarda Gence çayının sağ yakasında, eski Gence kalelerinin 1 km. uzağında, şimdiki demir yolunun güneyinde yapılmış sekiz köşeli Comerd Kasap türbesidir. Fakat türbe XX. asrın 70'li yıllarında dağıtılmış, 2004 yılında ise yeniden tamir edilerek eski haline getirilmiştir.

XIII-XIV. asır mimarileri arasında önemli konuma sahip türbelerden bir diğeri de Nizami Gencevi türbesidir. 1947'de şairin mezarı üzerinde kurulmuş kabir 1990'da orijinalliğini koruyarak yeniden tamir edilmiştir. Hali hazırda şairin "hamse" eserine izafeten türbenin etrafında beş su çeşmesi bulunmaktadır.

Gence tarihinde önemli konuma sahip türbelerden bir başkası, şehri ve halkı uğruna canından geçen Cevad Han'ın mezarı üzerinde inşa edilmiş Cevad Han türbesidir. Onun mezarı I. Şah Abbas tarafından yapılan meşhur Cuma camisinde yer alır. 1962 yılında SSCB döneminde caminin etrafında su hattı inşa etme bahanesi ile yapılan kazılar sırasında hanın mezarını dağıttılar. Ancak yerli halk gizli bir şekilde hanın cesedini muhafaza ederek 1990 yılının 27 Martında tekrar eski yerine koydu. Ardından Meşedihanım Nemetova arşivden hanın mezar taşı resmini bularak yeniden hazırlattı. 2005 yılında da resmi olarak Haydar Aliyev tarafından ayrılan bir fon ile mezarın üstüne Arran mimarlık üslubu ile hana layık bir türbe inşa edildi ve böylece Cevad Han'ın hatırası ebedileştirildi¹³⁹.

¹³⁸ O. Efendizade, "Gence", *a.g.m.*, s. 19.

¹³⁹ Görsel İçin Bkz. Şekil, 2.

Gence’de hanlık dönemi hüküm sürdüğü zamanlarda kurulan Han Bağı (parkı) tarih boyunca hanların istirahat merkezi olmuş. Fakat Rus işgalinden sonra Çar’ın Kafkasya’daki varisi M.S. Voronsov tarafından 1847’de ismi değiştirilerek Serdar Bağı adı verilmiştir. Bağ, hali hazırda Han Bağı adı ile Gencililerin esas istirahat yerlerinden biridir.

Eski yıllara ait bir diğer anıt yeri ise 1882’de dikilmiş Şahsevenler camiidir. Sovyetler döneminde binadan kütüphane gibi istifade edilse de hali hazırda cami olarak faaliyetini sürdürmektedir¹⁴⁰.

Diğer önemli eserlerden birisi de, 1897 yılına ait Halk Cumhuriyeti Binasıdır. 1918 yılında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti hükümeti burada faaliyet göstermiştir. Bina halen Azerbaycan Tarım Akademisinin kullanımındadır.

Kadim tarihi abidelere sahip olmakla beraber Gence şehrinde yünlü kumaş fabrikası, büyük bir yağ fabrikası, pamuk temizleme fabrikası, dikim fabrikası ve 150’ye kadar küçük sanayi kuruluşu faaliyet göstermektedir. Bu dönemde ipekçilik çok ilerlemiş ve Gence önemli bir ipek üretim yeri olma özelliği kazanmıştı. Şehir halkı koza yetiştiriyor ve kaliteli ipek kumaşlar üretiyordu¹⁴¹. Buna ek olarak şehirde çeşitli zanaat kolları faaliyet gösteriyor, kürk, keçe ve elbiseler ihraç ediliyordu.

Halk genelde hayvancılık, ipekçilik, bağcılık, üzümçülük ve bostancılıkla meşgul olmanın yanı sıra dokumacılık, halıcılık, kuyumculuk, boyacılık, seramik gibi diğer el sanatları ile de meşgul idi¹⁴². Şehirde el sanatları arasında en çok öne çıkan dallardan birisi de halıcılık idi. Gence ve etrafında yapılan el dokuması, döşeme yaygısı, yalın köşeli desenleri ve dolgun renkleri ile dikkat çekiyordu. Beşgenler, yıldızlar ya da uzun eksen boyunca yerleştirilmiş üç geometrik madalyon en sık rastlanan desenler arasında yer alıyordu. Desenlerde kullanılan renklerden mavi, lacivert ve kökboyası rengi daha çok dikkat çekiyordu¹⁴³.

Gence şehrinde ve etrafında birçok meyve ve üzüm bağı mevcut idi. Ayrıca Gence, pirinç, pamuk, at nalı ve demiriyle de ün kazanmıştı.

---

¹⁴⁰ B. Aslan, *a.g.e.*, s. 10.

¹⁴¹ O. Efendizade, “Gence”, *a.g.m.*, s. 18.

¹⁴² Zerine Cavadova, *Şimal-Gerbi Azerbaycan*, Bakü, Altay, 1999, s. 12.

¹⁴³ AnaBritannica, “Gence Halısı”, *Genel Kültür Ansiklopedisi*, C. IX, İstanbul, Ana yay., 1986, s. 366.

Sebzecilik de çok gelişerek önde gelen ticaret alanlarından birini oluşturuyordu. 1909-1913 yıllarında bütün Azerbaycan'da istihsal edilen senelik 73.800 ton üzümün 30.000 tonu Gence'de üretiliyordu. 1927'de üzüm bağları 2.980, buğday ve arpa 60.000, pamuk ise 10.000 hektar alanı kaplıyordu.

Gence bölgesi, yayla ve ovaları ile hayvan beslemeye de oldukça elverişli idi. 1928'de, içinde birçok türü barındıran 400.000 hayvan vardı. Her köylüye ortalama 2,7 hayvan düşüyordu¹⁴⁴.

Ayrıca Gence şehrinin yerleştiği bölgenin yakınlarında demir ve bakır filizlerinin bulunması demirciliğin gelişmesine yol açmıştı. Burası bakır, kurşun, alüminyum, barut ve kükürt gibi, faydalı yer altı madenleri bakımından önemli rezerve sahipti. Bu tabii zenginlik, şehirde sanayinin gelişmesi için uygun ortam oluşturmuştu. Şehir merkezinin dışındaki ilçelerde de 12 farklı fabrika, imalathane ve maden ocağı faaliyet göstermekte idi. Gence şehrinde hazırlanan sanat eşyaları sadece iç pazarda satılmakla kalmıyor, dışarıya da ihraç ediliyordu.

Aynı zamanda şehirde ilim yuvaları da faaliyet göstermekte idi. Bu müesseselerin sayıca çok olması tahsilin geliştiğini göstermekteydi. 1928 yılında Gence ve ilçelerinde 154 adet eğitim kurumu vardı. Bu kurumlarda 20.000'den fazla öğrenci okumakta idi¹⁴⁵.

Gence, Bakü-Batum demir yolu üzerinde bir istasyon olması nedeniyle de önemli bir konuma sahiptir. Bu etkisini özellikle ithalatta ve ihracatta göstermektedir. Örneğin; Gence'ye sadece 1925-1926 yıllarında 45.000 ton mal gelmiş ve 112.000 ton mal ihraç edilmiştir¹⁴⁶.

İkinci Dünya savaşı yıllarında da Gence, elverişli konumuyla Rusya'nın savaşta galip gelmesini sağlamıştı. Nitekim 1942 yılında Gence'de talep üzerine savaş aletleri üreten 12 yeni fabrika kurulmuş, 26 farklı türde savaş sanayi ürünü üretilmiştir¹⁴⁷.

---

¹⁴⁴ *Azerbaycan Tarihi*, a.g.e., C. III, s. 409.

¹⁴⁵ Bala, "Gence", a.g.m., s. 765.

¹⁴⁶ *Azerbaycan Tarihi*, a.g.e., C. VII, s. 310.

¹⁴⁷ F. Aliyev, *Gence. Tarihi Oçerk*, Bakü, 1994, s. 125.

III. GENÇE HANLIĞI'NIN KURULUŞU

Han ailesinde dünyaya gelen Cevad Han¹⁴⁸, 20 Mayıs 1748 yılında Gence şehrinde dünyaya göz açmıştır. Asil bir soydan gelen annesinin ismi ise Şeref Cihan Hanımdır. Hanın, Tutu, Hurşit ve Hayransa adlı üç kız kardeşi var idi. 1780'de Şukufe adında bir kadınla aile hayatı kuran han, 1790'da Şeki hanının ablası Melik Nisa hanımla nikâhlandı. Cevad Han'ın kendisinden sonra Rus işgaline karşı özgürlük mücadelesini devam ettiren oğlu Uğurlu Han, Şukufe hanımdandır. Ali Kulu ve Hüseyin Kulu Han da aynı annenin evlatlarıdır. Hüseyin Kulu Han da babasına layık bir evlat olmuş ve kaleyi müdafaa ederken babası ile birlikte şehit edilmiştir¹⁴⁹.

Safevi Devletinin çöküşü ile Azerbaycan yarı bağımsız beylerbeyliğine dönüştü. Bundan sonra Karabağ'ın ve Gence'nin beylerbeyliği veraset hukuku ile Kaçarlar sülalesinden Ziyadoğullarına verildi. Karabağ ve Gence'nin ilk beylerbeyi Kemaleddin Şahverdi Sultan Ziyadoğlu Kaçar (1551-1568) idi. Ancak Nadir Şah'ın ölümünden sonra beylerbeylikler bağımsız hanlıklara çevrildi. Buna rağmen Gence hanlığının hükümranlığı yine de Kaçarlar'ın elinde idi. Gence'ye ilk hâkim olan kişi Azerbaycan'ın önde gelen siyasetçilerinden Şahverdi Han (1747-1761) idi¹⁵⁰. Onun yolunu devam ettiren en son kişi de Cevad Han İbn Şahverdi Han Ziyadoğlu Kaçar idi. O, Karabağ hanına ve Tiflis Hâkimine karşı direnerek 1786 yılında hanlığın başına geldi ve hanlığı onların sömürgesi olmaktan kurtardı.

Nadir Şah'ın 1747'de ölümünden sonra Ziyadoğulları hanedanının kurucusu Şahverdi Han tarafından temeli atılan Gence hanlığı, Murovdağ'dan Kür nehrine kadar olan bölgeleri kapsıyordu. Gence hanlığı, Şeki, Karabağ, Revan hanlıkları, Kazak ve Şemseddil sultanlıkları Kartli-Kahetya çarlarıyla sınır komşusu idi. İdari bakımdan ise Gence, Samuh, Kürekbasan, Şemkir ve Ayrım bölgelerine bölünmüştür¹⁵¹.

Azerbaycan arazisinde kurulan merkezi devlet parçalandıktan sonra Azerbaycan'ın Güneyinde ve Kuzeyinde toplam 20 hanlık ortaya çıktı. Hanlıkların

¹⁴⁸ Görsel İçin Bkz., Şekil, 3.

¹⁴⁹ Mirze Adıgözel Bey, "Karabağname" *Karabağnameler*, I. Kitap, Bakü, Yazıcı, 1989, s. 67.

¹⁵⁰ Oktay Efendiyev, *Azerbaydjanskoe Gosudarstva Sefevidov v XVI v.*, a.g.e., s. 84.

¹⁵¹ Mirze Mehmed Mehdi İbn Mehmed Nasir Astarabadi, *Tarih-e Nadiri*, Tebriz, 1316, s. 127.

temelini ise Nadir Şah'ın amcaoğlu, Afşar sülalesinden olan Feth Ali Han atmıştır¹⁵². Bu hanlıkların ayakta kalma süreleri ve kurucuları aşağıdakilerdir:

A. KUZEY AZERBAYCAN HANLIKLARI

Bakü (1747-1806) I. Mirze Mehmed Han

Salyan (1748-1782) İbrahim Rüdbari Han

Cavad (1747-1768) Kıyas Han

Derbent (1747-1806) Mehmed Hasan Han

Gence (1748-1804) Şahverdi Han Ziyadoğlu

Revan (1747-1828) Mir Mehdi Han

Lenkeran (Talış) (1747-1826) Seyit Abbas Bey

Nahçıvan (1747-1834) Haydar Kulu Han

Karabağ (1748-1763) Penah Ali Han

Kuba (1726-1806) Hüseyin Ali Han

Şirvan (1747-1820) Hacı Mehmed Ali Han

Şeki (1743-1806) Hacı Çelebi Han

B. GÜNEY AZERBAYCAN HANLIKLARI

Erdebil (1747-1783) Nezer Ali Han

Marağa (1747-1750) Ali Kulu Han Mukaddem

Maku (1747-1778) Ahmet Sultan

Karadağ (1748-1752) Kazım Han

¹⁵² Reşid Bey İsmayılov, *Azerbaycan Tarihi*, Bakü, Sovyet Devlet yay.1993, s. 21; 1923'te Bakü'de neşredilmiş bu kitap Kafkas halkının, özellikle de Gence ve Car Balaken cemaatinin Rus müstemlekeçilerine karşı başlattığı azatlık mücadelesini tasvir etmesinden dolayı, uzun zaman arşiv duvarları arasında gizli tutulmuştur. Bkz. Vidadi, *a.g.e.*, s. 6.

Serab (1747-1786) Ali Han

Tebriz (1745-1780) Necef Kulu Han

Urmiya (1747-1763) Feth Ali Han Afşar

Hoy (1747-1763) Şahbaz Han Dünbili

Hanlıkların sayısı konusunda bazı tarihçiler fikir ayrılığındadırlar. Örneğin, M. Zülfükarlı 19 hanlıktan¹⁵³ bahsederken, G. Güntekin ise, İran hâkimiyetinden kurtulan Azerbaycan topraklarında kurulmuş hanlıklar listesine Urmiya hanlığını da eklemiştir. Bununla da 20 bağımsız hanlık olduğunu belirtir¹⁵⁴. Bizim de kanaatimiz bundan yanadır¹⁵⁵.

Azerbaycan'da hanlıklardan önce kurulmuş ve hanlıkların kurulmasına zemin hazırlamış olan beylerbeyliklerden bahsederken G. Recebli ise konu hakkında daha detaylı bilgi vermektedir. Onun da görüşü G. Necefli'nin görüşü ile aynı olduğundan Azerbaycan topraklarında 20 hanlık kurulmuştur diyebiliriz¹⁵⁶. Onun bildirdiğine göre Safeviler devrinde Beylerbeylikleri Şah tarafından tayin edilen hâkimler vasıtasıyla idare ediliyorlardı. Azerbaycan'da 20 tane beylerbeylik vardı ve bu beylerbeylikler zaman içerisinde hanlıklar gibi küçük şehir devletlerinin kurulmasına neden oldu. Böylece, yukarda da belirtildiği gibi beylerbeyliklerin hanlıklara dönüşmesiyle Azerbaycan'ın Doğusunda 12, Batısında ise 8 tane olmakla toplam 20 hanlık ortaya çıktı¹⁵⁷.

Askeri ve idari bakımdan bölgelere ayrılan her bir hanlık belirli bir bölgeye sahip küçük feodal devlet karakteri taşımakta idi. Her hanlığın başkentinde devlet organları, idare sistemi ve komşuları vardı¹⁵⁸. Hanlıkların yönetiminde saltanat yoluyla başa gelen hanlar bulunuyordu. Onlar aynı zamanda ordunun başkumandanı idi. Şamahı, Kuba, Gence, Bakü, Nahçıvan, Nuha vb. hanlıklar gibi her hanlığın başkenti aynı zamanda ticaret merkezi sayılıyordu. Her hanlığın kendi para birimi, ölçü birimi vardı. Bakü, Gence vb. büyük hanlıklarda darphaneler faaliyet göstermekteydi.

¹⁵³ Zülfükarlı, *a.g.e.*, s. 26.

¹⁵⁴ Guliyeva, *a.g.e.*, s. 14.

¹⁵⁵ Naile Bayramova, *Şamahı Hanlığı*, Bakü, Tehsil, 2009, s. 58.

¹⁵⁶ Recebli, *a.g.e.*, s. 198.

¹⁵⁷ H.E. Delili, *Azerbaycan'ın Güney Hanlıkları (XVIII Asrın İkinci Yarısında)*, Bakü, 1979, s. 109.

¹⁵⁸ G.B. Abdullayev, *İz İstorii Severo-Vostochnovo Azerbaydjana v 60-80 g. XVIII v.*, Bakü, 1958, s. 28.

Taşra birimleri naipler yahut taşra beyleri tarafından, kentler ise yüzbaşılar tarafından idare edilirdi. Hanlığın savaş kuvvetlerini buyrukçular, çaparlar, bey desteleri, köy gönüllüleri ve muzlular teşkil ediyordu¹⁵⁹.

Kentlerden başka müstakil Kutkaşen, Kabala, Araş, İlisu, Kazak-Şemseddil Sultanlıkları ve Karabağ hanlığının arazisinde yaşayan beş meliklik vardı¹⁶⁰. Arazisi 500 km² olan, 78 tane köyü ve göçebe sülaleyi tek çatı altında birleştiren Gence hanlığı'nın arazisinde 18.500 kişi yaşıyordu¹⁶¹.

Hanlığın detayına girmeden önce Cevad Han'ın konumu ile ilgili bazı ihtilaflı meseleleri açıklamak gerekir. Bu konuyla alakalı Sovyet Rusya'da Cevad Han hakkında dolaşan bazı yanlış düşüncelerin aydınlanması için aşağıda vereceğimiz bilgi oldukça önem arz etmektedir. Sovyet düşüncesinin ideolojik tesiri altında kalan bazı kişiler, Cevad Han'ın, siyasette İran'a meyilli olduğunu iddia ediyordu. Böylece halkta, Cevad Han'ın İran uğuruna savaştığı algısını oluşturmak istiyorlardı. Şimdi Sovyet fikriyatındaki kişilerin, hanları İran yanlısı göstermelerinin nedenlerini inceleyelim.

Azerbaycan hanlıklarını Ağa Mehmed Şah Kaçar'la olan ilişkilerine göre 3 gruba ayırmak mümkündür. Birinci grup Şah Kaçar yanlısı olanlar: Gence'li Cevad Han, Şeki'li Muhammed Hasan Han ve Kubalı Şeyhali Han'dır. İkinci gruba Ağa Mehmed Şah'a düşmanlık besleyen Karabağ, Şamahı ve Talış hanlıklarıdır. Üçüncü gruptaki Bakü han'ı Hüseyinkulu Han ise, Ağa Mehmed Şah'ın düşmanları ile taraftarları arasında tereddüt içindeydi¹⁶². Hanlıkların böyle gruplaşması tesadüfi olmayıp, hanların siyasi hedeflerini ortaya koyuyordu. Gence hanı Cevad Han, Ağa Mehmed Şah'ın yardımıyla Karabağ hanı İbrahim Han'ın baskısından kurtulacağına ve daha önce Gence hanlığı'nın toprakları olan Karabağ, Kazak-Şemseddil ve Borçalı topraklarının geri verileceğini umut ediyordu. Şeyhali Han ise Şirvan'da hâkimiyeti ele geçireceğini umuyordu. Bakü hanı'nın aldığı pozisyon ise Şeyhali Han'ın onun topraklarına karşı iddiasıyla bağlı idi.

Yukarda aktardığımız bilgilerden yola çıkarak şöyle söyleyebiliriz ki, Cevad Han'ın İran'a meylinin nedenleri apaçık ortadadır. Böyle ki, Cevad Han'ın amacı hem

¹⁵⁹ A. Milgman, *Politiçeskiy Stroy Azerbaydjana v XIX Naçale XX v.*, Bakü, 1966, s. 45.

¹⁶⁰ N.A. Kuznetüova, *İran v Pervoy Polovine XIX v.*, Moskva, 1983, s. 9.

¹⁶¹ V.A. Römin, *Kratkie İstoriçeskiy i Etnografiçeskiy Oçerki Azerbaydjana*, Bakü, 1924, s. 381.

¹⁶² Bakıhanov, *a.g.e.*, s. 169.

eski Gence topraklarını bir araya getirmek, hem de merkezi otoritesini kuran devleti parçalanmaktan kurtarmaktır. Ancak üzülecek vurgulamak lazımdır ki, sanki Cevad Han Azerbaycan'da Ruslara karşı İranlıların hâkimiyetini istiyormuş gibi bir hava oluşturulmuştur. Cevad Han'ın İran'a değil de Rusya'ya karşı çıkması, Rusya'nın İslam düşmanlığı nedeniyle yanlış anlaşılmaktaydı¹⁶³. Bu olayın altında yatan bir başka neden daha vardır ki, bunları çok kısa da olsa, konumuzun dışına çıkmamak şartıyla aşağıda aktaracağız.

27 Nisan 1920 işgalinden sonra Ruslar, Azerbaycan halkını kendi tarihi bağlarından koparmak ve Müslümanları bir bir biriyle karşı karşıya koymak amacıyla faaliyetlerini genişlettiler ve bu konularla ilgili eserler yazdırmaya başladılar. Bu eserlerden biri de, 1921'de P.K. Juze'nin kaleme aldığı "Babek ve Babekizim" adlı eseridir. Eserde, Azerbaycan halkına İslam'ın kötü tanıtılması ve İslama karşı düşmanlık, Komünist ideolojisine ise hayranlık duyma hissini aşılmasını ön plana çıkarmaktadır¹⁶⁴. Ayrıca Derbent duvarının kuzeydeki Rusya tehlikesi için değil güneydeki İran ve Osmanlı tehlikesi için yapıldığı algısını yerleştirmeye çalıştılar¹⁶⁵.

Bolşeviklerin bu siyasetini ifşa etmek amacıyla Mehmed E. Rasulzade şöyle demektedir; Azerbaycan'da vatan ve bağımsızlık için mücadele eden Dağıstan'ın büyük imamı Şamil'in tanındığı kadar, Gence'nin yiğit koruyucusu Cevad Han tanınmıyor. Cevad Han'ın yerine tarihin derinliklerinden Babek gibileri aranarak ön plana çıkartılmaktadır. Çünkü Babek, Azerbaycan'ı kuzeye karşı değil, güneye karşı koruyordu. Bu nedenle de o, Azerbaycan'da bu denli ön plana çıkarıldı ve Sovyetler Birliği'nin İran'a karşı verdiği savaşta sembol haline geldi. İslamiyet düşmanı olan Ruslar, Babek'i öne çıkarmakla Azerbaycan'daki, vatanseverlik duygularını kuzeye doğru çekmek istediler¹⁶⁶.

Bu bilgileri aktarmakla biz Babek'i inkâr etmiyoruz. O her zaman bizim için kahramandır ve onun özgürlük uğuruna verdiği mücadeleyi takdir ediyoruz. Bizim asıl amacımız, madem yabancı düşmanlara karşı ve özgürlük adına savaşmak kahramanlık

---

¹⁶³ Zülfüqarlı, *a.g.e.*, s. 5.

¹⁶⁴ P.K. Juze, *Papak i Papakizim. K İstorii Komministiçeskogo Dvijenie v Azerbadjane IX v.*, Bakü, Obhestvennyy Nauk, 1921, s. 204-216.

¹⁶⁵ M.E. Resulzâde, *Stalinle İhtilal Hatıraları*, Bakü, 1991, s. 34.

¹⁶⁶ M.E. Resulzâde, *Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı. Çağdaş Azerbaycan Tarihi*, Bakü, Genclik, 1991, s. 94-108.

sayılıyor, peki o zaman neden Ruslara karşı savaşanlar takdir edilerek gün ışığına çıkarılmıyor? Sorusuna cevap bulabilmektir.

Konudan çokta uzaklaşmadan bildirelim ki, hanlıkların kurulma nedenleri aşağıda detaylı bir şekilde vereceğimiz nedenlerden dolayı olmuştur.

Azerbaycan'ı kendi tesiri altına alabilmek uğruna bazı devletlerin rekabeti XVIII. yüzyılda ülkedeki iç huzurun kesin şekilde bozulmasına neden oldu. Bu nedenle de, bir sıra bağımsız ve yarı bağımsız devlet kurumları, yani hanlıklar meydana geldi. XVIII. yüzyılın sonu XIX. yüzyılın başlarında İran, Osmanlı ve Rusya arasında fikir ayrılıkları keskinleşmeye başladı ve Azerbaycan'a sahip olma uğruna yapılan savaşlar şiddetlendi. 1828'de Rusya ile İran arasında imzalanan Türkmençay anlaşmasının şartlarına göre Kuzey Azerbaycan Rusya'nın, Güney Azerbaycan ise İran'ın yönetimine bırakıldı. Bu anlaşmadan sonra Rusya'nın, Kuzey Azerbaycan topraklarında kurulan hanlıklarından biride Gence hanlığı idi.

Gence hanlığı, Azerbaycan'ın Gence yöresinde hüküm sürmüş olan hanlıktır. İran hükümdarı Nadir Şah 1735'te Gence'yi ele geçirdi. Nadir Şah'ın öldürülmesinden sonra Gence de diğer Azerbaycan hanlıkları gibi İran toprağı olmaktan çıkarak 1747'de bağımsızlığını ilan etti. Bağımsız Gence hanlığı'nın ilk kurucusu ise Türkçe konuşan ve Ziyadoğulları Hanedanındanının kurucusu olan Kaçar Türk'ü Şahverdi Han idi¹⁶⁷. Gence hanlığı'nın son hanı ise Ruslara karşı gösterdiği kahramanca direnişiyile tanınan ve aynı soydan gelen Cevad Han'dır¹⁶⁸.

1781-83 yılları arasında bağımsız Gence, Karabağ hanları'nın eline geçtiyse de ilk önce Hacı Bey'in, ardından da Cevad Han'ın çabaları ile geri alınarak yeniden bağımsızlığına kavuşmuştur¹⁶⁹.

C. GENÇE HANLARI VE HANLIK TARİHLERİ

Nadir Şah'ın ölümünden sonra Azerbaycan'da XVIII. yüzyılın ortalarında kurulan yarı bağımsız Gence hanlığı'nın hanları sırasıyla aşağıdaki gibidir¹⁷⁰.

¹⁶⁷ F. Sümer, *a.g.e.*, s. 84.

¹⁶⁸ R. İsmayılov, *a.g.e.*, s. 111.

¹⁶⁹ İsmail Mehmedov, *Türk Kafkasında Siyasi ve Etnik Yapı, Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, (çev. Ekber Necef, Şamil Necefov), İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2009, s. 455.

Şahverdi Han Ziyadoğlu Kaçar (1747-1760)

Muhammed Hasan Han Ziyadoğlu Kaçar (1760-1778)

Mehmed Han Ziyadoğlu Kaçar (1778-1785)

Rahim Han Ziyadoğlu Kaçar (1785-1786)

Cevad Han Ziyadoğlu Kaçar (1786-1804)

Uğurlu Han Ziyadoğlu Kaçar (1826-1828)

1. Şahverdi Han ve Osmanlı Devleti ile Diplomatik İlişkiler

Azerbaycan'da hanlık kurulduğu günden itibaren hanlar, Osmanlı İmparatorluğu ile her zaman iyi ilişkiler kurmaya, onun desteğini almaya çalışmıştır¹⁷¹. Mesela, Şeki'li Hacı Çelebi Han 1747'de Osmanlı sadrazamına mektup göndererek, Şirvan ve Dağistan halkının İran'a karşı ayaklandığını, bu esnada Nadir Şah'ın öldürüldüğünü yazdı. Yeni bir şahın tahta çıkması sırasında Rusların ve Kızılbaşların müdahalesine karşı Osmanlı'nın kendilerini korumasının zaruriliğini vurguladı¹⁷². Azerbaycan hanları arasından Osmanlı Devleti ile iyi ilişkiler kurmaya özen gösteren hanlar arasında Şamahı'lı Mehmed Said Han'ı, Şahverdi Han'ı vb. örnek gösterilebilir. Ancak biz konumuzla ilgili olduğundan dolayı daha eskiye giderek Şahverdi Han'ın üzerinde duracağız.

Safeviler döneminde Şah I. Tahmasb, Anadolu'dan gelerek Akkoyunlulara karşı savaşılan Kaçar kabilesinden Şahverdi Han Ziyadoğlu Kaçar'ı Gence beylerbeyi tayin etti. Gence'li Şahverdi Han ise görevinin resmileşmesi ve II. İrakli ve Karabağ'lı İbrahim Halil Han'ın baskınlarına karşı yardım almak maksadıyla Osmanlı sadrazamına mektub gönderdi ve bununla da Osmanlı himayesini istediğini belirtti. Han mektubunu Mehmed adlı elçisiyle gönderdi. Bu mektupta Han, atalarının Osmanlı Devletiyle iyi

¹⁷⁰ Ahmet Caferoğlu, *Azerbaycan*, İstanbul, Cumhuriyet Matbaası, 1940, s. 18; Aytaç Eker v.d., "Gence Hanlığı", *Yeni Rehber Ansiklopedisi*, C. VIII, İstanbul, Türkiye Gazetesi yay., 1993, s. 14-15.

¹⁷¹ Orhan Kılıç, *Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler*, "OTAM Deregisi", S., 10, Ankara, 1999, s. 119-137.

¹⁷² BOA. Hattı Humayun, No: 156.

ilişkiler sürdürdüğünü belirtmekle birlikte, Gence'ye bağlı bölgelerin yakın olduğundan dolayı Kars'a, Erzurum tacirlerinin sık sık gelmesinden de bahsetti¹⁷³.

Şahverdi Han 1750 yılında (H. 1163) sadrazama gönderdiği mektupta aynı zamanda Gence hanlığı'nın eskiden Osmanlı boyundan olduğunu da dile getirdi. Ancak daha sonra Osmanlı Devleti tarafından Sarı Mustafa Paşa'nın idareciliğine verildi. Fakat Nadir Şah ortaya çıktıktan sonra Gence yeniden Ziyadoğlu neslinin idaresine geçti¹⁷⁴. Mektupta şah, “Şimdi İran'da şah olmadığından bendenizin tercihi siz Sultan'a itaat etmektir”¹⁷⁵ diyerek bağlılığını gösterdi.

Bu mektubun ardından bir sene sonra 1751-52 yılında Şahverdi Han sadrazama ikinci bir mektupla müracaatta bulundu. O, Gence hanlığının bir zamanlar Sarı Mustafa Paşa idaresinde olmasından dolayı şimdi kendi hâkimiyetinin resmileştirilmesini, Gence ve etrafındaki bölgelerde ocak¹⁷⁶ olarak diğer hanlar tarafından tanınmasını ve bunun için Osmanlı Devletinden gelecek herhangi bir resmi belgeye ihtiyaç olduğunu yazdı.

Hanın mektubunu inceleyecek olursak şu sonuca varırız ki, Gence hanı bahsi geçen mektupla, vilayetin önceki dönemlerinden itibaren kendisine verildiğini bildiriyor. Başka bir ifadeyle, kendi meşru ve hukuki hakkını hatırlatıyor. Ancak mektupta ifade edilen fikirlerden de anlaşılacağı gibi, çevre halkları ve yerli feodaller onun bu hakkını kabul etmedi. Ayrıca, bölgedeki askeri kuvvetler oranı ve mevcut siyasi durum, Şahverdi Han'ın, mutlak hâkimiyet kurma planlarını hayata geçirmek için elverişli ortamın

¹⁷³ Mehmet Ali Çakmak, *Hanlıklar Devrinde Azerbaycan-Türkiye Münasebetleri (1723-1829)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 1997, s. 101.

¹⁷⁴ XVIII. yüzyılda İran'da ortaya çıkan kargaşalıktan faydalanan Çar I. Petro Hazar Denizi sahillerini istila ettiği sıralarda (1722) Osmanlı kuvvetleri duruma müdahale ederek Karabağ'a girdiler. 1724'te Ruslarla yapılan antlaşma ile Azerbaycan toprakları olan Nahçıvan, Karabağ ve Dağıstan yöreleri İran kontrolü altına geçince, Osmanlı Devleti harekete geçerek Nahçıvan, Erivan ve Tebriz'i Rus tahkimliğinden kurtardı. Ardından ise 4 Eylül 1725 yılında Sarı Mustafa Paşa idaresindeki kuvvetler iki günlük kuşatma sonucu Gence'yi almaya muvaffak oldu. Fakat Nadir Şah ordusunun Arpa çay (18 Haziran 1735) savaşında Osmanlı kuvvetlerini yenip, 9 Temmuz'da Gence'yi ele geçirmesiyle Osmanlı kuvvetleri Azerbaycan topraklarından geri çekilmek zorunda kaldı. Bkz. Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 370.

¹⁷⁵ BOA. Hattı Hümayun, No: 153; Osmanlı Devlet Başbakanlık Arşivinin ve Osmanlı Arşiv Dairesi Bakanlığının hazırladığı bu kitapta, hanlıkların yarandığı devirden itibaren, Rusya ve İran arasında bölüştürülmesi sürecine dek, Azerbaycan hanlıklarının Osmanlı Devleti ile ilişkilerinden bahsedilir. Burada toplanan belgeler, Türkiye devlet arşivlerinde saklanan “Mühimme Defterleri”, “Hattı Hümayun defterleri”, “Topkapı Saray Arşiv”indeki değerli bilgiler esasında hazırlanmıştır. Bkz. Necefli, *a.g.e.*, s. 6.

¹⁷⁶ Bazı orta çağ doğu devletlerinde olduğu gibi Osmanlı devletinde de “ocaklık” olarak kastedilen vazife, devlete hizmet mukabilinde nüfuzlu bir şahsa verilen görevin adıdır. Ocaklık sahipleri genelde idare ettikleri bölgenin sınırlarını korumak ve ani saldırılarda asıl ordu gelinceye kadar düşmanla mücadele etmek görevini icra ediyorlardı. Bkz. Orhan Kılıç, “Ocaklık”, *DİA*, XXXIII, s. 317.

olmadığını gösteriyordu. Bu nedenle de han, daha güçlü bir siyasi merkeze müracaat edip, onun hâkimiyetini kabul etme karşılığında etrafındaki hanları kendisine bağlayabilmek için Osmanlı Devletinden “emri-şerif” istedi¹⁷⁷.

Osmanlı Devleti’nin Şahverdi Han’ın yukarıda dile getirilen isteğine verdiği cevapla ilgili Türkiye Cumhuriyeti Bakanlar Kuruluna bağlı Osmanlı Arşiv Şubesi ile Topkapı Saray Müzesi Arşivinde, Şahverdi Han’ın mektubuna verilen cevabı barındıran özel bir mektup bulunmamaktadır. Ancak Gence’ye yazılacak cevap mektubunun içeriği ile alakadar olarak sadrazama takdim edilen mektubun kısa nüshası üzerindeki kayıtlardan yola çıkarak şu kanata varabiliriz ki, sadrazam mektupta ifade edilen dilek ve arzuları gözden geçirmiş ve elçi Mehmed Bey vasıtasıyla hana olumlu mektup göndermiştir. Bunu kanıtlayan bir başka delil ise Osmanlı Devleti’nin Şahverdi Han’ı “Gence hanı” gibi kabul etmesidir. Çünkü mektubun üzerindeki sadrazama ait kayıtlarda Ziyadoğulları neslinden olan Şahverdi’nin ismi “Gence hanı Şahverdi Han” şeklinde yazılıdır¹⁷⁸.

2. Muhammed Hasan Han Dönemi ve Gürcistan Siyaseti

1742 yılında Gence şehrinde doğan Muhammed Hasan Han, güzel bir saray terbiyesi görmüştür. O, babası Şahverdi Han’ın ölümünden sonra, hanlığın başına geçti. O, bir devlet adamı olarak büyük ustalık gösterdi, Gence hanlığının bağımsızlığını ilan etti ve hanlığın gelişmesini sağladı.

Şahverdi Han’dan sonra idareye gelen Muhammed Hasan Han, Kartli-Kahetya çarlığı tarafından sarsılmış Gence hanlığının yeniden güçlendirilmesine karar verdi. Gence hanlığının arazisinde menfur komşuların hücumu sık-sık müşahede olunurdu. Bu durumda ise hanlar, dostu düşmandan ayırt edemez hale gelmişlerdi. Bu nedenle de güçlü ve yakın komşuları olan Kartli-Kahetya çarlığından yeniden yardım istediler. Gence hanının komşu İrakli’ye bağlı durumda olması, onu diğer yerli hanların gözünde küçük düşürüyordu. Bununla birlikte yıllık haraç meblağı on bin tümen idi ki, bu da iktisadiyata çok ağır darbe demekti.

¹⁷⁷ BOA. Hattı Hümayun, No224.

¹⁷⁸ Kıyas Şükürov, “Şahverdi Hanın Osmanlı Devletine Gönderdiği Mektup”, *Journal of Kafkas*, Girne Üniversitesi, No: 29, 2010, s. 115; Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi*, Ankara, 1976, s. 372.

Muhammed Hasan Han tüm bu koşulları göz önüne alarak çözüm sürecine gitti ve önemli kararlar aldı. Kendisi tarafından alınan bu önlemler, devlet hazinesini büyük ölçüde düzeltti¹⁷⁹. Ş. Hemidova'nın Gürcü kaynaklarına dayanarak verdiği bilgilere göre Muhammed Hasan Han'ın en önemli başarılarından biri de Gürcü Çarlarının tesirinden çıkması ve ayrıca onlara senede 10.000 tümen (para) verme yükümlülüğünden imtina etmesidir¹⁸⁰. Bu nedenle de o, Gence'de iktisadiyatın daha da inkişaf ettirilmesine, özellikle de ipekçiliğin inkişafına çok önem verdi. Han, Gence'de daimi olarak yaşamaları için Gürcistan'dan bir hayli ipekçi davet etti. Irakli ise bu gizli teklifi duyunca, eşi Tamara'ya göç siyasetinin engellenmesi için talimat verdi. Tamara ise göçmenlerin geri dönmesi için var gücüyle çalışmalara koyuldu ve gereken emirleri verdi.

O zamanki geçerli koşullar göz önüne alındığı zaman, Muhammed Hasan Han'ın elde ettiği başarıların ne kadar zor elde edildiği daha net anlaşılacaktır¹⁸¹. Çünkü Karabağ saldırıları neticesinde Gence bölgesi bütünüyle zarar görmüş durumdaydı. Karabağ askerlerinin geri dönmesinden sonra Muhammed Hasan Han, hanlığın iktisadiyatını yeniden kalkındırmak için Kartli-Kahetya valisinden yardım istemek zorunda kaldı¹⁸².

Sürekli saldırılara maruz kalması açısından Gence hep dikkat çekmekte idi. 1769'un 14 Haziran'ında Gence hakkında prens Artemy Andronikaşvili aracılığıyla II. İrakli adına malumatlar toplanmaya başlandı. Malumatta denildi ki, "Gence bizim sınırlara yakındır, üç mil. Orada bütün yerler bereketlidir, han hükümlüdür, sınırları ise Şirvan'a, Karabağ'a, Revan'a, Hamzisu ve Gürcistan'a kadardır. Yerleri ise dağlık, sahaları ise bereketlidir"¹⁸³.

Dikkat çeken hususlardan birisi de, 1768-1774 yılında Rusya-Türkiye savaşı esnasında Gürcistan'ın, Rusya için müttefik olmasıdır. Muharebenin başlamasıyla Rusya, İrakli'ye karşı düşüncelerini daha da iyileştirdi. Aralarındaki bu bağı daha da

¹⁷⁹ Ş.P. Gamidova, *Azerbaydjan po-Gruzinskie Otnoşeniya vo Vtoroy Polovine XVIII v.*, Bakü, 1985, s. 150.

¹⁸⁰ Ş. Hemidova, *XVIII. Asrın II. Yarısında Azerbaycan-Gürcistan Münasebetleri Tarihinden*, Bakü, Elm, 1985, s. 97; Hemidova, "Gürcü Menbeleri Gence Hakkında", *AEAH*, Tarih, Felsefe ve Hukuk Serisi, No: 2, Bakü, 1999.

¹⁸¹ Bakihanov, *a.g.e.*, s. 163.

¹⁸² Hroniki Orbeliani, *İstoriya Gruzii*, C. II, Brosse, s. 237.

¹⁸³ A.G. Çağareli, *Gramoti i Drugie Dokumentı XVIII Stoletiya Otnoşasıesya k Gruzii*, C. I, Sankt Petersburg, 1891, s. 183.

sağlamlaştırmak için Rus çarı, Gürcü çarına hafif silahlı ordu ve bir miktar para göndermeye karar verdi.

II. İrakli'ye gelince ise o, bazı diplomatik adımlar attı¹⁸⁴. Prens Andronikaşvili, Osmanlı ile muharebede İran hanı Kerim Han'ın tarafında olacağını bildiren bir mektup yazdı.

N.İ. Panin'in dış işleri görevlisi Mourov'a düzenlediği tertip planında Rusya'nın Güney Kafkasya'da hangi politikayı izleyeceği artık belirlenmişti. Ancak Rusya, Güney Kafkasya'da sadece Gürcistan'la yetinmek istemiyordu. Dış işleri temsilcileri Gürcistan etrafındaki bölgeler ve Gence hakkında geniş malumat topladı. Örneğin; N.D. Yazıkov 1770'in Aralık ayında malumat verdi ki, her sene Gence padişahı Muhammed Hasan Han'a hediyelerin dışında 10.000 ruble haraç veriliyor. Yazıkov'un bu mesajdaki yumuşak üslubuna rağmen biz yine de Rusya'nın Gence hanlığı hakkında yakından ilgilendiğini hissedebiliyoruz. Çünkü olayların seyri Rusya'nın ilgi dairesinde ilk önce Gence hanlığı oluşunu göstermektedir.

İran hanı Kerim Han, ilk başta Rusya'ya karşı iyi düşünüyordu. Ancak Rus ordusu Gürcistan'a girdiğinde çok telaşlandı. Fakat Rusya Kerim Han'a ve Azerbaycan hanlarına aynı şekilde de Gence hanına geliş sebebinin iyi niyetli olduğunu açıkladı.

N. Yazıkov raporunda malumat verdi ki, Kerim Han İrakli'ye, Türkiye sultanı adıyla mektup yazmış ki, Rus askerlerini Gürcistan'a bırakmasın ve onları oradan kovsun¹⁸⁵. İrakli, Kerim Hana cevap mektubunda Rus askerlerinin Türkler üzerindeki galibiyetinden bahsederek, İran'ın ebedi düşmanlarına karşı savaşa davet ettiğini bildirmiştir. Lakin onun bu daveti cevaba layık görülmedi. 1768-1774'te Rusya-Osmanlı muharebesi zamanı Rusya, müttefik olduğu Gürcistan'ın çıkarlarını temsil etti. Çar hükümeti Gürcistan'ın gücünden istifade ederek, Türk askerlerinin dikkatini Avrupa ve Asya cephesine yönlendirmeğe çalıştı. Maksat ise Güney Kafkasya'yı ele geçirmektir.

---

¹⁸⁴ Olga Petrova Markova, *Rossiya, Zakavkaze i Mejdunarodnie Otnoşeniya v XVIII v.*, Moskva, İzdatelstvo Nauk, 1966, s. 120.

¹⁸⁵ Çagareli, *a.g.e.*, s. 174.

Rus-Türk muharebesi en sonunda Küçük Kaynarca barış antlaşması ile son buldu¹⁸⁶. Bu ise Gürcistan ile İran arasındaki münasebetlerin gerginleşmesine sebep oldu. Kerim Han, İrakli'nin ve Rusya'nın Güney Kafkasya'da güçleneceğinden çok endişeliydi. Onun rahatsızlığı, İrakli'nin Muhammed Hasan Han'la ilgili güçlendirilmiş siyaseti uygulamasına neden oldu. Bunun sonucudur ki, İrakli Gence hanlığının dâhili işlerine müdahale etti ve 1778 yılında sarayda dâhili çekişmeler yaşandı. Sonuçta ise hâkimiyeti döneminde birçok başarıya imza atıp, Gence'yi Gürcü baskısından kurtaran Han, kardeşi Muhammed Hasan Han tarafından siyasi olaylara kurban edilerek tahttan indirildi ve 1778'de öldürüldü.¹⁸⁷ Onun yerine ise kardeşi Mehmed Han hâkimiyeti ele aldı.

3. Mehmed Han Dönemi ve İkili Hâkimiyet Süreci

Kardeşini öldürerek iktidara gelen II. Mehmed Han, 1778 yılında Gence hâkimi oldu. Mehmed Han, ilk önce devlet işlerinde ayak bağı olur düşüncesiyle ve kendisini öldürürler korkusuyla kabilesindeki yakın akrabalarını ortadan kaldırdı. Taht konusunda çok tedirgin olan Mehmed Han, Şiraz'dan dönen amcası Rıza Kulu Han'ın tahta çıkması için en güçlü aday olması hasebiyle gözlerini kör ettirdi. Gözleri kör olan Rıza Kulu Han ise siyasi sahneden çekilmek zorunda kaldı¹⁸⁸. Büyük kardeşinin aksine olarak, Mehmed Han döneminde hanlık askeri ve mali yönden bir hayli zayıfladı¹⁸⁹. Mehmed Han'ın siyasette başarısızlığı nedeniyle birçok yerli hanlar ondan yüz çevirdi. Onun küçük kardeşi bu durumda komşu hanların yanına sığınmak zorunda kaldı. Cevad Han ise İbrahim Han Karabağlı'nın yanına gitti. O da, Gencede'ki mevcut durumu arz etmek için II. İrakli'nin yanına gitti.

II. İrakli ise Gence'nin bu ağır durumundan yararlanarak, burayı kendisine bağlı kılmaya çalıştı. Onun bu siyaseti Kerim Han'ı epeyce sinirlendirdi ve vassal olduğunu ona hatırlatarak yeniden haraç ödemeyi başlatmasını talep etti. Hatta Kerim Han,

¹⁸⁶ Ç.Mustafa Eker v.d., "Kafkasya ve Harpleri", *Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi*, C. IV, İstanbul, İhlâs Matbaacılık, t.y., s. 42.

¹⁸⁷ N. Ahundov, *a.g.e.*, s. 60; M. Camal, *a.g.e.*, s. 21.

¹⁸⁸ Orbelian, *a.g.e.*, s. 245-250.

¹⁸⁹ Enver Çingizoğlu, *Kaçarlar ve Kaçar Kendi*, Bakü, Şuşa, 2008, s. 334.

Dağıstan ile ittifaka girerek Gürcistan üzerine hücum etmek için ordu hazırladı. Ancak ölüm onu erken yakaladı ve bu plan gelecek seneye ertelendi¹⁹⁰.

Gence'nin yitirilmesini kabullenemeyen II. İrakli, etraf bölgelerden ordu toplamaya başladı¹⁹¹. Ancak Azerbaycan'ın diğer hanlarının gazabına maruz kalır düşüncesiyle o, yerli hanlarla iyi geçinmeye başladı ve İbrahim Han ile ittifaka girdi. Gürcü Çarı ve onunla anlaşan Karabağ hanı, 1780 yılında Gence üzerine yürüyerek Gence kalesini kuşattı¹⁹². Güçlü bir direniş gösteremeyen han, teslim oldu. Mehmed Han liderliğindeki kale muhafızları uzun müddet düşmana mukavemet gösterse de, onların direnişini kıramadı. Mehmed Han ailesiyle birlikte esir alınarak Şuşa kalesine hapsedildi. Daha sonra ise İbrahim Han tarafından idama mahkûm oldu.

Kaleyi kazanan galipler, orayı artık kendileri idare etmeye başladı. Böylece Gence'de ikili hâkimiyet devri başladı. Karabağ hanlığına Hazret Kulu Bey, Kartli-Kahetya çarlığına ise Prens Keyserov getirildi. Bunların tüm yükümlülüğü ise halkın üzerine düşüyordu. Bu minvalle, Gence tam 6 sene yabancı hâkimler tarafından idare olundu. Bu temsilcilerin her biri mevcut ordular vasıtasıyla muhafaza olunuyordu. Sadece Keyserov'un ordusunda üç bin asker vardı.

Sonuçta 1783 yılında II. İrakli ve İbrahim Han arasında vaziyet değişti ve olası tehlikeler ortaya çıktı. Bunun başlıca nedenlerinden biri budur ki, her ikisi de Gence'nin mutlak hükümdarı olmak arzusundaydı. İkinci neden ise, II. İrakli'nin politikası Karabağlı'yı rahatsız ediyordu. Aynı zamanda vurgulamak gerekiyor ki, bu uygulamanın gerçekleşmesine, Osmanlı paşalarından olan Süleyman Paşa'nın, Güney Kafkasya hanlarına dinleri gereği, Rusya'ya karşı her zaman ittifak halinde olmaları teklifinde bulunması da çok büyük etki yapmıştır¹⁹³.

Gence'ye sahip olmak için can atan II. İrakli üç senelik vergiyi halktan düşürmekle kendisini halkın gözünde iyi göstermeğe çalıştı. İbrahim Han da fırsat buldukça halka müracaatta bulundu. Törenlerin birinde halka konuşma yaparak II.

¹⁹⁰ "Aktı Kavkazskovo Arkeografişeskoju Kommissıeyu", *AKAK*, C. I, Tiflis, 1866, s. 91; Tiflis'te neşredilmiş 12 ciltlik "Kafkas Arkeografiya Komissiyasının Aktları" adlı bu eser, Rusya'nın XVIII-XIX. yüzyılda Kafkasya'da yürüttüğü işgalci siyasetin asıl mahiyetini ortaya koymaktadır. Bkz. Z. Cavadova, *a.g.e.*, s. 9.

¹⁹¹ Butkov, *a.g.e.*, C. I, s. 91.

¹⁹² Butkov *a.g.e.*, C. I, s. 73.

¹⁹³ Adıgözel Bey, *a.g.e.*, s. 30.

İrakli'ye gizlice zarar vermek konusunda halkı ikna etmeye çalıştı. O, bir kaç taraftar toplayarak insanları devlet organlarına itaatsizliğe çağırdı. Ardından ise 1783 yılında Ziyad oğlu isimi ile çeşitli partiler kurdu. Fakat öfkelenmiş halk Hacı Beyin önderliği ile isyan edip, her iki yöneticiyi de Gence'den kovdu. 1783'te hanlığı Hacı Bey yönetmeğe başladı¹⁹⁴.

Yukarda da belirttiğimiz gibi İbrahim Han, Rusya ile ilgili II. İrakli siyasetinden son derece rahatsız idi. Bu zor dönemde Güney Kafkasya'da Rusya diplomasisine İrakli üstlenmişti. Onu da belirtelim ki, 80'li yıllarda Güney Kafkasya'yın fethi ile ilgili programların gerçekleşmesinde Rusya Gürcistan'a itibar ediyordu. Özellikle de Azerbaycan hanları ile ilişkiler, aynı zamanda Batı ve Doğu Gürcistan hükümdarlarının idareciliği Potemkin'e havale edilmişti¹⁹⁵. Bu ise çarlık politikası için Ruslar'ın bölgeye ziyadesiyle önem vermesinin göstergesidir.

4. Rahim Han Dönemi ve Karabağ Hanlığı ile Siyasi İlişkileri

Gence, Mehmed Han'dan sonra kısa bir süreliğine Rahim Han'ın idaresi altına geçti. Ancak o, İbrahim Halil Han'ın baskısı nedeniyle hiçbir yönüyle Gence'ye liderlik yapamadı. Nihayet o, II. İrakli'nin yanına kaçtı. İrakli'den para ve askeri yardımı alarak geri döndüyse de, yinede başarılı olamadı. Artık yönetimde kendisine yer olmadığını anlayınca Karabağ'a sığındı ve orada vefat etti¹⁹⁶. Yeniden iktidara geçer düşüncesiyle İbrahim Han, Şuşa hapisanesinde olan Mehmed Han'ın öldürülmesini emretti¹⁹⁷. Ardından ise buna da gani olmayarak, II. İrakli ile birlikte Gence'ye hücum teşkil etti. Böylece Rahim Han'ın da hâkimiyetine son verildi.

Rahim Han'dan sonra, Karabağ Hanı İbrahim Han'a ve Gürcü Çarı II. İrakli'ye muayyen miktarda haraç ödemeğe razı olan Cevad Han 1785-1804 yılları arasında iktidara geldi¹⁹⁸. Bununla da Gence'de Cevad Han'ın önderliği ile Gence hanlığı kuruldu.

¹⁹⁴ Bilal Dedeyev, *Karabağ Hanlığı-Osmanlı İlişkileri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2000, s. 61.

¹⁹⁵ G.B. Abdullayev, *İz İstorii Severovostochno Azerbaydjana v 60-80 g. XVIII v.*, a.g.e., s. 86-112.

¹⁹⁶ S. Rüstemov, *Şeyh İbrahim Kutsi Gencevi-Gence Hanlığının Tarihçesi Gibi*, C. III, Bakü, Elyazmalar Hazinesi, 1972, s. 50.

¹⁹⁷ Butkov a.g.e., C. I, s. 160.

¹⁹⁸ Bakıhanov, a.g.e., s. 151.

Lakin o, 1795'te bu haracı vermektan imtina etti. Cevad Han Ağa Mehmed Şah Kaçar'ın Tiflis'e hücum edeceğini duyunca, bu asıllığa son vermek maksadıylı ona asker ve erzakla yardım etti. 1796'da ise Zubov'un Güney Kafkasya'ya hücumu esnasında¹⁹⁹ bundan istifade eden Cevad Han, temsilcisi Muhammed Kulu Beyi onunla görüşme yapması için yanına gönderdi. 1796'da II. Yekaterina'nın ölümünden sonra Rus askerleri Kafkasya'dan geri çağrıldı²⁰⁰. Cevad Han ise Rus ordusunun Azerbaycan'ı terk etmesi ile Nadir Şah döneminde Kartli-Kahetya çarlığına verilmiş Şemseddil, Kazak ve Borçalı mahallerini geri aldı.

P.G. Butkov'a göre hızlı bir şekilde Gence hanlığının başına geçen Cevad Han'ın başa gelmesinde II. İrakli'nin yardımı olmuştur²⁰¹. Ancak Ş. Hemidova yine de Gürcü delillerine dayanarak bu iddiayı yalanlıyor. Hemidova, II. İrakli'nin kendi el yazması olan mektubundan yaptığı alıntıda; "İbrahim Han bizim isteğimizle Cevad Han Ziyadoğlu'nu Gence'ye han tayin etti. Cevad Han hâkimiyet başına geldikten sonra özgür siyaset yapmaya gayret etmiş ve 1795 yılından itibaren haraç vermektan kaçınmıştır. Görünen o ki, Cevad Han Kartli-Kahetya çarlığı'nın ve Karabağ hanlığının baskılarına son verme niyetindedir. Bunun nedeni de, Cevad Han ile Ağa Mehmed Han'ın aynı soydan gelmesidir"²⁰².

Olayların gidişatından da anlaşılacağı gibi Butkov'un verdiği bilgilerde bir yanlışlık var. Ş. Hemidova'nın iddiası ise, aşağıda vereceğimiz bilgilerle doğrulanacaktır.

Ağa Mehmed Han'ın, II. İrakli üzerine yürüyeceğini duyan Cevad Han Karabağ hanlığı ile ittifaka son vererek Ağa Mehmed Han Kaçarla işbirliğine yöneldi. Bunu gören İbrahim Halil Han, II. İrakli ile birleşerek yeniden Gence'ye saldırdı. Durum böyle gelişince Cevad Han II. İrakli'ye ve İbrahim Han'a haraç vermeyi kabul ederek Gence'yi dağılmaktan kurtardı ve bu vesileyle kendi bağımsızlığını korumuş oldu. Fakat daha sonra hiç kimseye haraç ödemeyeceğini ilan etmesiyle, bir kez daha Karabağlının ve II.

¹⁹⁹ V.N. Leviatov, *Oçerki iz İstorii Azerbaydjana v XVIII v.*, Bakü, 1948, s. 176-180.

²⁰⁰ Günel Teymurova, "1806-1812 Osmanlı-Rusya Savaşı ve Azerbaycan", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, C. II, S. 2, Ocak, 2016. s. 46.

²⁰¹ P.G. Butkov, *Materialı Dlya Novoy İstorii Kavkaza s 1722po 1803 g.*, C. II, Sankt Petersburg, 1869, s. 346.

²⁰² Hemidova, *a.g.e.*, s. 71.

İrakli'nin hedefi oldu ve sonuçta Gürcistan'dan gelen ordunun kurbanı oldu²⁰³. Babasının ölümünden sonra onun öcünü almak için oğlu Uğurlu Han hâkimiyete geldi²⁰⁴.

5. Uğurlu Han Dönemi

Cevad Han'ın büyük oğlu ve Hüseyin Han'ın kardeşi Uğurlu Han, Gence'nin işgalinden sonra Ruslara karşı kahramanca savaşan ve şehit olan babasının ve kardeşinin intikamını almak amacıyla 1804'ün baharında Gence ve çevresinde işgalcilere karşı isyan başlatsa da mağlup olup İran'a dönmek zorunda kaldı²⁰⁵. Böylesine acı bir sonuca uğramasına rağmen Güney Azerbaycan'da Ruslara karşı baş gösteren genel ayaklanmadan ustalıkla istifade eden Uğurlu Han, kendi kumandası altında yeniden ordu topladı. Kendisini yeniden toparlayan ve halktan gereken desteği alan Uğurlu Han, sahip olduğu güçle, 22 yıl sonra 1826 yazında Gence'yi Ruslardan geri alıp, 2 yıl içinde burayı tekrar Gence hanlığı yapmaya muvaffak oldu²⁰⁶. Fakat Ruslar 1828 yılında ülkeyi tekrar işgal ederek, Uğurlu Han'ı esir aldı ve böylece Gence, tamamen Rusya'ya ilhak edildi. 1826'da Abbas Mirze'nin ve yerli halkın yardımı ile bir kez daha Gence'ye döndüyse de akıbeti değişmeyerek 40 gün sonra yeniden şehri terk etti²⁰⁷.

Gence savaşında esir alınan Uğurlu Han bir müddet Ruslar tarafından²⁰⁸ Stavropol'da sürgünde kaldı. Yalnız 1828'de imzalanan Türkmençay antlaşmasından sonra yeniden İran'a dönebildi²⁰⁹.

IV. CEVAD HAN DÖNEMİNİN SİYASİ OLAYLARI

Rusya, Azerbaycan'ın stratejik ve iktisadi yönden önmlü topraklara sahip olmasından dolayı bu coğrafya'ya oldukça özen gösteriyordu. Gürcistan'ın Rusya ile birleşmesiyle çeşitli hanlıklardan oluşan Azerbaycan, büyük bir imparatorluğun güçlü ve tecrübeli ordusu ile yüz yüze kaldı. Azerbaycan'da hüküm süren feodal yönetim, ülkenin

²⁰³ Telman Nusretoğlu, *Rusya'nın Azerbaycan'da Hâkimiyet Kurma Mücadelesi (1801-1813)*, İstanbul, Matbaacılık, 2012, s. 90.

²⁰⁴ M. Bala, "Kaçarlar", *İA*, C. VI, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1988, s. 35.

²⁰⁵ Süleyman Aliyarlı, *Azerbaycan Tarihi Uzak Geçmişten-1870 Yılına Kadar*, Bakü, Azerbaycan Neşriyatı, 1996, s. 577-579

²⁰⁶ V.M. Sisoev, *Baku Prejde i Teper*, Bakü, 1928, s. 42.

²⁰⁷ Vasiliy Aleksandroviç Potto, *Kavkazskaya Voyna v Otdelnıx Oçerkax, Legendax, i Biografiyax*, Sankt Petersburg, 1896, s. 98.

²⁰⁸ Bala, "Gence", a.g.m., s. 765.

²⁰⁹ Ferruh Ehmedov, *Gence'nin Tarih Yaddaşı*, Bakü, Şirvan yay., 1998, s. 85.

askeri gücünü bir hayli zayıflattı. Hanlar arasında birliğin olmaması siyasi durumu daha da zorlaştırdı. Bütün bunlar Azerbaycan'ı işgal etmeye hazırlanan Rusya'nın lehine idi²¹⁰.

16 Şubat 1801 tarihinde Gürcistan'ın Rusya'yla birleşmesi kararlaştırıldı. Pembek, Kazak, Borçalı ve Şemseddil sultanlıkları Gürcistan'a bağlı olduğundan, bu bölgeler Rusya ile birleştirildi. Bununla da Azerbaycan'ın Rusya ile birleştirilmesinin temeli atıldı. Bu ise yerli halkın, özellikle de Revan ve Gence hanlarının itirazına neden oldu. Lazerev ise Kazaklılara mektup yazarak onlardan Gürcü komutanı David'e itaat etmelerini talep etti, aksi takdirde onları cezalandıracağını bildirdi.

Revan hanının müracaatı üzerine 6000 Pembek²¹¹ sakini köylerini terk ederek Revan'a göçtü. Aynı zamanda Lazerev'in yanına elçi göndererek Pembek'in kendisine ait olduğunu bildirdi²¹². Diğer yandan ise Nahçıvan hanı ile birleşerek ordu toplayıp, Rusları Pembek'e bırakmamak niyetinde olduğunu gösterdi. Lazerev ise 30 Haziranda ordusu ile Pembek'e geldi ve hana mektup yazarak teslim olmasını istedi. Aksi takdirde Çarın gazabına uğrayacağını bildirdi.

Şemseddil sultanlığının Rusya ile birleştirildiğini duyan halk bu kez Gence hanlığına göçtü. Buna karşılık vermek için Lazerev Şemseddil'e asker gönderdi. Cevad Han kendi temsilcisini onun yanına göndererek Rus ordusunu Şemseddil'den çıkarmasını talep etti. Knorring ise buna karşılık Lazerev'e talimat vererek asker sayısını artırmayı ve silah gücü ile Şemseddili Gence hanının hücumundan korumasını emretti.

I. Aleksandr, Gürcistan'ı Rusya ile birleştirdikten sonra fermanla Knorring'e müracaat etti. Fermanla şöyle denildi: Çevredeki hanlıklarla ilişki kurmak ve Rusya himayesinde olmak isteyenlerin sayısını artırmak lazımdır. Özellikle de Revan, Gence, Şeki, Şirvan ve Bakü hanlıklarını çekmek lazımdır. Şuanki vaziyete göre bu hanlar, kendi güvenlikleri için Rusya'ya meyilli olacaklardır²¹³.

---

²¹⁰ Cahangir Zeynalıoğlu. *Muhtasar Azerbaycan Tarihi*, Bakü, 1992, s. 140.

²¹¹ XVII. yüzyıl başlarında Şah I. Abbas döneminde Pembek, Gence-Karabağ Beylerbeyliği'nin idari birimi altında idi. Bkz. O. Efendiyev, *Territoriya i Granitsi Azerbaydjanskiy Gosudarstve v XV-XVI v., İstoriçeskaya Geografiya Azerbaycana*, Bakü, 1987, s. 114, Fakat Azerbaycan arazisinde hanlıklar kurulunca Pembek, Revan hanlığına taksim edilmiştir. Bkz. Gence-Karabağ Eyaletinin Mufassal Defteri (çev. H. Mehmedov), s. 8-9.

²¹² N. Dubrovin, *İstorie Voynı i Vladiçestva Russkiy na Kavkaze*, C. III, Sankt Petersburg, 1886, s. 372.

²¹³ AKAK, C. I, s. 548.

Bu talimatlar üzerine 24 Mayıs 1802 tarihinde Lazerev 2 taburla birlikte sözde Şemseddil'i korumak için Tiflis'ten harekete geçti. Hiçbir haber verilmeden Rus askerleri tarafından Şemseddil'in kuşatılmasına şaşırın Cevad Han, onlardan bu kuşatmanın nedenini açıklamasını talep etti: "Bir yere sahiplenmek iki yolla olur, ya kanunen, ya da zorla. Eğer siz kanunla sahipleniyorsanız bu adaletsizliktir, yok eğer zorla sahipleniyorsanız nedenini söyleyin? Herkes bilsin ki, ben yaşadığım müddetçe Şemseddil'i kimseye vermem".

Lazerev'in başka bir taburu da Şoragil'e girdi. Bu duruma öfkelenen Nahcivan hanı Kelb Ali Han Albay Karyagin'e mektup yazdı²¹⁴. "Sizin Şoragil'e girmenizdeki nedeninizi ve amacınızı bilmek istiyoruz. Eğer gelişiniz dostaneysenize bize bildirin. Şayet başka amacınız varsa yine bildirin ki ona göre tedbir alalım. Sizin büyük bir ordu ile bizim topraklarımızda bulunmanız kabul edilebilir bir durum değil. Geri çekilin ve kendi toprağınıza gidin. Gitmezseniz niyetinizin iyi olmadığını ve bize düşman olmak istediğinizi anlayacağız"²¹⁵.

Tüm bu itirazlara rağmen yinede hanlıkların toprakları Ruslar tarafından ele geçirildi. Kazak, Borçalı ve Pembek'e Rus memurları yerleştirildi. Gürcü halkından yıllık 4000 ruble vergi alındığı halde Kazak, Borçalı ve Pembek ahalisinden 35000 ruble vergi alınmıyordu. Bu durum Rusların Azerbaycan halkına karşı hislerini net bir şekilde ifade etmektedir.

Gürcistan şehzadeleri ile aynı sülaleden olan Kafkasya'daki askerlerin başkumandanı P.D. Sisianov²¹⁶, çarlığın işgal planlarını daha da hızlandırdı. Sömürge siyasetinin aktif katılımcılarından olan bu zat, kendisinin esas görevini Rusya'nın Güney Kafkasya'da elde ettiği yerleri genişleterek, sınırları Kür ve Aras nehirlerine ulaştırmak ve bu vilayeti Türkiye'de ve İran'da yaşayan Hristiyanlarla doldurmak olarak görüyordu²¹⁷. Genellikle Kafkaslılara ikinci sınıf insan olarak nefretle bakan zat, yerli hanlara kendi eli altında bulunan adamları gibi davranıyordu. Bu nedenle de I. Aleksandr, Sisianov'a tam yetki verdi ve onun bu özelliğini artırmak amacıyla Hazar donanmasının komutanlığıyla da yetkilendirdi.

²¹⁴ Farhat Nagdaliyev, *Hanı Nahçıevanskiy v Rossiyskoy İmperii*, Moskva, Noviy Argument, 2006, s. 28.

²¹⁵ Langen Yakov, *Opisanie Kavkaza*, Sankt Petersburg, 1805, s. 57, 65.

²¹⁶ Görsel İçin Bkz., Şekil, 4.

²¹⁷ *Spiski Naseleenny Mest Rossiyskoy İmperii po Kavkazskomu Krayu*, C. XV, Tiflis, 1870, s. 82.

İşgal sırasında, Rusya'nın Güney Kafkasya'da siyasi rakipleri çok zayıftı ve onların da işgale engel olma güçleri yoktu. Gürcistan'ın Rusya ile birleşmesi ve İran'ın buna seyirci kalması, İran'ın siyasi nüfuzunun bir hayli zayıf olduğunun alameti idi. XVIII. asrın sonu XIX. asrın başlarında İran, Güney Kafkasya'da Rusya'ya mani olabilecek siyasi ve askeri güce sahip değildi. Neticede İran'ın bütün gayretleri Rusya tarafından bastırıldı.

Bu devirde Rusya, Osmanlı Devletinin zayıflığından istifade ederek Osmanlı'yı kendi idaresine almak istiyordu.²¹⁸ İran ve Türkiye siyasi bakımdan zayıf olmalarına bakmayarak yine de bütün güçleriyle işgale karşı çıkmaya çalışıyor ve bunun için mücadele eden bütün yerli halkı birçok yönden destekliyordu.

Gürcistan'ı kendisine katan Rusya, bu olayı “halkın talebi”, “Hıristiyanların müdafaası” adı altında yapsa da artık Gürcü halkı bunun işgal olduğunu ve Rusya'nın yeni topraklar ele geçirmek için Güney'e inişinin ilk siyasi adımı olduğunu anlamıştı.

Cevad Han döneminin en büyük siyasi olayı olan Gürcistan'ın Rusya'ya ilhakı, bu devletin Bakü ve Hazar Denizi ile iletişim kurma zorunluluğunu ortaya çıkardı.²¹⁹ Zaten Kafkasya'da askeri bir güç olarak bulunan Rusya'nın asıl amacı da Hazar Denizi'ni ve Karadeniz'i “Rus gölü” haline çevirmek idi²²⁰. Bunun delili de 1802'de I. Aleksandr'ın Sisianov'a verdiği talimattır: Hazar denizinde yalnız Rusya'nın bayrağı dalgalanmalıdır. Rusya amaçlarına ulaşmak için Derbent, Kuba, Bakü ve Talış hanlarına çeşitli hediyeler gönderdi ve onlara her türlü desteği sağlayarak koruma sağlayacaklarını belirtti²²¹. Ancak Rusya'nın İran'daki sefiri Skibnevski, Knorring'e, “Azerbaycan Müslüman bir beldedir ve onlar Hıristiyanlardan korunma alınmasının günah olduğunun bilincindedirler. Özellikle de Şeki ve Gence halkı bu konuda daha hassastırlar” dedi.

1802'de Derbant hanı Hasan Ali Han'ın ölümünden sonra 1803'ün Ocak ayında Sisianov, Vorontsov'a Derbent'i ele geçirmek istediğini iletmişse de Derbent'in

²¹⁸ N. Kinepina, *Vneşnie Politika Rossii*, C. I, Moskva, 1960, s. 7.

²¹⁹ G.M. Tumanov, *Baku i Evo Okrestnosti*, der. M.D. Rotiniança, Tiflis, 1891, s.16.

²²⁰ M.A. İqamberdiev, *İran v Mejdunarodny Otnoşenie Pervoy Treti XIX v.*, Samarkand, 1961. s. 54.

²²¹ V.G. Gadjiiev, *Russko-Dagenstanskije Otnoşeniya v XVIII naçale XIX v.*, Moskva, 1988, s. 251.

konumundan dolayı buna olumlu cevap alamadı²²². Böylece Sisianov'un Car-Balaken'e saldırı fikrinde karar alındı.

Ruslar Azerbaycan'ın Güney ve Batı bölgelerinde mevcut olan hanlıkları yıkmayı hedeflemişti. Askeri ve stratejik bakımdan oldukça uygun bir mevkide yer alan Car-Balaken, Dağıstan'ı işgal etmek isteyen Rusya için önem taşıyordu. İ.P. Petruşevski'nin deyimi ile “ Rus hükümeti Car geçidini tutmadan Dağıstan'ın işgaline başlayamazdı ve onun Güney Kafkasya'da güçlenmesinin imkânı olmazdı”²²³. Ona göre de Çarlık, kendi işgal planını buradan başlatmaya karar verdi. Doğal olarak bu adımın ardından Gence'nin ve diğer hanlıkların işgali gerçekleşecekti ve nitekim bu işgaller de planlandığı gibi gerçekleşti.

---

²²² G. Alkadari, *Asari Dagestan*, Mahaçkala, 1929, s. 112.

²²³ Petruşevskiy, *Djar-Balokanskie Volnie Obhestva v Pervoy Treti XIX Stoletiya*, Tiflis, 1934, s. 3.

İKİNCİ BÖLÜM

RUSYA'NIN GENCE HANLIĞINI İŞGALİ VE GENCE'DE HANLIK DEVRİNİN SONU

I. XVIII. YÜZYILIN II. YARISINDA AZERBAIJAN

XVIII. yüzyılın II. yarısı, Azerbaycan tarihinde İran hükümlerine son verilmesi, dış güçlere karşı mücadelenin keskinleşmesi ve hanlıklar dönemi olarak adlandırılan müstakil Azerbaycan devletinin meydana gelmesi ile karakterize olunur.

Azerbaycan topraklarının tek bir merkezde birleşmemesi, ülkenin medeni, iktisadi ve siyasi gelişimine engel oluyordu. Böyle bir durum, Azerbaycan topraklarına göz diken çeşitli dış güçlerin müdahalesinin artmasına zemin hazırlıyor ve hanların otoritesini zayıflatarak onların dış siyasetine darbe vuruyordu.

Bu devirde Batı Avrupa devletleri ve Rusya, yeni sömürgeler elde etmek için mücadelelerini daha da artırdı. Zaman geçtikçe dünyanın bölüşürülmesi uğruna mücadele daha da şiddetlendi²²⁴. Böyle bir durumda, sınırsız doğal kaynağa ve stratejik konuma sahip olan Azerbaycan ve diğer az gelişmiş ülkeler, küresel devletlerin ilgi odağı haline geldi.

XVIII. yüzyılın ortalarında Azerbaycan topraklarında ortaya çıkan hanlıklar kendi varlıklarını korumak ve komşu devletlerle ilişkileri düzenlemek için kendilerine özgü dış siyaset yürütmüşlerdir²²⁵. Lakin hanlıkların iç siyasetleri dış siyasetlerini önceden belirliyordu.

Azerbaycan'ın doğal kaynaklarla zengin olması onun uluslararası ilişkilerde önemli yer tutmasını sağladı. Azerbaycan hanlıklarının komşu devletlerle ilişkileri, hem iç hem de dış olayların etkisiyle düzenleniyordu. Hanların dış siyaseti, kendi hâkimiyetlerini korumak ve sağlamlaştırmak üzerine kurulu idi. Lakin hanlar arasındaki anlaşmazlıklar onların bu siyaseti uygulamalarına engel oldu. Herhangi bir hanlık büyüme gösterdiği zaman diğer hanlıklar bu durumu kabullenemedi. Örneğin; Şeki hanı Hacı Çelebi Han'ın güçlü bir konuma sahip olması ve gittikçe daha da güçlenmesi Kartli-Kahetya çarlığını rahatsız ediyordu. Bu nedenle de Karabağ ve Gence hanlarını daima Şeki hanlığına karşı başkaldırmaya teşvik etmiştir. Gürcü Çarları tarafından kızıştırılan Karabağlı Penah Han, Karadağlı Kazım Han, Nahçıvanlı Haydar Kulu Han ve Genceli

²²⁴ A.D. Novıçev, *Istoriya Turtsii*, C. I, Leningrad, 1963, s. 7.

²²⁵ D. Mustafayev, *Severnie Hanstva Azerbaydjana i Rossiya (Konets XVIII- Naçalo XIX v.)*, Bakü, 1989, s. 30; "Materialı Dlya Novoy İstorii Severnego Kafkaza 1787-1792", *Kafkazskiy Sbornik*, C. XVIII, Tiflis, 1897, s. 384.

Şahverdi Han birleşerek Hacı Çelebi'ye karşı çıktılar²²⁶. Lakin Gence yakınlarındaki Kızıl Kaya mevkiinde Gürcü Çarı Irakli, bu hanlara pusu kurarak muhasaraya aldı ve yakaladı. Kısa zamanda Hacı Çelebi Azerbaycan hanlarının yardımına gelerek onları kurtardı²²⁷. Bu milli birliğimiz bakımından tarihimizin öğrettiği en ibretli olaylardan biri idi. Fakat birlik olunması gereken yerde hanlar arasındaki çekişmeler ve savaşlar devam etti. Bu durum iç ve dış siyasette Azerbaycan hanlarının konumunu iyice düşürdü.

XVIII. asrın II. yarısında İngiltere'de başlamış sanayi inkılâbı birkaç yıl içinde Fransa, Almanya, Rusya ve diğer Avrupa ülkelerini de etkisi altına aldı ve dünyanın en önemli olayı haline geldi. Avrupa devletleri, diğer Doğu ülkelerinde olduğu gibi, Azerbaycan kaynaklarını da ele geçirmeye çalıştı. Onlar muhtelif ticaret şirketleri tesis etmek yolu ile bu ülkeleri önce iktisadi, sonra da siyasi yönden kendilerine bağlı hale getirmek istediler. Bu maksatla Avrupalılar, bu bölgenin siyasi ve medeni bakımdan öğrenilmesi için bir kaç seyyah göndermeyi de ihmal etmemişler²²⁸.

Bu devirde Azerbaycan'ın uluslararası konumu iki büyük İmparatorluğun-Rusya ve Osmanlı'nın tutumu ile doğrudan alakalı idi. Azerbaycan hanlıklarını hem Rusya hem de Osmanlı kendi tarafına çekmeye çalışıyordu. Batı ve Güneybatı Azerbaycan toprakları üzerinde yerleşen hanlıklar Osmanlı Devleti ile Volga-Hazar ticaret yolu üzerinde bulunan hanlıklar ise Rusya ile yakınlaşmışlardı²²⁹.

Batı devletlerinin Azerbaycan'a olan ilgisi, Rusya'nın, bölgedeki işgal politikasına ters düştüğü için, Rusya'ya bir hayli rahatsızlık veriyordu. Bu devirde Rusya'da tekstil sanayisinin hızla gelişmesi ile hammadde ve pazar ihtiyacı giderek artıyordu. Tarım ürünleri çeşitliliği bakımından oldukça zengin olan Azerbaycan geliştirmekte olan Rusya tekstil sanayisi için en uygun hammadde kaynağı ve pazar idi²³⁰. Bu nedenle de I. Petro devrinden itibaren Çarlık, Azerbaycan topraklarının Rus tekstil sanayisinin hammadde deposuna çevrilmesi için can atıyordu. Azerbaycan aynı zamanda coğrafi konumundan dolayı, Rusya'nın Doğu ülkeleri ile oluşturmak istediği ekonomik

²²⁶ Nazim Ahundov, *Karabağ Salnameleri*, Bakü, Yazıcı, 1989, s. 57; Adıgözel Bey, *a.g.e.*, s. 63.

²²⁷ Yunis Hüseyinov, *Şuşa Şehrinin Tarihi*, Bakü, Elm, 2013, s. 16.

²²⁸ Elçin Garayev, *Azerbaycan XVIII. Asr Rus ve Gerbi Avrupa Seyyahlarının Tesvirinde*, Bakü, y.y. 2005, s. 140.

²²⁹ L.Yunusova, *Torgovaya Ekspansiya Anglii v Basseyne Kaspiya v Pervoy Polovine XVIII.v.*, Bakü, 1988, s. 21.

²³⁰ F.M. Aliyev, *XVIII. Asrın I. Yarısında Azerbaycan'da Ticaret*, Bakü, 1964, s. 5.

ilişkiler için önemli vasıta idi. İşte bu yüzden Rusya'nın Hazar Denizindeki faaliyetlerinin artması, bölgenin hem askeri hem de stratejik konumundan dolayı oldukça önem arz ediyordu ve aynı zamanda ticari çıkarları da içinde barındırıyordu²³¹.

Hazar Denizine kıyısı olan yerleri işgal etmek isteyen Rusya'nın karşısındaki büyük engel Osmanlı İmparatorluğu idi²³². Batı Avrupa devletlerinin, özellikle de İngiltere'nin desteklediği Osmanlı Devleti kendi iç sorunlarına rağmen Rusya'nın bu topraklara sahip olmasına engel olmaya çalışıyordu²³³.

II. Yekaterina iktidarının (1762-1796) ilk yıllarından itibaren, Rusya'nın Polonya topraklarına müdahalesi uluslararası ilişkileri daha da gerginleştirdi. Avusturya ve Fransa hükümeti Rusya'nın Polonya'daki otoritesini kırmak için Osmanlı devletini Rusya'yla savaşa teşvik etti.

Ruslar Polonya'ya saldırdığı zaman, Polonyalılar, Osmanlı Devleti'nden yardım istedi. Uzun zamandır Rusya ile savaşmayı düşünen Osmanlı sultanı III. Mustafa (1757-1774)²³⁴, savaş esnasında Polonyalıların yanında olduğunu beyan etti. Ancak Osmanlı sadrazamı Ragıp Paşa, Avrupalıların, askeri yönden Osmanlı askerlerinden daha iyi silahlandıkları gerekçesini ileri sürerek bu savaşın yanlış ve tehlikeli olduğunu söyledi. Lakin tüm bunlara rağmen sultan, kararlı bir şekilde savaşa hazır olduğunu bildirdi.

1768-1774'te yapılan Osmanlı-Rus savaşı zamanında Rusya'nın Karadeniz'de donanma bulundurmaya hakkı yoktu. Osmanlı devleti Karadeniz'in kendi denizi olması nedeniyle yabancı gemilerin girmesine izin vermedi. Bu nedenle savaş Rusya için daha da gerekli hale geldi. Rusları bu savaşa teşvik eden önemli unsurlardan biri de önemli ticaret yolları olan Dnepr ve Volga nehirlerinin Karadeniz'e akması idi. Bu denizler, nehirlerin uluslararası ticarete devamı niteliğinde idi.

Osmanlı devletinin Karadeniz'de başka devletlerin bayrağı bulunan gemilerin bulunmasına izin vermemesi Rus devletini açıktan açığa rahatsız etti²³⁵. Bu ise, Rusların

²³¹ *Sovyetler Birliği Tarihi*, C. I, Bakü, 1985, s. 416.

²³² Mehmed Saray, *Türk-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi*, İstanbul, 1998, s. 164.

²³³ Meç Sergey, *Kavkaz*, Moskva, 1905, s.112.

²³⁴ N. Sakaoğlu, "Mustafa III", *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. II, 2. b. İstanbul, Yapı Kredi, 2008, s. 276.

²³⁵ H. Sadıkov, *Rusya-Türkiye münasebetlerinde Güney Kafkas Problemi (1787- 1829. yıllar)*, Bakü, y.y., 1991, s. 4.

bölgedeki işgal politikasını genişletmesine neden oldu. Bu nedenle de Rusya, Osmanlı'ya karşı Güney Kafkasya'da üç koldan saldırı başlattı.

Savaşın gidişatında her iki devlet için Azerbaycan hanları ile siyasi ilişkilerin korunması önem arz ediyordu. Osmanlı devleti savaş devam ederken askeri güç ve siyasi etki bakımından diğer hanlıklar arasından seçilen Karabağ, Kuba, Gence, Tebriz, Derbent, Revan, Tiflis ve Gabardin hanlarına kendi tarafını tutması için elçiler aracılığı ile fermanlar gönderdi²³⁶.

Ancak siyasi hamlelere rağmen, sonuç itibarıyla, 1768 yılında Rus-Osmanlı savaşı başladı ve bu savaş Rusların üstünlüğü ile sona erdi²³⁷. Ancak Rusların bu başarısı Avrupa devletlerini memnun etmedi. Avrupa Devletlerinin amacı Osmanlı Devleti'nin, Rusların Güney Kafkasya'yı özellikle de Azerbaycan topraklarını işgal etme isteğine izin vermemesiydi. Bu yüzden 1787-1791 yılları arasında tekrar baş gösteren Osmanlı-Rus savaşı Avrupa devletlerinin işine yaradı. Hatta Avrupalılar, Osmanlı-Rus ilişkilerini daha da gerginleştirmeye çalıştı²³⁸.

Sonuç olarak 1787-1791 yılları arasındaki savaşta Rusya önemli bir zafer elde etti ve barış antlaşması imzalandı. Antlaşmanın şartlarına göre Güney Bug ile Dnepr arasında kalan Karadeniz sahilleri Rusya'ya verildi. Karadeniz'in kuzey kısmının Rusya'ya verilmesi, Rusya'nın doğuda pozisyonunu güçlendirdi ve yeni araziler işgal etmesi için uygun ortam oluşturdu²³⁹.

XVIII. yüzyılın II. yarısında Azerbaycan'da ortaya çıkan hanlıklar, siyasi birliktelik yerine ayrı ayrı yönetim için mücadeleye girişti. Bu ise uluslararası ilişkiler sisteminde Doğu siyasetini yöneten ve Azerbaycan topraklarını kendilerine hammadde kaynağı yapmak isteyen Rusya ve Avrupa Devletleri'nin işini kolaylaştırdı. Başta Rusya olmak üzere Avrupa Devletleri, uluslararası ticarete oldukça önemli olan Karadeniz ve Hazar Denizini ele geçirmeye can atıyordu²⁴⁰. Osmanlı Devleti ise onların bu siyasetine

---

²³⁶ D. Buharov, *Rossiya i Turtsiya*, Sankt Petersburg, 1878, s. 34; G.B. Abdullayev, *Azerbaydjan v XVIII v. i Vzaimootnoşeniya Ego v Rossii*, Bakü, 1965, s. 497.

²³⁷ Guliyeva, *a.g.e.*, s. 14.

²³⁸ A. Babayev, *Rusya'ya Kavuşmak Arifesinde*, Bakü, 1988, s. 13; Sadıkov, *a.g.e.*, s. 32.

²³⁹ L. Yunusova, *a.g.e.*, s. 50.

²⁴⁰ Aktes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara, 1990, s. 50.

karşı çıkıyor ve uluslararası alanda Azerbaycan hanlıklarının menfaatlerini korumaya çalışıyordu.

Olayların analizi gösteriyor ki, Rusya'nın yetkili mercileri hiçbir zaman Azerbaycan hanlıklarına karşı tavırlarını değiştirmediler ve sömürü politikasından vazgeçemediler. Nadiren yumuşak siyasetin izlenmesi ise taktiksel manevralardan ibaret idi²⁴¹.

XVIII. yüzyılın sonunda Osmanlı Devleti'nin uluslararası alanda pozisyonunun zayıflaması, Azerbaycan topraklarının Rusya tarafından işgal edilmesini kaçınılmaz hale getirdi²⁴².

II. RUSLARIN KAFKASYA'YA GELİŞİ VE ASKERİ FAALİYETLERİ

Güney Kafkasya'nın, özellikle de, Azerbaycan'ın zengin, doğal servetleri, hammadde rezervleri ve önemli coğrafi konumu, her zaman komşu devletlerin dikkatini çekiyordu. İklim ve doğal bölgelerin çeşitliliği, dağ ve orman alanları, verimli ovalıklar, geniş deniz kıyıları, verimli vadileri ve başka benzeri zellikleri Azerbaycan'ı komşuları için son derece cazip bir hale getirdi. Ayrıca Azerbaycan petrol, bakır, mermer ve hatta altın yatakları gibi zengin doğal kaynaklara da sahiptir²⁴³.

Ticari ve ekonomik öneminin yanı sıra Kafkasya geçidinde önemli bir konuma sahip olan Azerbaycan, Avrupa'yı Asya'ya bağlayan köprü rolü oynayarak büyük stratejik öneme sahiptir²⁴⁴. Azerbaycan üzerinden son derece önemli askeri ve ticari yollar geçmekteydi. Ayrıca Azerbaycan'da, Rusya'nın doğu ülkelerine çıkışı için gerekli deniz limanları da mevcuttu.

Rus askerlerinin Gence'yi ve Kuzey Kafkasya'yı işgal etme planını doğru anlamak için, yukarıdaki nedenlerden yola çıkmak lazımdır. Bu şekilde Rusya'nın

²⁴¹ *Kavkazskiy Kalendar*, Tiflis, a.g.e., s.159.

²⁴² “*Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeler*”, T.C. Başbakanlık, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, No: 820,16, Ankara, 1992, s. 9, 75.

²⁴³ Buniyatov, a.g.m., C. IV, s. 317.

²⁴⁴ Davut Kılıç, “Ermenistan'ın Kuruluşunda arlık Rusya'nın Rölü”, *Ermeni Araştırmaları*, C. III, S. 11, Sonbahar 2003, s. 67-83; M. Saray, *Ermenistan Yol Ayrımında*, Kafkas Araştırmaları II, İstanbul, 1996, s. 7.

stratejik yönden elverişli konumda olan Azerbaycan'a karşı yürüttüğü işgalci siyaset daha da aydınlanacaktır.

Rusların talan ettikleri Azerbaycan topraklarının acınacak haline, IX. yüzyıldan itibaren bakmak lazımdır²⁴⁵. Rusların Azerbaycan'a ilk gelişi neredeyse IX. yüzyılın sonlarına tevafuk eder. Bu devirde Ruslar Azerbaycan'a, gemilerle Volga Nehri ve Hazar Denizi vasıtasıyla geldiler²⁴⁶. 909'da 16 gemi ile Hazara dâhil olarak, Hazar Denizin'in güney sahillerini gaspettiler. Bir müddet sonra daha çok canlı kuvve ile bu arazilere baskın düzenlediler. Sarı adasını ve sahil mıntıklarını gaspedip yağmaladılar²⁴⁷. Lakin Ruslar Şirvanşahlar tarafından bozguna uğradıkları için çabucak geri dönmeye mecbur kaldılar.

914'de Rusların, Azerbaycan'ın Hazar sahillerine her birinde 100 savaşçı olan 500 gemi ile bir yürüyüşü daha olmuştur. 50 bin kişilik Rus ordusu Hıra ve Sarı adalarında mevki tutarak sahil mıntıklarını gaspetti.

944'de Ruslar, Arran'ın başşehri olan Berden'i ele geçirmek için yeniden yürüyüşe başladı. Onlar, Kür Nehri vasıtasıyla Mübareği denilen yerde mevki tutarak Berde'ye hücum etti. Salari'ler devletin terkinde olan Berde Hâkimi'nin 50 binden fazla işgalci Rus ordusuna mukavemet gösterememesinden dolayı Berde, Ruslar tarafından işgal edildi²⁴⁸. Ruslar burada 20 bine kadar insan öldürdü ve şehri büsbütün dağıttı. Daha sonra ise Salari ordusu Berden'i muhasara ederek şehri Ruslardan temizlemeye muvaffak oldu. Neticede çok kısa zaman zarfında Ruslar, Azerbaycan'ı terk etti. Fakat yeniden toparlanan Ruslar, bu kez 987'de Derbent'e, 1030'da ise 38 gemi ile Kür ile Araz'ın kavuştuğu arazilere hücum ettiler. Ardından ise üç sene sonra Şamahı'ya baskın edip, 10 bin kişiyi kılıçtan geçirdiler.

Rusların Kafkasya'da askeri faaliyetleri durmadan devam ediyordu. Her zaman olduğu gibi XVII. yüzyıl başlarında da Hazar Denizi, Rusya'nın özgürce çıkışa sahip olduğu tek güney denizi konumunda idi. Bu yüzden de I. Petro (1682-1725), hâkimiyeti yıllarında Azerbaycan'a birkaç defa seferler düzenlendi. Nitekim I. Petro Rusya'yı Doğu-

²⁴⁵ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, a.g.e., s. 30.

²⁴⁶ Yunusova, *a.g.e.*, s. 19-22.

²⁴⁷ Zülfükarlı, *a.g.e.*, s. 32.

²⁴⁸ F. Ehmedov, *a.g.e.*, s. 80-95.

Batı ticaretinde aracı devlet konumuna getirme yönünde büyük çaba harcıyordu. Onun amacı Hazar Denizi üzerinden Doğu ülkeleriyle yapılacak ticaretin gelişimini sağlamak, devlet hazinesini artırmak ve sanayi alanlarını inkişaf ettirerek genişletmek idi²⁴⁹. Bu yüzden de o, tüm bu elverişli şartlardan yararlanarak Hazar'ı bir Rus denizine dönüştürmeye çalışıyordu. Bundan dolayıdır ki, o, Hazar kıyılarına sadece ekonomik çıkarlar açısından bakmakla yetinmiyor, aynı zamanda bu bölgeleri Rusya'ya bağlamayı hedefliyordu. Bu plan doğrultusunda Petro, daha XVII. yüzyılın son 10 yılında yani 1694 yılında yeniden Hazar kıyısı ülkelerine saldırmak kararı aldı²⁵⁰.

Görüldüğü gibi Rusların işgalci hücumlarının ardı arkası bir türlü kesilmek bilmiyor. X-XVII. yüzyılda Kafkasya'da görünen Ruslar, bu kez 18 Temmuz 1722'de, 274 gemi ile yeniden Hazar Denizi kıyılarında görülmeye başladı²⁵¹. Bunu gören Bakü halkı Ruslara karşı savaş açtı. 26 Temmuz'a kadar süren gergin savaş sonrası Bakü, Petro tarafından zaptedildi. Bununla da yetinmeyen Ruslar bu kez 1796'nın Kasım ayında V. Zubov'un kumandanlığı ile Derbent'e, ardından ise Gence'ye hücum etti.

XVIII. yüzyılın başlarından itibaren I. Petro'nun uyguladığı reformlar sonucu imparatorluk haline gelen Rusya'nın bu işgalci planına, Azerbaycan üzerinde hâkimiyet kurmak isteyen diğer devletler seyirci kalamazdı. Çünkü bu sıralarda Rusya'nın Orta Doğu'yu daha doğrusu Azerbaycan topraklarını elde ederek Hindistan ticaret yollarına el koyma niyetinde olduğu bilinmektedir. Nitekim bu plan, I. Petro'nun vasiyetnamesinde²⁵² ve sonraki meydana gelen gelişmelerde açıkça görülmektedir. I. Petro döneminde başlatılan planının uygulamaya konması, daha önce Osmanlı ve İran devleti tarafından engellenmişti. Hanlıklar döneminde ise Rusya, Kafkaslar'daki Hıristiyan zümrenin hamiliğini üstlenirken²⁵³, Osmanlı Devleti burada olup bitene ilgisiz kalmamış, istihbaratçılar vasıtasıyla durmadan bilgi toplamıştır. Bu dönemde İran ise, buraya ancak birkaç başarısız sefer gerçekleştirebilmiştir.

XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Şah Kaçar'ın birinci Azerbaycan seferinin hemen ardından Rusya harekete geçti. Rusya'nın Kafkasya'ya girmesinin bahanesi ise, güya

²⁴⁹ F. Aliyev, *XVIII. Asrın I. Yarısında Azerbaycan'da Ticaret*, a.g.e., s. 175.

²⁵⁰ G. Abdullayev, *Azerbaydjan v XVIII v. i Vzaimootnoşeniya Ego v Rossiey*, a.g.e., s. 11.

²⁵¹ S. Aşurbeyli, *İstoriya Goroda Bakü*, Bakü, Azərneşr, 1992, s. 217; Adıgözel Bey, *a.g.e.*, s. 30.

²⁵² Boris Mouravief, *Deli Petro'nun Vasiyetnamesi*, İstanbul, 1996, s. 60.

²⁵³ Ali Arslan, "Rusya'nın Kırım ve Gürcistan'ın İlhakından Sonra Osmanlı Devleti'nin Çerkez Kabileleri ile Münasebetleri (1784-1829)", *Kafkas Araştırmaları*, C. I, İstanbul, 1988, s. 46.

Hristiyan halkın hamisi olduğunu göstermek idi. Ve “Haçlı Yürüyüşü” yaparcasına V. Zubov kumandasında 30 bin kişilik Rus ordusu papazların duaları ile yola çıktı²⁵⁴. 1796’nın Mayıs ayında Derbent’e giren Rus askeri başta Ermeni Piskoposu İosif Stefan Davidov olmakla birlikte Hristiyan zümre tarafından sevinçle karşılanmıştır²⁵⁵. General V. Zubov’a ise Derbent’in işgalinden sonra mukaddes George madalyonu ve pırlantayla süslenmiş haç hediye edilmiştir.

II. Katerina dönemi (1768-1796) Rusların güneye doğru daha çok ilerlemesi ile bilinmektedir. Ruslar Dağıstan üzerinden kara ve Hazar Deniz’i yoluyla işgallerini sürdürerek kısa zamanda Karabağ sınırına kadar olan toprakları ele geçirip, liman şehri olan Salyan’a kadar ilerledi. Bu arada birçok Azerbaycan hanı gibi İbrahim Halil Han da Rus tehlikesine karşı önlem almak için oğlunu bir heyetle Zubov’un yanına gönderdi. Yalnız birkaç ay sonra 1796’nın Kasımında Rus Çariçesi II. Yekaterina’nın ölümü üzerine Rus ordusu geri çekilmek zorunda kaldı.

Rusların tekrar Kafkasya’ya saldırması, İran’ın ikinci Azerbaycan seferinde Şah Kaçar’ın Şuşa’da öldürülmesi olayından sonra başladı. Bu zamanlarda ailesiyle beraber Tiflis yakınlarında bulunan Mirze Adıgözel Bey’in yazdığına göre, Gürcistan Valisi XII. George, bir taraftan Osmanlı baskısından, diğer taraftan ise İran ve Dağıstan’ın saldırıları sonucu korkuya düşmüştü. Bu yüzden büyük oğlu Davut Mirze’yi mektupla Rusya Çarı’na gönderdi. Ayrıca Kafkasya’ya yerleşmiş Ermeniler de Ruslarla çok sıkı iş birliğine girmişlerdi. Hristiyan halkın desteğini kazanmış Rusya, bu defa Kafkasya’yı işgal etmek konusunda kararlı idi. Bu düşüncenin alt yapısını oluşturma düşüncesiyle 1799’un Kasım ayında, ilk önce kamu işleri ile ilgilenmesi için Kovalenskin’i daha sonra ise orduyla birlikte General Lazarev’i Gürcistan’a komutan olarak gönderdi. General Lazarev, Ermeni asıllı olup, Nadir Şah döneminde Karabağ’ın Dizak bölgesine yerleşmiş Lazarev’ler sülalesinden idi²⁵⁶.

Rusların Gürcistan’a gelişi Avar Hâkimi Umma Han’ı harekete geçirdi. 20 bin kişilik orduyla Tiflis yakınlarında Rus-Gürcü birleşik kuvvetlerine yenilen Umma Han

²⁵⁴ M. Serqey, *a.g.e.*, s. 112.

²⁵⁵ V. Barthold, “Derbent”, *İA*, III, İstanbul, 1988, s. 538.

²⁵⁶ Firidun Sevil Kerimova, *Çarizmin Azerbaycan’a Getirenler*, Bakü, 1993, s. 49.

geri çekilmek zorunda kaldı. Bu hadiseden sonra Balaken'e dönen Umma Han'ın üzüntüden hastalanarak vefat etmesi Rus işgalinin hızlanmasına neden oldu²⁵⁷.

1801'de General Knorrik yeni komutan olarak Rusya tarafından Gürcistan'a gönderildi. Rus generalinin hedefi Revan hanlığı idi. Rus ordusu bu maksat için harekete geçti, ancak karşılaştıkları İran ordusuna yenilerek tekrar Tiflis'e geri döndü.

1802'de Nahçıvan üzerine giden Rus ordusu, Osmanlı Devleti'nden yardım alan Kelb-i Ali Han karşısında da başarısız oldu. Knorrik'in Tiflis'e çekilerek beklemesi yeni takviye kuvvetlerinin geleceğini göstermekte idi. Nihayet 1803'ün Şubat ayında milliyetçe Gürcü olan General Sisianov yeni başkomutan olarak büyük bir orduyla Tiflis'e geldi²⁵⁸.

1783'ten itibaren Tiflis'te Rus askerlerinin bulunduğu bilinmektedir²⁵⁹. Hatta Zubov'un Derbent ve Azerbaycan'ın bir kısmını işgal ettiği dönemlerden sonra bile Bakü, Karabağ ve diğer bölgelerde az miktarda Rus askeri görülmüştür. Bunların bir kısmı Gürcüleri korumak, diğerleri ise gözlemcilik maksadıyla bırakılmıştır. Fakat Sisianov'un gelişi ve yaptıkları tamamen farklı idi. Sisianov'un Kafkasya sorununu Rusya lehine çözmüş bir general olduğu inkâr edilmez bir gerçektir. Tiflis'e gelir gelmez Rus Devleti'nin yönetimini burada uygulamaya başladı. Tiflis hanlığını ortadan kaldırarak orayı Rusya'nın bir vilayeti haline getiren Sisianov, Gürcistan'ı, Kızlar, Mozdok, Georgiyevsk, Aleksandrovsk ve Stavroalays kazalarına böldü. Olaya karşı çıkan Gürcü şehzadelerinin isyan çıkaracaklarından endişe ederek, hepsini tutuklatıp Rusya'ya sürgün ettirdi²⁶⁰.

General Sisianov Gürcistan'ı Rusya'ya bağladıktan sonra Dağıstan'ı işgal etmeyi planlıyordu. Çünkü Dağıstan halkı Rus askerlerine sıkça baskınlar düzenleyip Sisianov'un sistemli çalışmasını engellemekte idi. Ayrıca Dağıstan halkının hem Azerbaycan hanlıkları ve hem de Osmanlı Devleti ile sıkı ilişkileri vardı. Gence hanlığı dâhil, birçok Azerbaycan hanlığı, askeri sorunlarını Dağıstan'dan getirdikleri paralı askerlerle çözüyorlardı. Dağıstan'ın alınması durumunda Ruslar, Osmanlı tehlikesini

²⁵⁷ M. Karabaği, *a.g.e.*, s. 49.

²⁵⁸ Fuad Aliyev, Mirabdulla Aliyev, *Nahçıvan Hanlığı*, Bakü, Şerg-Gerb, 2007, s. 77.

²⁵⁹ BOA NH, No: 9.

²⁶⁰ M. Karabaği, *a.g.e.*, s. 90-91.

büyük ölçüde çözülmüş ve Azerbaycan topraklarının işgal edilmesini kolaylaştırmış olacaktı. Bu nedenle 1803'ten itibaren Ruslar Dağıstan tarafına yöneldiler. Modern silahlarla donatılmış Rus askerleri karşısında fazla dayanamayan Dağıstanlılar mağlup oldu²⁶¹. Böylece 1803'te Car-Balaken Rusların eline geçti.

General Sisianov bu bölgeye Binbaşı Orbelianov'u ve Kulyakov'u tayin ederek kendisi Azerbaycan topraklarına doğru hareket etti. 1804'ün Ocak ayında, uzun süren kuşatma sonucu Gence hanlığının işgal edilmesi ve kalenin savunması ve hemen ardından Car-Balaken'den Kulyakov'un getirilmesi ve Gence Şehri'nin isminin Yelizavetpol olarak değiştirilmesi hadisesi bu vakiyadan sonra gerçekleşmiştir²⁶².

III. KUZEY AZERBAJYCAN'IN RUSYA TARAFINDAN İSTİLA SÜRECİNİN BAŞLANMASI

XVIII. asrın sonu XIX. asrın başlangıcında Azerbaycan'ın dâhili ve dış ilişkilerle ilgili durumu çok karışık idi. Azerbaycan arazisinde küçük feodal devletler kurulmuştu. Komşu halkların topraklarını ele geçirmek için hanlar arasında durmak bilmeyen iç savaşlar çıkmıştı. Feodallerle ülkenin büyük çoğunluğunu teşkil eden köylüler arasında iç karmaşıklıkların artması ve iktisadi tenezzül, Azerbaycan'ın dâhili vaziyetinin daha da gerginleşmesine neden oldu. O cümleden olmak üzere Rusya'nın Güney Kafkas konusundaki işgalci niyeti ve İran işgalcilerinin dağıtıcı hamleleri de vaziyeti çıkmaza sürükledi.

O devirde Rusya'nın harici siyasetinin esas istikametlerinden biri, Güney Kafkasya'yı istila ederek ele geçirmek idi²⁶³. Rus hâkimiyeti Güney Kafkasya'yı ilave gelir kaynağına dönüştürmeye, Hazar Denizi üzerinde Rusya ağalığına nail olmaya ve Hazar'ı Rusya'nın kendi denizine ilave etmeye çalışıyordu²⁶⁴. Azerbaycan'ın tabii servetleri, özellikle de yer altı ve yer üstü kaynakları artık Ruslara malum idi. II. Yekaterina'nın, Azerbaycan'ın kaynaklarını sömürülmesinin, ancak işgal ile mümkün olacağını vurgulaması hiç de sıradan bir şey değildi, önceden planlanmış düşüncenin

²⁶¹ Mirze Cemal Cavanşir Karabaği, "Karabağnameler", *Karabağ Tarihi*, der. Akif Ferzaliyev, I. Kitap, Bakü, Yazıcı, 1989, s. 106-148.

²⁶² Vladimir Lapin, *Molodaya Gvardiya*, Rossiya, 2011, s. 5.

²⁶³ *Azerbaycan Tarihi*, a.g.e., C. IV, s.11.

²⁶⁴ T. Mustafazade, *Azerbaydjan i Russko-Tureckiye Otnoşeniya v Pervoy Treti XVIII v.*, Bakü, Elm, 1993, s. 39.

ürünüydü. Yün, ipek, pamuk, tütün, petrol ve vb. ürünler Rusya sanayisine hammadde ve yakıt temin edecekti.

Kafkasya'nın siyasî ve askerî stratejik önemi çok büyük idi. Bu diyarın işgali geleneksel Rus-Türk rekabetinde kuvveler dengesini Rusya'nın lehine bitirebilirdi.

Rusya, Merkezi Kafkasya'yı hala fethedememişti. Güney Kafkasya'nın istilası dağlıların arazilerini kuzeyden ve güneyden muhasaraya almak için stratejik avantaj sağladı. Güney Kafkasya'daki karışık durum Rusya'nın işgalci planlarının bu diyarda hayata geçirilmesini kolaylaştırdı. Feodal yerli muharebeler ve yabancı işgalcilerin baskınları Güney Kafkasya'yı daha da müflis duruma düşürdü²⁶⁵. Zaruri sosyal, iktisadi şartların ve yetkin siyasi kuvvetlerin olmaması nedeniyle ayrı-ayrı hanların Azerbaycan'ı kendi yönetimleri altında birleştirme teşebbüsleri başarısızlığa uğradı.

Unutmamak lazımdır ki, bahsedilen dönemde Batı Avrupa devletlerinin, özellikle de İngiltere ve Fransa'nın Güney Kafkasya ile ilgili işgalcilik planları var idi²⁶⁶. Onlar Rusya'nın bu arazide bir türlü zayıflamayan işgalci hamlelerini dikkatle izliyor ve Çar hükümeti planlarına mani olmağa çalışıyorlardı.

1800 yılının sonunda İngiltere temsilcisi Malkolm İran'a geldi ve 1801'in başlarında iki devlet arasında mukavele imzalandı. Siyasi ve ticari mukavelelerini imzalamakla İngiltere İran'ın dâhili işlerine karışmak imkânı elde etti. Buna paralel olarak İran, her hangi bir devletle muharebe edeceği takdirde İngiltere gerekli savaş desteği yapacağını kabul etti. Bunun mukabilinde ise İngiliz tacirlerine İran'ın istenilen şehir ve limanında iş yapmaya izin verildi ve ülke pazarının kapısı onların yüzüne açıldı²⁶⁷.

Rusya'da I. Pavel'in öldürülmesinden sonra tahta çıkan I. Aleksandr, Fransa ile bağlarını keserek İngiltere ile yakınlık etmeye başladı. Rusya ile yakınlaşmayı fırsat bilen İngiltere, artık İran'la değil Rusya ile müttefiklik edince, bu kez İran'ı koruyamaz hale

---

²⁶⁵ Ağamalı, *a.g.e.*, s. 18, 61.

²⁶⁶ Bakıhanov, *a.g.e.*, s. 158.

²⁶⁷ M. İğamberdiyev, *İran v Mejdunarodny Otnoşeniyax v Pervoy Treti XIX v.*, Samarkand, 1961, s. 63.

geldi. Bu durumdan maksimum yararlanan Fransa ise İran hükümetine Rusya aleyhine anlaşma yapmayı teklif etti. Böylece İran'la Rusya'nın arası daha da bozulmuş oldu²⁶⁸.

I. Aleksandr İngiltere ile yakınlaşmasına bakmayarak Güney Kafkas konusunda kendisinin hazırlamış olduğu işgalci projesini hayata geçirme kararı aldı. O, her şeyden önce Gürcistan'la yeniden siyasi ilişkileri devam ettirmeye çalıştı.

Rusya, 1801'in Eylül ayının 12'sinde Kartli-Kahetya Çarlığı'nın ilhak edilmesi hakkında ferman verdi. Rus ordularının başkumandanı tarafından idare olunan Tiflis ili kuruldu. Azerbaycan topraklarının bir hissesi-Kazak, Borçalı ve Şemseddil sultanlıkları bu guberniyanın (sancak) terkiibine dâhil edildi. Gürcistan Rusya'ya bağlandıktan sonra, bir nevi Azerbaycan topraklarının Rusya tarafından istilasının temeli atılmış oldu²⁶⁹.

I. Aleksandr diğer hanlıkları da kendisine tabi kılmaya karar verdi. O, ilk başta Hazar kıyısı vilayetlerini ele geçirmeye çalıştı. Bunun içindir ki, o, Kafkas ordusunun başkumandanı General Knorrike yazarak bildirdi ki, komşu hâkimler ve halklarla “iyi” ilişki kurarak, Rusya taraftarlarının sayısını artırın. Özellikle de üzerlerinde hala Baba Han'ın (Feth Ali Şah'ın) hâkimiyeti kurulmamış Revan, Gence, Şeki, Şirvan, Bakü ve başka hanlar da katılmalıdır²⁷⁰.

Bu fermana muvafık olarak Knorrik, Georgiyevsk şehrinde Azerbaycan hanları ile bir araya gelerek, Hazar Denzinde gemiciliğin inkişaf ettirilmesini ve onları beklenen İran hücumuna karşı her zaman koruyacağını bildirdi. Ancak, Çar hükümeti antlaşma yaptıktan sonra antlaşmayı önemsemeyen hanların topraklarını zaptetmek için hazırlığa başladı²⁷¹.

Kuzey Azerbaycan'ın Çar Rusya'sı tarafından kolaylıkla işgalinin bazı kendi nedenleri vardı. Feodal hâkimler-hanlar iyi biliyorlardı ki, kendi kuvvetleri ile İran ve Rusya gibi devletlere mukavemet göstermekle kendi hanlıklarını muhafaza edemeyecekler. Onlar Rusya'nın hanlıkların istiklalini koruyacağı konusunda verdiği yalan vaatlere uyararak, Rus himayesini kabul etmek zorunda kalmışlardı²⁷². Aynı zamanda

²⁶⁸ Emine Pakreva, *Abbas Mirze ve Azerbaycan*, Bakü, Kanun, 2010, s. 120.

²⁶⁹ Aşurbeyli, *Bakü Şehrinin Tarihi*, a.g.e., s. 9.

²⁷⁰ Petruşevskiy, *Djar-Balokanskie Volnie Obhestva v Pervoy Treti XIX Stoletiya*, a.g.e., s. 134; *Azerbaycan Tarihi*, a.g.e., C. IV, s.12.

²⁷¹ N. Mustafayeva, *Güney Azerbaycan Hanlıkları*, Bakü, 1995, s. 61.

²⁷² N. Dubrovin, *Zakavkaze ot 1803 po 1806 g.*, Sankt Petersburg, 1866, s. 458.

hanlar İran ve Türkiye'ye de meylediyorlardı. Bu nedenle de saflarını belirlemede hiçte aceleci davranmıyorlardı. Bu ise her şeyden önce, hanların kendi içinde dâhili istikrarı hala bertaraf edememeleri ile alakalı idi.

Rusya, Azerbaycan hanlarına onları İran tehlikesinden koruyacağı vaadini verdi. Ancak bu, onlara özgürlük verildi anlamı taşııyordu. Aslında ise Rusya, bu vaadi ile onlara özerklik vereceğini kastetmişti. Hatta hanların Rusya istilasına mukavemet göstereceklerini ve kendi hak ve imtiyazlarını korumak namına Rusya'ya başkaldıracaklarını düşündüğü için, 1802'de Kafkasya'nın başkumandanı General P.D. Sisianov²⁷³, Güney Kafkasya'ya emperyalist siyasetin en katı uygulayıcısı gibi tayin edildi. Sisianov, Azerbaycan halkına nefret edici ve amansız hisleri ile seçiliyordu. Kuzey Azerbaycan'ın Rusya tarafından işgalinin başlanmasında onun birçok hanlara göndermiş olduğu aşağılayıcı mektuplar buna delalet etmektedir. Hatta Sisianov'un Cevad Han'a yazdığı ilk mektup, Rusya'nın Azerbaycan'a ve özellikle de Gence'ye göz dikmesinin nedenlerini kendiliğinden açıklamaktadır. Bazı kaynaklarda P. Sisianov'un, Cevad Han'a beş mektup gönderdiği yazılsa da, biz yedi mektup gönderdiğine dair bilgilere de rastlamaktayız²⁷⁴. Bu mektupları ise bölümler arasında kopukluk oluşmaması amacı ile yeri geldikçe vereceğiz ve böylece konular arasında bağ kurmaya çalışacağız.

Sisianov tarafından ilk mektup, ele geçirmeyi planladığı Gence hanı Cevad Han'a gönderildi. Tiflis'te yazılmış 25 Şubat 1803 tarihli birinci mektupta şöyle deniyordu: "Hürmetli memurunuz Gürgün Beyle gönderdiğiniz mektubu aldım. Orada sizin dinç, müttetik ve dost gibi komşuluk ilişkileri yürütmek istediğinizi gördüm. Bu sözlerin iyi niyetle yazıldığını kabul ederek sizin şahsi refahınız için kalpten seviniyor ve yenilmez kalacak bu refahınız münasebetiyle tebrik ediyorum. Zira sizi ve sizin halkınızı lütfükâr Rus imparatoru kendi himayesine alıyor. Sizin itimadınızın karşılıklı geçeceğine tabiliğinizin Gürcistan'la alakalı tüm işlerinde şahit olacaksınız. Gürcistan'da, o cümleden sınır orduları ile ilgili her hangi bir mesele sizin görüşünüzle, yalnız sizin izniniz alındıktan sonra kati ve kanuni şekilde yoluna koyulacaktır. Çünkü hükümdarım benden bunu talep ediyor. Lakin sizin şerefli itimadınızın en güzel teminatı odur ki, ricamızı dikkate alarak saygıdeğer büyük oğlunuz Uğurlu Ağan'ı emanet gibi Tiflis'e

²⁷³ İ.M. Emirov, E. Çingizoğlu, H.İ. Hesenov, *Karabağ Hanlığı*, Bakü, Mütercim, 2008, s. 81.

²⁷⁴ "Aktı Sobrannie Kavkazskoy Arkeografiçeskoy Komissiey", *AKAK*, C. II, No: 1179, Tiflis, 1868.

gönderesiniz²⁷⁵. O, burada liyakatine ve menşesine muvafık ihtiram ve hürmet sahibi olacaktır. Bu temennim yerine yetirilirse, onu Gence ile Gürcistan arasında hiçbir ayırım yapılmaksızın iyi niyetli vadinizin timsali gibi kabul edeceğim. Buna ilaveten, sizin yüceliğimize duyduğum arkadaşçasına saygının küçük simgesi olarak Mihriban Gürgün Beyle her biri on arşınlık kadife ve atlas hediye gönderiyor ve hep kulluğunuzda hazır olduğumu bildiririm²⁷⁶.

Bu mektup kılıç gibi köpek dişlerini gizlemeye çalışan bir yırtıcı davranışına benziyordu. Gence üzerine sadece siyah bulutlar değil, ölümcül bir tehlike yaklaşmakta idi. Görüldüğü gibi düşman artık onun hakkında hükmünü çoktan vermişti.

Asıl mesele Azerbaycan'la ilgili idi. Gence büyük bir işe başlangıç ve adeta bir köprü olacaktı. Gence çöktürüldükten sonra Sisianov bu şehrin strateji değeri hakkında I. Aleksandr'a yazmıştı. "Gence kalesi yerleşmesi bakımından bütün Azerbaycan'ı korku altında tutmak imkânı verdiğinden, onun ele geçirilmesi Rusya için çok önemlidir"²⁷⁷. Kurnazlıkla yazılmış bu mektuptan da anlaşıldığı gibi işin temeli buradadır. Yani, Gence'yi tutmakla bütün Azerbaycan'ı korku altında saklamak imkânı yaranacaktı.

Gence'yi tutmak için bin bir bahane arayan Sisianov şehri ele geçirmek için hanlık hakkında bir dizi suçlamalarda bulunma yoluna gitti. Rus kumandanlığının ileri sürdüğü suçlamalar, asıl itibarı ile bahane olsa bile bu bahaneleri bilmekte fayda vardır. Devlet müşaviri Kovalenko'nun Sisianov'a 17 Aralık 1802 tarihli raporu artık Gence'ye karşı hazırlık gittiğini göstermekte idi. Bu raporda Gence hâkimi Cevad Han'ın "çoktandır Gürcistan'a karşı sert davranışta bulunması" bildirilir. Cevad Han Gürcistan'dan "eskiden tebaaları olan 2000 Türk ailesini göçürüp öz topraklarında yerleştirmeğe cehtetmiştir"²⁷⁸.

Gürcistan'a karşı "iyi niyetli olmayanlar" arasında İran da yer alıyordu. Sonraki yazışmalarda bu itham daha da açık gözükmeye başladı. Aslında ise bu da bahaneydi.

²⁷⁵ AKAK, C. II, No: 1171, s. 588.

²⁷⁶ Jan Junior, *Unutulmuş Kahramanlar*, Bakü, 2004, s. 239, Fransız yazarı Jan Juniorun bu kitabının Fransızcadan Farsca tercümesi Azerbaycan tarihi Fars asıllı mütercim Zebihullah Mensuri tarafından tahrif edilmiştir. O, Azerbaycan'ın ezeli toprağı olan Derbendin vb. toprakların İran'a ait olduğunu yazıyor.

²⁷⁷ E. Mammedov, "Mektuplar: Sisianov-Cevad Han", *Respublika Gazetesi*, Bakü, 22 Eylül, 1990.

²⁷⁸ "Pismo gen. ley. Knorringa k Knyazyu P.D. Sisianovu ot 4 Dekabrya 1802 g.", AKAK, No: 361; Georgievsk, C. I, No: 513, s. 405.

Gence yenildikten sonra Sisianov, Çar I. Aleksandr'a raporunda bununla ilgili yazıyor: "Gence'li Cevad Han'la yazışmada Feth Ali Han'ın serdarı tarafından İran ordusu ve memurunun Gence'ye gönderilmesi bildirilse de, siz imparator hazretlerine ben, cüret edip söylüyorum ki, hiçbir zaman Cevad Han'ın yanında İran ordusu olmamıştır. Ancak o, Asya âdeti ile sadece beni korkutmak istemiştir"²⁷⁹.

Bütün bunlardan dolayı, yazışmanın başlangıcında başkumandanın yumuşak sözleri Cevad Han'ın gözünden kaçmamıştır. O, işin ne yerde olduğunu çok iyi anlıyordu. Anladığı için de baş verecek hadiselerin karşısını almak için önceden hazırlık yaptı. 1803 Nisanında Sisianov'un istihbarat birliği, Cevad Han'ın, Karabağ hâkimi İbrahim Han ile barıştığını ve ondan iki top aldığını haber verdi. Burada bildiriliyor ki; "Cevad Han kendi kalesini sağlamlaştırıyor, Gence'ye yakın bir yerde yaşayan ahalinin korunmasını ise İbrahim Han'a havale ediyor". Sisianov perdeli kelimeleri atarak, Cevad Han'a ikinci mektubu ile beyanat verdi ve şartsız teslim olmasını talep etti²⁸⁰.

İlk mektubun ardından icraata koyulan Çar hükümeti Doğu Gürcistan arazisinden hücum meydanı gibi istifade ederek, kendinin hanlıklar konusundaki planlarını hayata geçirmeye başladı. Bu siyasetin baş faili Sisianov, Gence'nin rahatlıkla işgalini temin etmek amacı ile öncelikle Car-Balaken cemaatinin ele geçirilmesine çok önem verdi. Nedeni ise bu arazi Rus ordularının Gürcistan'dan Azerbaycan'ın iç bölgelerine doğru uzanan yolun üstünde yerleşmesi idi. Rus ordusu 5 bin kişilik Gürcü ordusu ile birlikte Car-Balaken'de yerli ahalinin mukavemeti ile karşılaştı. Gürcistan'da Rus aleyhtarı, İran taraftarı bölgelere önderlik eden ve kendi hâkimiyetini bertaraf etmeğe çalışan Gürcü şehzadesi Aleksandr, silahlı kuvvetleriyle Car'a geldi. Ganık (Alazan) nehri sahilinde savaş başladı ve mukavemeti kıran Rus ordusu Balaken'i ateşe verdi. Böylece 29 Mart'ta Car işgal edildi²⁸¹. 1803'ün 12 Nisanı'nda Car-Balaken'in 9 kişiden ibaret salahiyyetli şahısları Tiflis'e, Sisianov'un yanına gitti. Burada, Car-Balaken cemaatinin Rusya'nın hâkimiyeti altına alınması hakkında ferman imzalandı.

Mukavelenin şartlarına göre Car cemaati, sadakat alameti olarak çar hazinesine ipekle haraç ödemeli ve kendi arazilerinde Rus ordularını yerleştirmeli idi. Lakin daha sonra cemaatin iradesinin değişmez olarak kaldığını ve ahalinin itaat şartlarını yerine

²⁷⁹ "Raport Kovalenskovo gn. Sisianovu ot 17 Dekabrya 1802g.", *AKAK*, C. II, No: 273, s. 586.

²⁸⁰ *Azerbaycan Tarihi. XIX-XXI Asrın Önceleri*, Bakü, Bakü Üniversitesi Neşriyatı, 2010, s. 20.

²⁸¹ V.İ. İvanenko, *Grajdanskoe Upravlenie v Zakavkazie*, Tiflis, 1991, s. 45.

getirmediğini gören General Gulyakov 1804'ün ocak ayında yeniden Car'a hücum etti²⁸². Car yeniden fetholundu ve ateşe verildi. Sonra Rus ordusu Zakatala'ya doğru hareket etti ve Zakatala yakınındaki dereye Carlı'lar tarafından hücumla maruz kaldı. Kanlı savaşta Carlı'lar üstünlük kazanarak galip geldi. Rus ordusunun bozgunla salim çıkmış kısmı ise Muhah köyüne geri çekilmek zorunda kaldı, General Gulyakov ise öldürüldü.

Bunu duyan Sisianov, Car cemaatine aşağılayıcı mektup yazdı: Kâfir alçaklar. İstiyorsunuz ki, ben size inanayım ve sizi affedeyim? Siz benim gelmemi bekleyeceksiniz ve orada ben sizin bütün evlerinizi yakacağım, sizi yakacağım, çocuklarınızın ve eşlerinizin içini çekip çıkaracağım²⁸³.

Carlılar hücumla geçmiş Rus ordusuyla yeniden savaş yapmanın abes olduğunu anladıkları için teslim olmak zorunda kaldı. Buranın fethinden sonra komşu İlisu sultanlığı da, Rusya müstemlekeçiliğini kabullendi.

Gence kalesi Rus ordusunun Azerbaycan'ın içlerine doğru sonraki ilerleyişinin anahtarı olması nedeniyle General Sisianov Gence hanlığının bir an önce ele geçirilmesine çok önem verdi²⁸⁴. Gence kalesinin konumu bütün Azerbaycan üzerinde hükümran idi. Buna göre de, bu istila Rusya için birinci dereceli önemliler arasında yer tutuyordu.

XVIII. asrın 90'lı yıllarında Rusya ile samimi ilişkiler sürdüren Cevad Han, Rusların sinsi planından haberdar olduğu için Sisianov'un kibirli mektubuna olumlu cevap vermedi ve siyasi yazışmalar sonuçta kanlı savaşlara yol açtı²⁸⁵. Sonuçta ise Ruslar, mağrur hanı yendiler.

Gence'nin alınması Rus ordularının diğer hanlıkları istila etmek amacıyla Azerbaycan'ın içlerine doğru ilerlemesi için büyük ehemmiyet kesbediyordu²⁸⁶. Gence istilasından sonra Samuh hâkimi Şirin Bey, Rusya istilasını kabullenmek zorunda kaldı ve her il 1000 çevron (para birimi), yani 3 bin manat (para birimi) haraç vermeyi kendi üzerine üstlendi.

---

²⁸² Adıgözel Bey, *a.g.e.*, s. 32.

²⁸³ S. Aliyarlı, *a.g.e.*, s. 577-579; *Azerbaycan Tarihi*, *a.g.e.*, C. IV, s. 14; Y. Karabağı, *a.g.e.*, s. 51-52.

²⁸⁴ Sara Akdik v.d., "Azerbaycan", *İnönü Ansiklopedisi*, C. IV, Ankara, Milli Eğitim yay., 1950, s. 422.

²⁸⁵ "Aktı Sobranıe Kavkazskoy Arkeografiçeskoy Komissiey", C. II, No: 26, Tiflis, 1868, s. 341-354.

²⁸⁶ İvanenko, *a.g.e.*, s. 45.

Gence istilasından sonra görüldüğü gibi diğer hanlıkların istilası çorap söküğü gibi birbirini peş peşe takip etti. Bununla da Kuzey Azerbaycan'ın Rusya tarafından istila devri başladı.

IV. RUSLARIN GENGE HANLIĞINI İŞGALİ VE İLHAKI

Cevad Han dönemi, Kaçarlar'ın, Osmanlıların ve Rusya'nın Kafkasya'ya sahiplenmek uğruna mücadelelerinin güçlendiği bir döneme tesadüf eder²⁸⁷. Cevad Han, Gence hanlığının eski ve tehlikeli düşmanı olan Kartli-Kahetya çarı II. Irakli ve Karabağ hanı İbrahim Halil Han ile ittifaka girmekten ihtiyat ediyordu. Buna göre de Kartli-Kahetya çarı'nın Rusya tarafından desteklenmesini görünce Kaçarlar'ın güney kolu olan, kendi akrabası Ağa Mehmed Şah ile ittifaka girmeyi tercih etti²⁸⁸. Sonunda Gürcü Çarları ile uzun süren savaşlardan galip çıktı ve 1785'ten itibaren hanlığını daha da güçlendirdi.

Ancak çok geçmedi ki, I. Pavel 1801 yılının Ocak ayında Gürcistan Çarlığı'nın Rusya'ya ilhak edilmesi hakkında manifesto verdi²⁸⁹. Fakat bunun ardından o, kasıtlı bir şekilde öldürüldü²⁹⁰. Bundan sonra onun yerine hâkimiyete gelmiş I. Aleksandr (1801-1825) devrinde Ruslar Güney Kafkas'la ilgili işgalci planlarını yeniden hayata geçirmeye başladı. Bunun ilk alameti olarak, 1802'de Rus İmparatoru I. Aleksandr, Kafkasya orduları komutanlığına P.D. Sisianov'u atadı ve böylece bu iş daha da süratlenmiş oldu. Öteden beri Kafkasya'yı hedef seçen Rusya'nın ve Sisianov'un askeri planında kârlı bir ticaretin cazibe noktası olan Azerbaycan'ın bilhassa Gence'nin mühim yeri vardı²⁹¹. Bunun içindir ki Sisianov, Cevad Han'a hep baskı yaparak, onu teslim olmaya mecbur etmek istemiştir. Bu nedenle de ilk günler Sisianov sanki hanı denetliyor ve azgın isteğini perdelemeğe çalışıyordu. Yukarıda da belirttiğimiz gibi o, Tiflis'ten Gence hanı Cevad Han'a Rusya himayesine girmesi için bir mektup gönderdi. Lakin Cevad Han onun ne istediğini iyi bildiği için bu talebi reddederek kendi hanlığını sonuna kadar savunacağını bildirdi ve kesin bir şekilde mukavemet göstermeye hazır olduğunu vurguladı²⁹². Cevad

²⁸⁷ G. Abdullayev, *İz İstorii Severovostochnovo Azerbaydjana v 60-80 g. XVIII v.*, a.g.e., s. 101.

²⁸⁸ Mirze Camal Oğlu Rzagulubey, "Penah Han ve İbrahim Hanın Karabağ'da Hâkimiyetleri ve o Zamanın Hadiseleri", *Karabağnameler*, II. Kitap, Bakü, 1991, s. 232.

²⁸⁹ Butkov, a.g.e., C. I., s. 455.

²⁹⁰ Mirze Rehim Fena, "Tarihi-Cedidi-Karabağ", *Karabağnameler*, der. Nazim Ahundov, III. Kitap, Bakü, Şark-Garb, 2006, s. 161.

²⁹¹ *Spiski Naselennix Mest Rossiyskoy İmperii po Kavkazskomu Krayu*, C. XV, Tiflis, 1870, s. 82; Karabaği, a.g.e., s. 50; Bakıhanov, a.g.e., s. 102.

²⁹² A. Rzayev, *Azerbaycan Tarihi XIX-XXI. Asrın Önceleri*, Bakü, Bakü Üniversitesi yay., 2010, s. 19.

Han'ın bu hareketinden sonra Sisianov Şemseddil ve Kazak askerlerini toplayarak Cevad Han'ı ikaz edencesine Gence'yi zaptetmeği hedefledi.

1802 yılında Kafkasya'daki Rus ordularının başkumandanı Sisianov'un Gence üzerine hücumu sırasında Cevad Han'a gönderdiği mektuplar Rus imparatorluğunun işgalci ve emperyalist siyasetinin bariz numuneleridir. Bu mektuplar "Kafkas Arkeoloji Komitesi Aktlar"ında, 1868 yılında Tiflis'te neşredilmiştir²⁹³. Bu tür kitaplar çarlığın harici siyasetine hak kazandırmak maksadıyla neşredildiği için buradaki malumatlara ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Mektuplar o devre mahsus muhtelif övgülerle, hoş sözlerle dolu cümlelerle tertip olunmasına bakmayarak bu belgelerde Çar Rusya'sının işgalci siyasetini apaçık görmek mümkündür.

Bilindiği gibi 1801'de Gürcistan'ı işgal eden Rusya, bunun ardından kati olarak Azerbaycan'ı işgal etmek planına giriş yaptı²⁹⁴. Bu plana göre 1803 yılının Kasım ayında Sisianov, çok sayıda askerle birlikte Gence üzerine saldırı düzenlemek için istikamet aldı. Cevad Han, Rus ordusunun üzerine geldiğini duyar duymaz ayan, eşraf ve devlet adamlarını etrafına toplayıp, onlarla istişare etti. İstişare heyetinde olanların hepsi Gence'nin önde gelen şahıslarından idi. Bunlar çar ordularının karşısını almakta hanın görüşleri ile müttefik oldu. Onlar hana dediler: "Nadir Şah kendi mağrur ve başarılı kuvvetleri ile Gence'yi zaptedemediği halde, Rus ordusunun ne gücü var ki, Gence kalesini zaptetsin"²⁹⁵.

Rus ordusu Gence hanlığı bölgesine yaklaşıncı, han onların karşısını almak için az sayıda askeri birlik gönderdi. Kumlu Kobu'nun yakınlığında her iki tarafın askerleri rastlaşarak savaşa başladı. Cevad Han biraz da ilerledikten sonra sayı icabı Rus ordusu karşısında geri dönmek zorunda kaldı ve Erk kalesine çekilerek halkını muhafaza ve müdafaa etti. Rus ordusu şehre girip, kaleyi dört taraftan muhasaraya aldı ve böylece Cevad Han'ın tüm çıkış yolları kapanmış oldu. Cevad Han ve kalenin içindekiler bir ay muhasara altında kaldı. Durumdan istifade eden Sisianov, kaleyi düşürmek için son darbe emrini verdi. Onun emri ile Ruslar her taraftan kaleye hücum ettiler. Dört taraftan kalenin

²⁹³ Zülfükarlı, *a.g.e.*, s. 32.

²⁹⁴ Tofik Mustafazade, *XVIII. Yüzyıllık-XIX. Yüzyıllık Öncelerinde Osmanlı-Azerbaycan Münasebetleri*, Bakü, Elm, 2002, s. 110-120.

²⁹⁵ T. Mustafazade, "18. Yüzyılda Osmanlı-Azerbaycan İlişkilerinin Başlıca Merhaleleri", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 1", t.y., s. 36; Karabağı, *a.g.e.*, s. 53.

üzerine yağmur gibi kurşun yağdırmaya başladılar. Cevad Han ise düşmana ağır ve sarsıcı darbeler vurarak kahramancasına kaleyi müdafaa etti. Fakat şiddetli vuruşmalar esnasında Rus subaylarından biri olan Binbaşı Lisanoviç'in kör kurşunu halkın kahraman oğlu Cevad Han'ın hayatını aldı²⁹⁶.

Böylece daha önce de vurguladığımız gibi asker sayısı ve silah açısından büyük üstünlüğe sahip Rus ordusu 3 Ocak 1804'te sabahın erken saatlerinde kaleyi ele geçirdi. Sisianov halkı öldürmesi için ordusuna emir verdi. Onlar da, Müslümanların ışıklı günlerini karanlık geceye dönüştürdü. Kılıçlar üç saat boyunca başsız kalmış halka indi. Nihayet üç saatten sonra Sisianov yağmanın durdurulması ve esirlerin onun yanına getirilmesi için emir verdi. Sisianov'un hükmü ile kalede yaşayanların aileleri kalenin içinde tutuldu. Hanın ailesi ve akrabaları ise Cuma Camisine yerleştirildi. Üzerlerine ise bekçi konuldu. Sonuçta Sisianov orada komendant (askeri rejim) tayin etti ve Gence'nin ismini değiştirip Yelizavetpol²⁹⁷ adlandırarak Gürcistan'a geri döndü²⁹⁸.

Tiflis'e geri dönen Sisianov'un raporuna göre saldırı sırasında şehri savunanlardan 1500 kişi öldürülmüş, 17.224 erkek ve kadın ise esir alınmıştır²⁹⁹. Yaralananlarla ilgili herhangi bir bilgi verilmemektedir. Kalenin savunmasında Cevad Han ve oğlu Hüseyin Kulu Han kahramanca şehit oldu. Böylece Gence hanlığı Rusya İmparatorluğu tarafından ilhak edildi³⁰⁰.

A. İŞGALİN ARKA PLANI

1801 yılının başlarında I. Pavel Doğu Gürcistan'ın özel statüyle Rusya'ya bağlanması konusunda manifesto imzaladı. I. Aleksandr babasının kararını onayladı ve 12 Eylül 1801'de Gürcistan halkına gönderilmiş Kartli-Kahetya çarlığı'nın iptal edilmesi ve Doğu Gürcistan'ın Rusya'ya bağlanması hakkında antlaşma imzaladı. Bagrationi'ler

²⁹⁶ Adıgözel Bey, *a.g.e.*, s. 66; T. Mustafazade, *18. yüzyılda Osmanlı-Azerbaycan İlişkilerinin Başlıca Merhaleleri* a.g.e., s. 115.

²⁹⁷ Gence Hanlığının, Çar I. Aleksandr'ın eşinin adına izafeten Yelizavetpol olarak değiştirilmesi, P.D. Sisianov tarafından ileri sürülmüştür. O, bin yıldan çok tarihi olan şehrin ismini 2 Mart 1804 yılında Çar fermanını Gence Cuma Camisinde okumakla resmi olarak değiştirdi. Bkz. *AKAK*, C. II, N0: 1194.

²⁹⁸ Enver Çingizoğlu, "Karabağ ve Gence Hanlığının Siyasi Alakaları", *Soy Dergisi*, No: 4, Bakü, 2008, s. 80-83.

²⁹⁹ *AKAK*, C. II, No: 1182, s. 592; Bazı kaynaklarda bu rakam iki bin'in (2000) üzerinde gösteriliyor. Geniş bilgi için bkz. M.İ. Emrahov, E. Çingizoğlu, H.İ. Hasanov, *a.g.e.*, s. 220.

³⁰⁰ *Azerbaycan Tarihi. En Kadim Zamanlardan XX. Asra Kadar*, C. I, der. Z.M. Bunyadov, Y.B. Yusuf, Bakü, 1994, s. 575.

kabileleri hâkimiyetten uzaklaştırıldı, Tiflis'te Rus askerlerinden ve sivil şahıslardan ibaret âli hükümet kuruldu. Ardından ise 1802'de General Pavel Sisianov, Gürcistan'ın başhakemi vazifesine getirildi³⁰¹.

Gence hanlığı, Rusya İmparatorluğu için hem en yakın ve hem de en güçlü hanlık idi. Gence hanı Cevad Han mertliği ve cesurluğu ile meşhur idi. Tarihçi Nikolay Dubrovin'e göre şehir kalesi "bütün Azerbaycan'da en iyi" sayılırdı³⁰². Gence kalesi 1588'de Safevi Osmanlı muharebesi zamanında Osmanlı kumandanı Ferhat Paşa tarafından dikilmiştir³⁰³. Bu kalenin 6 burcu ve 2 kapısı (Tiflis kapısı ve Karabağ kapısı) var idi. Kale 8 metre yükseklikte iki duvarla çevrilmişti. Gence'nin düşürülmesi bütün Kafkasya'da büyük etki yaratacaktı. Bu yüzden de Sisianov, Mikail Vladikian'ın deyimi ile "bu güçlü ve kurnaz komşudan" başlamağa karar verdi³⁰⁴. Sisianov Rusya'ya beyanatında yazıyordu ki, "Gence kalesinin konumu bütün Azerbaycan üzerinde hükümandır". Dubrovin ise bu görüşe müteakiben kaydediyor ki;

Gence her zaman Azerbaycan'ı korku içinde saklamaya yarıyor ve onun kalesi onlar üzerine edilen hücumlarda Asya'nın güçlü desteği arasında sayılıyordu. Gence, İran'ın Kuzey eyaletlerine stratejik yönden anahtar idi. Buna göre de Knez (Prens) Sisianov onun alınmasına çok önem veriyordu³⁰⁵.

Sisianov'un gerçek sivil müşaviri, 17 Aralık 1802 tarihli açıklamasında Cevad Han'la muharebeye başlanması için kendilerince haklı nedenlerinin olduğunu izah ediyordu. O, açıklamasında savaşa başlama nedenlerinin listesini yapmıştı. Ona göre Cevad Han, Gürcistanlı insanları aldatarak kendisiyle Gence'ye götürmüş, Rusya düşmanları ile iş birliği yapmış, kendi bölgesinde tuzlu balık ticareti ile uğraşan Rus tacirlerinden akıl almaz derecede büyük miktarda vergi talep etmiş, Rusya temsilcilerinin mesajlarına "edepsizcesine" cevap vermiş ve diğer başka nedenler³⁰⁶.

1803'ün Şubat ayında Sisianov duydu ki, Cevad Han onun dostçasına mektuplarına ve hatta Rus vatandaşlığı almak konusunda arzusunu beyan etmesine

³⁰¹ L.V. Milova, *İstoriya Rossii XVIII-XIX Vekov*, Eksmo, 2008, s.s. 496-784.

³⁰² Dubrovin, *Zakavkaze ot 1803 po 1806 g.*, a.g.e., s. 234.

³⁰³ İbrahim Rahmizade, *Kitab-i Gencine-i Feth-i Gence*, İstanbul, Çamlıca, 2010, s. 49.

³⁰⁴ Mikail Nikolaeviç Vladikin, *Putovoditel i Sobesednik v Puteşestvii po Kavkazu*, a.g.e., s. 261.

³⁰⁵ Dubrovin, *Zakavkaze ot 1803 po 1806 g.*, a.g.e., s. 235.

³⁰⁶ Altman, a.g.e, s. 94.

bakmayarak muharebeye hazırlanıyor, asker ve erzak topluyor, Karabağ hanlığı ile ittifak kuruyor ve aynı zamanda İran şahının himayesi altında anti Rus birliğinin kurulmasında iştirakçi olmuştur.

Sisianov'un 1803 kampanyası için bazı planları vardı³⁰⁷. Plana göre o, Gence ve Revan istikametinde "keşif" yapacak ve kendisini hâkimi saydığı Bakü'yü ele geçirecekti³⁰⁸. Bu nedenle de o, yazıyordu ki;

Kür üzerinden geçit kurarak düşmanı arkada koymamak için, ben kendim Şemşedil'den önce Gence'ye gideceğim, ona göre ki, Gence hanı Cevad, Şuşa hanı İbrahim'le barışıp ve hediye gibi iki top alıp. Gence'den Şemseddil eyaleti boyunca bir başa süratle ondan 70 verst (74,6) aralı Revan'a gideceğim³⁰⁹. Bakü'yü alma vakti geldikten sonra, o zaman iki garnizonu Gence ve Revan'da bırakacağım için benim iki tam ordum olmayacak³¹⁰.

Bunun esasında Başkomutan ilaveten yardım gönderilmesini istedi. Bu arada onu da vurgulayalım ki, Sisinov'un Gence ve Revan'ın işgalini tamamlanmış hesap etmesi dikkatimizden kaçmamalıdır.

General Gulyakov'un 1803'ün Mart ayında Car-Balaken sakinlerine karşı uğurlu harekâtı, Revan hanının, Sisianov'un talepleri ile mecburen onaylamasına sebep oldu³¹¹. Bakü hanının, Rusya'ya tâbi olması içingörüşmelere başlaması ise Sisianov'un, bütün kuvvetleri Gence istikametine hareket ettirmesine zemin yarattı.

B. İŞGAL SÜRECİ

Pavel Sisianov, Gence'ye yürüyüşe hazırlanırken, Kafkas hattı ile gelerek ilk önce Gürcistan'da buluşmaları için iki orduya talimat verdi. Onlardan biri Narva Dragun, diğeri ise 9. Atıcı (Yeger) ordu idi. Nihayet 1803'ün Mayıs ayında bu ordular Gürcistan'a vardı. Dragunlar-Zagoreçi, Martkobi, Hoşti, Peterzeuli ve Makovi'de yerleşti. Atıcılar ise kendi aralarında ayrı-ayrı gruplara bölündü. Atıcıların bir kıamı Gori'de, diğerk kısmı ise

³⁰⁷ Cavadova, a.g.e., s. 20.

³⁰⁸ *Azerbaycan Tarihi*, a.g.e., C. IV, s. 5.

³⁰⁹ Bir verst 1,0668 km'dir.

³¹⁰ Butkov, a.g.e., C. I, s. 67.

³¹¹ *Azerbaycan Tarihi*, a.g.e., C. I, s. 570.

Surami’de yerleşti. İki diğer bölük ise Duşeti’de, diğer iki bölük ise Tskinvali’de yerleşti. Bu iki orduya ek olarak Borçalı ve Kazak’tan geçerken 100 atlı Tatar destesine kendilerine katılma emri verdi. Orduya katılan herkese 6 haftalık yemek ihtiyacı tedarik etmesi bildirildi³¹².

Ancak bazı nedenlerden dolayı Sisianov İmparatorluğun sınırlarını planlanmış vakitte geçemedi. Bunun nedeni ise aşağıda sayacağımız bu üç olasılıktan ibaret idi. Birincisi, onun emri altındaki asker sayısı henüz az idi. İkincisi, Generalin hâlâ Güney Kafkas hanlarına diplomatik yollarla Rusya hâkimiyetini kabullendirmek gibi umudu var. Üçüncüsü ise, Gürcistan’daki yerli vaziyet iyi değildi. İdarî düzenlemelerin yapılması ve aleyhtarların bastırılması lazım idi³¹³.

Küçük çapta da olsa, Kartaleni’de ortaya çıkan Lezgiler olayından dolayı, Sisianov’un Gence’ye yürüyüş planı bir müddet gecikti. Başkumandan Lezgilerin Gürcistan’a girmesinden endişe duyduğu için hücum operasyonunu durdurmaya ve müdafaaya çekilmeye ve Car-Balaken Lezgileri ile danışıklara giderek sulh imzalamaya mecbur kaldı³¹⁴.

Müdafaa yöntemi seçen Sisianov’un bu uygulaması Cevad Han’a zaman kazandırıyor. Bu zaman aşımında Cevad Han hiç boş durmadı. Ruslarla karşılaşacağı gün için tedarik gördü. Kendi ordusunu düzenledi ve ihtiyaçlarını giderdi. Bu arada Cevad Han, Feth Ali Şah Afşar’a mektup yazarak, Ruslara karşı yardım istedi. Ancak an itibariyle bu isteğine olumlu cevap alamadı³¹⁵. Feth Ali Şah cevap yazdı ki, şimdi Horasana gidiyor, dönünce ona yardım gönderecek. Bu durumda o, Kazak ağalarına ferman yazarak, kendisine yardım etmeleri ve silahlanmaları konusunda talimat verdi.

Sisianov, Gence’ye gitmesi için daha iki takviye kuvvetinin, yani Sevastopol Muşketyor ve 15. atıcı ordunun Gürcistan’a gelmesini bekledi. 11 Kasımında Sevastopol bölüğü geldi ve Tiflis’in 10 verstliğinde (10,6 km) yerleşti. 12 Kasımında ise 15. atıcı bölüğü gelerek Tiflis’in 70 verstliğine (74,6 km) yerleşti. Bu birlikler yılın yağmurlu vaktinde dağlar aşarak gelmelerinden dolayı bitkin durumda idi. Hem onların atları, savaş

³¹² Mikail Golololov, *Osada i Şturm Kreposti Ganja*, Almanak, İmperator, 2006, No 10.

³¹³ Nikolay Aleksandroviç Şefov, *Hronika Rossiskiy İstorii XIX-XXI v.*, Moskva, 2006, s. 150.

³¹⁴ Lapin, *a.g.e.*, s. 110.

³¹⁵ Zülfükarlı, *a.g.e.*, s. 41.

techizatını taşımaya da uygun değildi. Bu nedenle de Sisianov 15. atıcı bölüğünü yanında götürmedi. Sadece Sevastopol bölüğünden bazılarını yanına aldı. Yerde kalan diğerlerini ise Kahetya'daki dağlıların hücumuna karşı müdafaa için Gürcistan'da bıraktı³¹⁶. Asker azlığından dolayı yeni bölüklerin gelmesini bekleyen Sisianov, zaten onların geç gelmesinden dolayı endişeliydi ve onların durumuyla ilgili haberi alınca daha da meyas oldu. O, meyasluğunu 17 Kasım 1803 tarihli mektubuyla devlet memurlarına şöyle ifade etti:

Gelen Sevastopol bölüğünün kumandanı bana dedi ki, onun bölüğü kurşunların vızılısını duymayıp, hareket edemiyor ve 15 verstte (16 km) yoruluyor ve zayıflıyor. 20 yaşındaki askerler yerlerinden kımldayamıyor, daha fenası ise bölükte hastalar istisna edilmesine rağmen 600 kişi yoktur ve onların katılmasını beklemiyorum, ona göre ki, bölük Kırım müfettişliğinden gönderilirken müfettiş tayin olunmuş askerî birliğin ona asker vermesinden imtina edip; ancak benimkiler artık tayin olunmuş askerî kurula göre bölüklere paylaştırılmıştır. Ne zaman böyle oldu ki, yüksek kumandanlar kolaylıkla askerî kurulun cetvelinin aksine hareket edebiliyor? Zaman geçiyor; erzak yetmiyor ve bölüklerin başkanları tuhaf şekilde fiyat talep ediyorlar, yedek komiserler yapmadıkları için ben de itiraz edemiyorum. Bütün bu nizamsızlıklardan sonra kendi yanıışlarıma göre her gün kendi namımı itibarsız ederek ben görevde kalıp acaba yararlı olabilir miyim³¹⁷?

Bu zamanlarda Gence'deki durum hakkında Albay Karyagin böyle malumat verdi:

Cevad Han, kesinlikle bizimle muharebe etmek istiyor. Sakinler, Ermeniler ve Tatarlar muharebeye girişmek istemiyor ve aman istemek niyetindedeler. Şehirde kendi aileleri ile bütün köylerden olan insanlar toplaşıp, bütün Tatarlar şehirde, Ermeniler kale etrafındadırlar. Özel kuvvetler yoktur, sakinlerden toplam 7 bin dâhil olmakla. Üç eski topa ilaveten yeni beş top hazırlanıp ve onların hepsi kalede yerleştirilmiştir³¹⁸.

Gence'ye yürüyüş için 6 yaya ve 3 atlı bölükten ibaret grup artık gereken tedbirleri aldı. Sevastopol birliğinden 2 bölük, atıcı birlikden 2 bölük, 17. atıcı birlikden 2

³¹⁶ *İz Raporta kn. Sisianova Gosudaryu İmperatoru ot 17 Noyabrya 1803 g;* Elgün Babayev, *İz İstorii Gyandjinckogo Hanstva*, Bakü, Nurlar, 2003, s. 63.

³¹⁷ Dubrovin, *Zakavkaze ot 1803 po 1806 g.*, a.g.e., s. 224.

³¹⁸ Lapin, a.g.e., s. 109.

bölük ve Narva Dragon birliğinden ise 3 atlı bölük talimata hazır olarak beklemede idi. Birlikler 20 Kasım'da Tiflis'in 16 km yakınındaki Soğanlık köyünde görüşmeli, 21 Kasımda yorgunluk gidermeli, 22 Kasımda ise Gence'ye hareket etmeliydi³¹⁹.

Bütün mümkün erzak ihtiyacını giderdikten sonra Sisianov Gence'ye hareket etti. 22 Kasımda birlikler 25,6 km mesafe kat ederek Demirçalas köyü yakınında durmak zorunda kaldı. Burada Sisianov Azerbaycanlı Tatarlarla birleşti. 23 Kasımda 20 km daha ilerledi ve Şikol köyü yakınlarında kamp kurdu. Ancak, haritaya bakınca iki defa aynı çayın üzerinden geçtiklerinin farkına vardı³²⁰. 25 Kasımda ordu Ağıstafa nehrini geçti ve daha 17 km zorlu dağ yollarından geçerek yine kamp kurdu. Diğer kamp ise Tovuz nehrini geçince kuruldu ve böylece ordu daha 26,7 km mesafe kat etmek zorunda kaldı³²¹. Burada Kazak ve Borçalı Tatarlarının da orduya katılması ile onların sayısı arttı. Nihayet 6 geçitten sonra Şemseddil köyü yakınlarında Zagiala'da 17. atıcı bölüğün iki grubu da onlarla birleşti.

Sonuçta 29 Kasım'da Sisianov'un destesi Gence hanlığının sınırları içine girdi. 29 Kasımda Şamhor'a varınca Sisianov ilk iş olarak, Cevad Han'a mektup yazdı³²² ve kalenin teslim edilmesi talebinde bulundu.

Şamhor'da yazılmış 29 Kasım 1803 tarihli ikinci mektupta, birinci mektuptaki diplomatik dil kurallarına uygun kullanılmış hoş sözler gözükmemektedir. Bunun yerine uyarı ve tehdit dolu cümleler var ki, bu da Rus ordusunun asıl maksadının işgalcilik olduğunu bir kez daha ispat etmektedir.

Mektupta şöyle denilir: "Gence toprağına ayak basıp bu gelişimin sebebini size bildiriyorum. Birincisi ve en önemlisi; Gence ve onun etrafı şehzade Tamara'nın³²³ hâkimiyeti döneminde Gürcistan'a ait idi. Sonra Gürcistan çarlarının zayıflaması nedeniyle ondan ayrıldı. Bütün Rusya imparatorluğu ise şimdi Gürcistan'ı her şeye rağmen kendi himayesi altına aldığından onun parçalanmasına bigâne kalamaz. Rus imparatorluğu Gürcistan'ın ayrılmaz bir parçası olan Gence'yi başkalarının umuduna

³¹⁹ Bakıhanov, *a.g.e.*, s. 153.

³²⁰ İz raporta kn. Sisianova Gosudaryu İmperatoru ot 17 Noyabrya 1803 g.; Bkz. Dubrovin, *Zakavkaze ot 1803 po 1806 g.*, a.g.e., s. 224.

³²¹ Dubrovin, *Zakavkaze ot 1803 po 1806 g.*, a.g.e., s. 225.

³²² M. Karabağı, *a.g.e.*, s. 52.

³²³ Aşurbeyli, *Bakü Şehrinin Tarihi*, a.g.e., s. 65.

bırakamaz. İkincisi; Gürcistan’a gelirken yazdığım mektubuma (o mektupta oğlunuzu emanet gibi vermeyi teklif etmiştim) gönderdiğiniz cevapta yazıyorsunuz ki, İran şâhından çekiniyorsunuz. Lakin unutuyorsunuz ki, altı yıl bundan önce siz Rusya’ya tâbi idiniz ve Gence kalesinde şöhretli Rusya imparatorluğu duruyordu³²⁴. Üçüncüsü; adamlarınızın gasp ettikleri Tiflis tacirlerinin zararı sizin yüce makamınız tarafından ödenmemiştir. Bu üç nedenden dolayı ben kendi ordumla geldim ki, şehrinizi Avrupa âdeti üzerine zaptedeyim. Baskına, insan kanı dökmeye başlamadan önce itikadıma ve mezhebime göre teklif etmeliyim ki, şehri savaşız teslim edesiniz. Sizden iki söz talep ediyorum. Birini seçin: “evet” veya “hayır”. Yani ki, teslim oluyor musunuz, olmuyor musunuz? Herhalde malumunuzdur ki, böyle zor koşullarda, kötü havada orduyla buraya kadar geldiysek, demek ki, hiçbir antlaşma olamaz. Bunun için sizin teslim olmanızı önceden tayin ettim. Ancak teslim olduktan sonra benim lütufkâr padişahımın sonsuz şefkat ve merhametini görebilirsiniz. Yok, bunu istemeyerek imtina ederseniz bahtınıza küsün. Eskiden de İzmayıl, Oçak (her ikisi de Osmanlıya ait), Varşava ve birçok diğer şehirlerin akıbeti böyle hallolmuştur. Yarın öğlene kadar cevap alamazsam, savaş ateşi yakacağız. Gence’ye ateş ve kılıç getirdim. O zaman sözümde nasıl katiyetle durduğumu göreceksiniz”³²⁵.

Mektubun sonunu her zaman tehdit dolu sözlerle tamamlayan Sisianov, Gence üzerine gelişinin bir numaralı sebebini şöyle ifade etti; “Gence ve onun etrafı kraliçe Tamara’nın hâkimiyeti döneminde Gürcistan’a ait idi. Gence hukuken Rusya’ya mahsustur. Çünkü önceleri o, Gürcistan krallığının bir hissesi idi. İndi ise Romanovlar İmparatorluğunun bir parçasıdır. Şehir 1797’de Rusya tarafından işgal edilmiştir³²⁶. Avrupa âdetine göre kan dökülmemesi için hana ilk önce şehrin teslimi teklif edilmelidir³²⁷. Yine şartsız teslim olmayı kabul ederse, Rusya çarlığının sonsuz merhameti ile karşılaşacaktır.

Sisianov’un geliş haberini duyduğu günden itibaren savaşa hazırlanan Cevad Han’ın bu teklifleri onaylamayacağı zaten baştan belli idi. Bu ancak karşı tarafın, kendisinin isteğine bağlı iyi teklif ileri süreceği takdirde mümkün olabilirdi. Karşılıklı

³²⁴ “Pismo Sisianova k Djavad Hanu ot 29 Noyaabrya 1803 g.”, *AKAK*, C. II, No: 1172, s. 588.

³²⁵ Yakub Mahmudov, Kerim Şükürov, *Azerbaycan Beynelhalk Münasebetler ve Diplomatiya Tarihi (1639-1828)*, C. I, Bakü, 2009, s. 225.

³²⁶ “Pismo kn. Sisianova k Djavad Hanu ot 29 Aralık 1803 g.”, *AKAK*, C. II, No: 1172. s. 588.

³²⁷ Dubrovin, *Zakavkaze ot 1803 po 1806 g.*, a.g.e., s. 230.

anlaşma elde edilememesinden dolayı en sonunda Gence uğrunda savaşın kıvılcımı ateşlenmiş oldu.

1. Cevad Han'ın Sisianov'a Cevabı

Sisianov'un mektubuna 29 Kasım 1803 yılında Cevad Han cevap mektubu yazdı³²⁸. “Mektubunu aldım. Yazıyorsun ki, şehzade Tamara'nın döneminde Gence Gürcistan'a bağlı olmuştur. Bu rivayete hiç kimse inanmaz. Lakin ecdatlarımız Abbas Kulu Han ve diğerleri Gürcistan'ı idare ediyorlardı. Şayet inanmıyorsan, yerli vatandaşların yaşlı olanlarına sor. Hâlâ da Gürcistan sokaklarında Abbas Kulu Ağa'nın mescit ve dükkânları kalmaktadır. Dedemiz döneminde Gence ve Gürcistan'ın sınırları belirlenerek kesinleştirilmiştir. Buna rağmen eğer dersem ki, baba ve dedelerim Gürcistan'da vali olmuşlar, hiç kimse buna iyi bakmaz ve hiç kimse Gürcistan'ı bana vermez³²⁹.

Sen bir de yazıyorsun ki, altı sene bundan önce Gence kalesini Rus padişahına vermişsin. Bu doğrudur. O zaman sizin padişah bana bir ferman gönderdi ve bende onun teklifini kabul ettim. Eğer şimdi de böyle bir ferman varsa, bana göster. Padişahın iradesini bilsem, bunun hakkında yine düşünürüm. Sen bir de yazıyorsun ki, ben güya önceleri Gürcistan'ın vassalı olmuşum. Söyleyeyim sana da agâh olsun ki, padişahın fermanı şimdi de elimdedir. Bak gör ben orda nasıl adlandırılıyorum. Gence beyi yahut Gürcistan vassalı? Buradan belli ki sözlerinin hepsi tamamen yalandır.³³⁰

Bundan başka, Gence'yi senin padişahına verirken İran şahı Horasan'da idi ve elim ona yetişmediği için ben de Rus padişahına tabi olmağı uygun gördüm. İndi ise Allaha şükür, İran şahı yakınlardadır ve onun gönderdiği başkomutan da artık buradadır. Askerler ise yoldadırlar geliyorlar³³¹. Benimle savaş yapıp muharebe etmek fikrin varsa ben hazırım! Eğer toplarıyla övünüyorsan bil ki, benim toplarım seninkilerden hiç de geri kalmıyor. Sizde top lülesinin uzunluğu bir arşındsa, bizde 3-4 arşındır. Uğur ise Allahın elindedir. Nerden bilesin ki, dövüşçüleriniz İran savaşçılarından üstündür. Siz yalnızca kendi savaşınızı görmüşsünüz. İranlıların hünerinden hala hiç haberiniz yok. Bana mı muharebeye hazır olmamı teklif ediyorsun? Ben aslında sen Şemseddil'e girdiğin günden

³²⁸ Görsel İçin Bkz., Şekil, 5.

³²⁹ “Pismo Sisianova k Djavad Hanu ot 29 Noyabrya 1803 g.”, *AKAK*, C. II, No: 1172, s. 588.

³³⁰ Zülfüqarlı, *a.g.e.* s. 34.

³³¹ *AKAK*, C. II, No: 1173, s. 589.

beri muharebeye hazırım. Savaşmak istiyorsan savaşalım. Beni korkutmaya çalışıyorsun ki teklifini kabul etmezsem, belamı bulurum. Aslında bedbahtlık seni Petersburg'tan izleyip buraya kadar sürüklemiş. Bunu zaman ve savaş da ispat edecek”³³².

Böylesi bir cevabı Rusya başkumandanı beklemiyordu. O, çok iyi biliyordu ki, Car-Balaken dövüşlerinden sonra karşıda yeni çarpışmalar olacak. Siyasi olayların ve mektuplaşmaların doğurduğu sonuçlardan da, görüldüğü gibi yakın günlerde kanlı savaşın olacağı çok aydın idi. Bu nedenle de askeri kuvvetin sayıca çokluğuna bakmaksızın, Sisianov ilk başta daha dikkatli davranmaya ve karşılıklı görüşmelerden ziyade resmi yazışmaların devam ettirilmesi siyasetine başvurdu.

2. Sisianov'un Gence Ermenileri ile İş Birliği

Sisianov, Ermenileri Rus tahtının himayesi altında sığınmaya çağırarak Gence'ye yaklaşmaya karar verdi. Bu minvalle de Cevad Han'ın cevabından bir gün sonra, yani 30 Kasım 1803 tarihinde Sisianov işgal ettiği Şamhor arazisinden Gence Ermenilerine fitne dolu bir mektupla müracaatta bulundu³³³. Müracaatta yazılıyor; “Galip Rusya ordusu ile Gence toprağına girerken, hepinizi lütufkâr Rus hükümdarlarının adından emin ederim ki, Rusya taht-tacının müdafaasına kalkışmış her kes kendisinin ve emlakinin tehlikesizliğine tam teminat alacak, Müslümanların soygunculuğundan, her türlü takip ve sıkıştırılmalardan canını kurtulacaktır³³⁴. Hatta size, Gürcistan'ın her hangi bir bölgesinde özgürce yaşamak imkânı da verilecektir”³³⁵.

Gence'nin alınması için Ermenilerin kendilerine gereken yardımı edeceğinden hiç kuşkusu olmayan Sisianov, 1 Aralık'ta Gence'yi almak için Şamhor'dan Koçhor adlı küçük nehre kadar ilerledi. Elinde Gence ve etrafının planı olmadığından bölgenin tetkikine şahsen kendisi başladı³³⁶. Tetkikat için Yarbay Karyagin'in rehberliği altında 17. atıcı destenin her üç grubu, Yarbay Siminoviç'in rehberliği altında ise Kafkas bölüğü ve Narva Drogun birliğinin bir bölümü 7 sahra topu ile harekete geçti.

³³² “Pismo kn. Sisianova k Djavad Hanu ot 29-go Noyabrya 1803 g.”, *AKAK*, No: 1173, s. 589; M. Zülfüqarlı, *a.g.e.*, s. 35.

³³³ *Azerbaycan Tarihi, XIX-XXI Asrın Öneceleleri*, a.g.e., s. 24.

³³⁴ *AKA*, C. II, No1168, s. 587.

³³⁵ İ. Şopen, *İstoriçeskiy Pametnik Sostoenie Armenskoy Oblasti v Epoxi eya Prisoedinenie k Rossiyskoy İmperii*, Sanktt Petersburg, 1852. s. 96.

³³⁶ Dubrovin, *Zakavkaze ot 1803 po 1806 g.*, a.g.e., s. 227.

Sisianov'un orduları Gence'ye gelince, istihkâmların geniş bağlarla çevrildiğini gördü. Kaleyi ele geçirmek çok zor olacağından kaleyi tetkik etmek için ilk önce bağları ele geçirmek lazımdır³³⁷. Bu nedenle de Sisianov, Revaz Andoyan adlı bir şahsı iş birliğine girişti. O ise Sisianov'a Gence kalesinin yollarının ve planlarının haritasını takdim etti.

Kale haritasını elinde bulunduran Sisianov, kale ve etrafının araştırılması amacıyla iki bölük oluşturdu. Bunlardan biri, iki topla Simonoviç'in bölüğünden, diğeri ise Belavin'in atıcı grubundan ibaret idi. Bunlara Tiflis istikametinden hareket emri verildi. Karyagin ve Lisaneviç ise kendi destelerini han bağı arazisinden hareket ettirdiler. Sisianov ise Karyagin'in atıcıları ile hareket etti. Bağ arazisinde Rus ordusu güçlü mukavemetle karşılaştı ve inatla mücadelesini devam ettirdi. Çamurdan yapılmış yüksek hisarlar, han ordusu için müdafaa vasıtası idi ve Rusların istihkâmları ele geçirmesine mani oldu. Ancak Ruslar, güçlü bir hücum ve aralıksız saldırı sonucu bu hasarı geçebileceklerini düşündü³³⁸. Han ordusunun güçlü ateşle saldırısına ve dayanıklı mukavemetine bakmayarak Sisianov'un destesi iki saat boyunca bir bağdan ibaret olan ve şehirden 1,6 km mesafeye kadar uzanan şehir kenarını temizlemeye nail oldu. Durumla ilgili 8 Aralık 1803 tarihli açıklamasında Sisianov yazdı ki;

Yoluna çıkan manileri def etmeyi adet edinmiş yenilmez ordu, şöhretini saklayarak tarifsiz cesurlukla bağdan yapılmış şehir etrafını düşmandan temizledi³³⁹.

Sisianov'a göre kaptan Kotlayarevski, Diyaçkov ve Parfyonov vb. daha fazla seçilirdi. Dış hasarın alınması esnasında kendi bölüğünün karşısında olan Kotlyarevski kurşun ile bacağından yaralandı. Kaptan Bogatırov ise hücumun başlangıcında kurşun ile göğsünden yaralandı³⁴⁰. Sisianov'un destesi ise Tiflis yolu üzerinde kervansaraya doğru giden yolda en büyük mukavemetle karşılaştı.

İki saat zarfında düşmanlar han ordusunu kaleye sıkıştırarak şehir etrafını ve bağı ele geçirdi. Müdafaa için kale etrafının muayyen yerlerine asker yerleştirildi. Lisaneviç'in birkaç toptan ibaret destesi, kale etrafında Tiflis kapısının ve Yukarı Kale burcunun

³³⁷ Bobrovskiy, a.g.e., s. 215.

³³⁸ Potto, *Utverjdenie Russkoğo Vladıçestva na Kavkaze*, Tiflis, 1901, s. 91.

³³⁹ Bobrovskiy, a.g.e., s. 210.

³⁴⁰ Vladikin, a.g.e., s. 261.

karşısında iki küçük nehrin (su hendeklerinin) yanında yerleşti, esas deste ise üç topla birlikte Cafer Bey burcunun sağında mevki tuttu. Kalenin muhasarasında kendisine uygun mevki tutan bir başka deste ise Belavin'in destesi idi³⁴¹. Daha sonra kalenin Şaram Bey adlı burcunun yanında Simonoviç'in destesi yer tuttu. Sisianov'un esas ordusu ise kalenin yakınlığındaki kervansarayın solunda yerleşti ve böylece her kes kale etrafında yerini almış oldu.

Sisianov imparatora raporunda bağlardan ibaret şehir etrafının alınmasında bütün destenin "maharetini, hevesini, kahramanlığını ve sarsılmaz mertliklerini" ifade etti. O, özellikle Albay Karyagin, Binbaşı Lisaneviç, yaralı Kaptan Kotlyarevski hakkında iyi rey verdi. Kale muhasarasının durumuyla ilgili Sisianov, imparatorluğa 8 Aralık 1803 tarihli açıklamasında yine yazdıki;

Ben Preobrajenski leyb-gvardiyasının, Teğmen Vorontsov'un ve Siz İmparator Âli Hazretlerinin fliger-adyutantı Benkendorfun destesinin kahramanlığı ve mertliği hakkında sakın kalamam, Atıcı destenin yanında olmak için benden izin aldılar ve bütün tehlikelere atıldılar. Âcizane şekilde Atıcı destesinde ve Dragun atlı bölüğünde olan bütün askerler hakkında iyi rey vermeğe cüret ederim³⁴².

Sisianov kale ve etrafını tahkik yaparken Cevad Han'a bir dizi uyarılarda bulunmayı da hiç ihmal etmedi. Bu nedenle de o, Cevad Han'a 9, 11, 26, 28 ve 29 Aralık 1803 tarihli beş mektup daha gönderdi. Her mektubda ise kibirlilik, aşağılama, hor görme ve diplomatik kurallara uygun olmayan tahkir içerikli fikirler gibi kaba ayrıntılar keskin bir şekilde öne çıktı³⁴³. Bu mektupların içeriği ise detayları ile birlikte aşağıdaki başlık altında incelenecektir.

3. Gence Kalesinin Muhasarası

9 Aralık 1803 tarihli mektupta şöyle yazılmıştır: "Rusya ordusunun generali, Gürcistan, Haştarhan ve Kafkasya'yın başkumandanı, Hazar donanmasının reisi, birçok madalyonları olan Sisianov, Avrupa âdeti üzere siz zat-ı âliden, Gence hanı Cevad Han'dan bir daha tekrar soruyorum. Kaleni Rus ordusu reisinin ihtiyarına teslim edecek

³⁴¹ Milova, a.g.e., s. 560.

³⁴² Bobrovskiy, a.g.e., s. 211-215.

³⁴³ A.N. Abbasbeyli, S.Z. Yusifzade, *Beynelhalk Münasebetler Tarihi (En Kadim Devirlerden XIX Yüzyılın 70. Yıllarının Sonuna Kadar)*, Bakü, BDU Neşriyatı, 2009, s. 105.

misiniz, etmeyecek misiniz? Cevap yarın sabahleyin acil gelmelidir ve elçi kendi eminliği için elinde beyaz bayrak tutmalıdır”³⁴⁴.

Sisianov yazışmalar vasıtasıyla kalenin teslimi için hanı inandırarak ikna etmeye can atıyordu. Cevad Han’a yazdığı bu mektupta, nazara çarpacak kadar nezaketli ve mülayim gözüküyordu. Sisianov kalenin teslim edilmesi, kati cevabın verilmesi ve konunun daha da netleşmesi için sadece bir gün mühlet veriyordu. Ancak elçi, teslim haberi yerine 11 Aralık’ta hanın cevabını getirdi. Bu cevapta han, kendisine karşı saygı ve hürmet talep etti. Han yazdı ki, yarın Yahudiler tarafından geçirilen cumartesi gününü General’e adam gönderecek. Yarından sonraki gün, yani pazar günü başka bir adam gönderecek ve şayet Sisianov “iyi teklif verse”, han da “karşılıklı surette iyi cevap verecek”.

Aynı gün yani 11 Aralık 1803 tarihinde Sisianov Cevad Han’a yeniden mektup gönderdi. Ancak bu kez mektupta Gence’nin teslim edilme talebi daha sert bir şekilde ileri sürüldü. Sisianov saygıdeğer Cevad Han’a bildirdi ki, onun mektubunu alıp, ona gayri hiç bir şart koşmuyor, lakin cani gönülden maslahat görüyor ki, yarın lütfkâr padişahın özel günüdür ve siz şehrin anahtarını kendi oğlunuz Hüseyin Kulu Ağa ile mutlaka gönderesiniz. Şehrin, Rus ordusuna teslim edilmesi alameti olarak Hüseyin Kulu Ağa emanet olarak Gürcistan’da saklanılmalıdır. O zaman Gence’li Cevad Han merhametli padişahın mutluluk ve zenginlik saltanatına düşecektir. Yok, şayet bu talep yarın öğlene kadar yerine yetirilmezse, savaş başlayacak. Bunu görmek ne kadar zor olsa da, Rus ordusu komutanı ulu Tanrı’ya yemin ediyor ki, kan su yerine akacaktır”³⁴⁵.

Görüldüğü gibi Sisianov yinede kendi klasik metodundan vazgeçmeyerek hana hiçbir şey teklif etmedi. Ondan, ilk önce teslim olmasını talep etti. Teslim olmayacağı takdirde yeniden hücum etmekle hanı korkutmaya çalıştı ve Cevad Han’a ertesi gün şehrin teslim edilmesinin nişanesi gibi, emanet olarak oğlu Hüseyin Kulu Ağa ile birlikte şehrin anahtarlarını göndermesini talep etti. “O zaman merhametli padişahın hoş bahtlık ve rahatlık saltanatına nail olacağımı” bildirdi³⁴⁶. Aksi halde ise hana söz veriyordu ki, hücumu başlayacak ve onun “bedbaht” askerlerinin kanını dökülecek. Onunla aynı dinden olmasa bile güya onun insanlık bakımından kan dökülmesine gönlü razı değil.

³⁴⁴ “Pismo Sisianova k Djavad Hanu ot 9 Dekabrya 1803 g.”, *AKAK*, C. II, No: 1175, s. 590.

³⁴⁵ “Pismo Sisianova k Djavad Hanu ot 11 Dekabrya 1803 g.”, *AKAK*, C. II, No: 1176, s. 590.

³⁴⁶ Dubrovin, *Zakavkaze ot 1803 po 1806 g.*, a.g.e., s. 229.

Bu mektubun ardından Sisianov mağrur hanı korkutmak için yeniden mektup gönderdi. Onun 26 Aralık 1803 tarihli mektubunda denilir: “Dünyada kim işitmiş ki, Rus ordusu kaleye gelsin, lakin onu ele geçirmeden çıkıp gitsin?³⁴⁷ Teslim olanları affediyorum. Kibirlenenleri ise kanlarına boyayacağım. Tanrı, Gence'nin kimin elinde kalacağını gösterecek”.³⁴⁸

Cevad Han bu mektuba cevap olarak Kazaklı Mehmed'i danışıklar için yanına göndermesini istedi. Cevad Han vekil tayin edilmiş bu şahıs vasıtasıyla görüşmeler yapmak ve anlaşmak için vakit kazanmaya çalıştı.

Cevad Han'a 28 Aralık 1803 tarihli mektubunda Sisianov yazıyordu ki, bir önceki gün müzakere yapmak için Kazaklı Mehmed'i istemişsin. Sisianov ise onun babasının ismini demesini talep ediyordu. Çünkü Kazak'ta Mehmed çoktu.

28 Aralık 1803 tarihli mektubun tamamında ise denilir: “Ben kendi itikadıma göre Asya mağrurluğuna nefret ediyorum. Sel gibi akacak insan kanı vicdanımı sızlatmasın diye, size tekitle bildiriyorum, Avrupa adetleri muhasarada olanlarla barışık yapmaya müsaade ediyor. Belirli bir zaman ayrılıyor ki, onlar kullansınlar. Elçiler ise şartları taraflar arasında bir birine ulaştırır. Onlar ise ya kabul, ya da reddediliyor. O vakit getçikten sonra ise ya savaşa başlanır, ya da muayyen şartlarla şehir teslim edilir. Biz dört kaleyi bu şekilde aldık. Tanrı kendisi kan akıtılmasına vesile olanları görüyor. Bu mektuba hemen bugün cevap verilmelidir”³⁴⁹.

Bu mektuptan da görülen o ki, Sisianov Cevad Han'ın Kazaklı Mehmed'i istemesine olumlu bakmadı ve bu tekliften imtina ederek, sözde değil, senette cevap verilmesini talep etti. Sisianov mektubunu şöyle sonlandırdı ki, hana izah edilmelidir ki, o, “kendi itikadına göre Asya mağrurluğuna” nefret ediyor. Savaş olmasın diye Sisianov muhasaradakilere istedikleri kadar zaman verecek ve sulh istemeleri için müsaade edecek³⁵⁰. Sisianov yazdı ki, zaman dolduktan sonra ya muharebe başlayacak, ya da han, şehri onun şartlarına göre teslim edecek. Aynı zamanda, şimdiye kadar kendisinin iştiraki ile 4 kalenin böyle işgal edildiğini de vurguladı.

³⁴⁷ Bobrovskiy, *a.g.e.*, s. 217.

³⁴⁸ “Pismo kn. Sisianova k Djavad Hanu ot 26 Dekabrya 1803 g.”, *AKAK*, C. II, No: 1177, s. 590.

³⁴⁹ “Vzyatie Gyandji”, *Muxanova*, C. V, Moskovskiy Telegraf, 1825.

³⁵⁰ “Pismo kn. Sisianova k Djavad Hanu ot 28 Dekabrya 1803 g.”, *AKAK*, C. II, No: 1178, s. 590.

Böyle bir sinsi yazışma karşısında Cevad Han Asya mağrurluğundan dönmedi. Görünür şehrin ve akıbetinin ne olacağını han iyi anlamıştı. Yalnız tüm bu hakaretleri yutarak Sisianov'la görüşmeler yapmak ve anlaşmak mümkündü. Ancak dini ve akidesi gereği ölmeyi üstün tutan Cevad Han, milli varlık ve liyakatini bu ölçüde indirip ayaklar altına atmadı. 28 Aralıkta yazdığı cevap bunu açıkça göstermektedir³⁵¹. Tehdit içerikli bu mektuba Cevad Han aşağıdaki cevabı verdi: Hangi hadle böyle konuşuyorsun, ben ki, sana tabi değilim. “Hemen bugün cevap ver!” Bu ne demektir? Hizmetçiye bile böyle muamele edilmez, haddini bil. Mektubu ne zaman istersem o zaman da gönderirim. Bu bir! O ki, kaldı şehrin teslim edilmesi, ham hayalden vaz geç. Gence'yi yalnız cesedimin üzerinden geçerek alabilirsin. Anladın mı? Bu ancak ben ölünce mümkün olabilir. Başka türlü olamaz”³⁵²!

Cevap mektubunun sabahki günü Sisianov tarafından yazılmış 29 Aralık 1803 tarihli mektup, Cevad Han'a gönderilen son mektub oldu. Kaleyı hoşlukla vermek isteğinizin olmadığını gördüğüm için son kez teslim şartlarımı yeniden size göndermeyi kendime borç bildim. Mektubuma acele cevap istememin anlamı hiç de o demek değildir ki, ben düşmanımı köle, kul hesap ediyorum. Bu ona göredir ki, insanlar arasındaki karşılıklı hürmete riayet olunmalıdır. Yani ben sizin mektubunuza anında o gün cevap veriyorsam, aynısını sizin de yapmanız gerekiyor. Yarın öğlene kadar mektubuma cevap alabileceğime ümitvarım”³⁵³.

Sisianov tehditlerinin Gence Hâkimi üzerinde hiçbir etki yapmadığını gördükte üslubunu değiştirdi ve yeni şartlar ileri sürdü. O, son defa mağrur hanı teslim edeceğini inandırmağa cehtetti ve aşağıdaki teklifleri ona şart koştu:

“Cevad Han bütün heyeti ile Rusya hâkimiyetini kabul etmelidir, kaleyi bütün emlaki ile Rus ordusuna vermelidir, o, hâkim olarak kalır ve her sene 20 bin ruble vergi vermelidir, hem kalede yerleştirilmiş, hem de Şemseddil yolundaki orduyu erzakla temin etmelidir, Şemseddil ve onun ahalisinden el çekmelidir ve kendi oğlunu vermelidir”³⁵⁴.

³⁵¹ E. Babayev, *a.g.e.*, s. 67.

³⁵² “Pismo Sisianova k Djavad Hanu ot 28 Dekabrya 1803 g.”, *AKAK*, C. II, No: 1178, s. 590.

³⁵³ “Pismo Sisianova k Djavad Hanu ot 29 Dekabrya 1803 g.”, *AKAK*, C. II, No: 1179, s. 591.

³⁵⁴ Bobrovskiy, *a.g.e.*, s. 220.

Onun bu sözlerine karşılık olarak 29 Aralık'ta han cevap verdi ki, Sisianov'un talepleri öyle zordur ki, onu hiç kimse yerine yetirmek iktidarında değildir. Cevad Han, kimse kimseye sert şekilde yazıyorsa, aynı şekilde de cevap almalıdır diye mektubunda belirtmişti. Sisianov'un görüşmeler esnasında kurallara göre ateş açılmadığını vurgulamasına işaret olarak han, cevaben, onun hâkimiyeti devrinde düşman top ve tüfek sesiyle bu kadar yakın duruyorsa, ona karşı mutlaka ateş açılmalıdır dedi³⁵⁵. Sisianov'un "hücum zamanı insan kanı akıtılacak" sözlerine ise Cevad Han, günah Sisianov'un üzerinde kalacak dedi³⁵⁶. Onun "Hıristiyan kurallarına göre kan dökmek günahtır" sözlerine ise, Müslüman örfüne göre eğer bir kimse bir kimsenin üzerine güçle geliyorsa kan akacak, ancak bu o adam için günah getirmeyecek diye cevap verdi³⁵⁷. Sisianov'un ertesi gün mektuba cevap yazılması talebinde bulunmasına ise han yazdı ki, bu sözleri ancak ağa kendi hizmetçisine diyebilir, han hiç kimseden korkmuyor ve istediği zaman da cevap verir³⁵⁸. Han aynı zamanda onu da vurguladı ki, Sisianov tarafından gönderilen elçi Karabağlı idi ve Sisianov'un yanına gitmeye tereddüt ettiği için han cevabı başka adamlarla gönderdi.

Bir aya yakın süren tehdit karşısında Cevad Han'ın er direnişi, Sisianov'un Cevad Han portresi hakkındaki düşüncesini değiştirdi. Çünkü Rusya başkumandanı tatbikatını azıcıkta olsa değiştirdi. Görüldüğü gibi sonuncu mektubun başında teessüf içerikli bir şeyler duyulmaktadır. İlk önce o, hiç bir görüşme, hiç bir antlaşma yapılmadan kalenin sözsüz verilmesini talep etmesine rağmen, şimdi ise "teslim şartları" ileri sürüyor, hatta Cevad Han'a Rusya tabiliğinde bir vassal gibi hanlığı idare etmek hukuku vaat ediyordu³⁵⁹.

---

³⁵⁵ E. Babayev, *a.g.e.*, s. 67.

³⁵⁶ Potto, *Utverjenje Russkojo Vladiçestva na Kavkaze*, *a.g.e.*, s. 91.

³⁵⁷ Cevad Han tüm teslim talebelerini reddedip, Müslüman topraklarında Hıristiyan hâkimiyetine müsaade etmemek için adeta son dövüşe, ölüm-kalım muharebesine hazırlandı. İslami ilkelerin ayakta kalabilmesi için bundan başka çıkış yolu bulunamazdı veya hiç yoktu. O, yalnız Allahın merhametine bel bağlıyor ve akıtılacak kanlar için bütün günahın Sisianov'un üzerinde kalacağı düşüncesiyle teselli buluyordu. Çünkü o, buraya gelmeseydi ve işgalcilik iddiasına düşmeseydi bunca kanlar akıtılmayacaktı. Bkz. Vidadi, *a.g.e.*, s. 24.

³⁵⁸ Dubrovin, *Zakavkaze ot 1803 po 1806 g.*, *a.g.e.*, s. 226.

³⁵⁹ *Azerbaycan Tarihi, XIX-XXI Asrın Öneceleleri*, *a.g.e.*, s. 25.

Aydın olduğu gibi Sisianov hanı ikna edip şehri bedavadan teslim almak için teslim şartları ireli sürdü. Ancak teklif olunan beş teslim şartı, kılıç gibi keskin, ağır ve zor idi. Gence şehrinin teslim şartları aşağıdakilerdir³⁶⁰:

1. Gence’li Cevad Han, tabiliğindeki tüm ahali ile birlikte Rusya padişahının tabiliğine gireceğine dair yemin etmeli;
2. Kale tamamen temizlenmeli ve oraya Rus ordusunun topları ve harp eşyaları yerleştirilmeli;
3. Gence han’ı Cevad Han Rusya imparatorluğunun tabiliğinde olmak şartıyla önceki yetkiyle kendi bölgesini idare eder ve Rusya’ya senelik 20 bin manat meblağında haraç vermeli ve maddeleri imzaladığı zaman 1804 yılının meblağını acele ödemeli;
4. Kaledeki ve Şemseddil yolu üzerindeki, askerleri erzakla temin etmeli;
5. Şemseddil ve onun eyaletinin ahalisini sıkıştırmak olmaz, çünkü onlar artık Gürcistan hükümetinin idaresine geçiyorlar. Yukarıdakilere sadakatle amel etmesi için Cevad Han kendi oğlu Hüseyin Kulu Ağan’ı Gürcistan’ın baş idaresinin yanında daimi kalmak suretiyle emanet vermelidir³⁶¹.

Bu türlü tahkir içerikli şartları vatanına bağlı ve kahraman Cevad Han’ın kabul etmesi asla mümkün değildi. Bu yüzden de o, bu şartları kabul etmeyerek, vatan toprağını azgın işgalcilerden müdafaaya hazırlanmaya başladı. 3 Ocak 1804 yılında Ramazan bayramı günü kahraman Gence ahali öz yiğit serkerdeleri Cevad Han’ın başçılığı ile yalnız başına Rus imparatorluğunun işgalci ordusuna karşı mücadeleye girdi. Diğer hanlar dâhili çekişmeler ve düşmancılık neticesinde Cevad Han’ın yardımına gelmediler. Onlar kendi bölgelerinde oturarak beklediler ve bununla da Gence’nin işgaline ve kendilerinin sonraki facialarına zemin yaratmış oldular³⁶².

Yazışmalardan hiçbir olumlu sonuç alamayan Sisianov, kaleyi takriben bir ay muhasarada tuttuktan sonra bu kez kaleyi top ateşine verdi. Sisianov önce zanediyordu ki, şehir etrafının yitirilmesinden panik olan Cevad Han gönüllü olarak kaleyi teslim etmeye

³⁶⁰ AKAK, C. II, No: 1179, s. 591.

³⁶¹ *Oçerki İstorii Gruzii*, C. V, Tiflis, 1990, s. 41.

³⁶² Zülfüqarlı, *a.g.e.*, s. 36.

mecbur kalacak. Ancak, karşı taraftaki ordunun zorlu durumuna ve firarilerinin (Ermeniler'in) çok sayıda olmasına bakmayarak, Sisianov'un umutları boşa çıktı³⁶³.

Han ordusunun oduna ihtiyacı vardı, yiyecek ihtiyatı yeterince olsa bile, arpa yoktu, atlar ölüyordu, su hatları ölü cesetlerle dolu idi. Hava bozulmuş, ihtiyaç ve hastalık ise artmıştı. Tüm bunlara bakmayarak Cevad Han umudunu kaybetmiyordu. Muhasara edenlerin de ihtiyaçları artmıştı. Yiyecekleri azalmış ve hastaların sayısı ise çoğalmıştı.

Cevad Han zannediyordu ki, erzakın ve hayvanlar için yemin yetmemesi, soğuk ve hastalık, er ya da geç Rus ordusunu muhasarayı durdurmaya mecbur edecek. Ancak Sisianov'un gitmemesinin nedeni sadece bunun Rus ordusu için duyulmamış bir hadise olması değildi. Esas nedenlerinden biri de, birçok firarinin şehrin zar zor müdafaa edildiği haberini düşmanlara bildirmesi idi. Aslında ise Rus ordusu, kuvvetlerinin bitmesi nedeniyle burada uzun müddete kalmayı düşünmüyordu.

Sisianov muhasara esnasında sonuncu mektubunda onu da vaat etti ki, şehir alındıktan sonra hana utanç verici ölüm bahşedecek. Han ise cevabında, kale duvarlarını koruyorken öleceğini söyledi³⁶⁴. Böylesi cevaptan sonra Gence'nin alınması Sisianov için yalnız devlet meselesi değil, hem de özel meseleye çevrilmiş oldu.

4. Kalenin Düşmesi

Sisianov'un başçılığı ile dört başkomutandan (General Portnagin, Albay Karyagin ve Albay Akverdov ve Yarbay Simonoviç)³⁶⁵ ibaret askerî şura 3 Ocak 1804'te sabahleyin kaleye hücum etmeye karar verdi. Her kese yerini alması için emir verildi ki, hücum iki bölükle icra edilecekti. Bu bölüğün Portnagin'in kumandasıyla Karabağ kapısı veya yukarı kapıdan sola doğru gitmesi gerekiyordu. Onlar ilk önce göstermelik daha sonra ise gerçek saldırıya geçecekti. Ancak ordusunda Müslümanların olmasından ihtiyat eden Sisianov, Müslümanların hücumda iştirak etmesine izin vermedi³⁶⁶. O zannediyordu

³⁶³ Her gün kaleden çok sayıda Ermeni feodalleri aynı din mensuplarına kavuşmak için dışarıya çıkarak kaçıyor ve bu da hanın ordusunu zayıflatıyor ve gittikçe sayısını azaltıyordu. Bkz. Dubrovin, *Zakavkaze ot 1803 po 1806 g.*, a.g.e., s. 225.

³⁶⁴ Bobrovskiy, a.g.e., s. 211.

³⁶⁵ Platon Pavloviç Zubov, *Podvigi Russkix v Stranax Kavkazskix s 1800 po 1834*, C. IV, Sankt Petersburg, 1835-1836, s. 50.

³⁶⁶ Şefov, *Bitvi Rossii. Voенno-İstorіçeskaya Bibloeteka*, Moskva, 2002, s. 704.

ki, onlar karanlıkta han tarafına geçer ve bazı sorunların ortaya çıkmasına neden olur. Bu sebeple de onlara sadece bağlar etrafında nöbet tutmak emri verdi.

Hücumdan önce Sisianov Portnagin'e ve ordu başkanlarına hücumla dair aşağıdaki mazmunda gizli görevi verdi.

Akşama kadar hal hazırda muhasarada oldukları gibi her kes kendi mevkinde kalsın. Yarım saat içinde hakiki vuruşmaya hareket etmezden önce herkes tayin edildiği gibi Çuykov'un levazım hissesi subayının kaptanlara gösterdiği dövüş yerlerini ve mevkillerini tutmalıdır; ancak izah etmeye ihtiyaç yoktur ki, hayli sakın ve derin sükûtlü ordunun yer değişmesi hayata geçirilmelidir. Bütün stantlar ve harbi bayrakları akşam merasimsiz cami kapısına getirilmeli ve orada nöbetçiye verilmelidir. Kazak taburu hava aydınlanıncaya kadar en yakın feneri anlayarak kendi mevkinde kalmalıdır, ihtiyat hisselerindeki, diğerleri ise kurşun ve bombalardan kapalı yerde olmalıdır. Yarın herkes ona yakın yerde toplanmalıdır³⁶⁷.

İçinde Sisianov'un'da bulunduğu Binbaşı Belavin'in 17. atıcı bölüğü, askerî koruma birliğinin esasını teşkil ediyordu ve meydanda Karabağ kapısına karşı bizzat onların vuruşması önerilmişti. Sevastopol savaşçıları grubuna ise Tiflis kapısına karşı vuruşmak emredildi ve esas görevleri han askerlerinin kaleden dışarı çıkmasına engel olmak ve takviye hücum talebi gerektiği takdirde yardıma yetişmek idi³⁶⁸.

Ulaşabildiğimiz bazı kaynaklarda verilen malumatlara Sovyet ideolojisi ile yazılmış olabilir düşüncesiyle itibar etmediğimizden dolayı, bu bilgileri esas olarak tezimize almayı uygun görmüyoruz. Ancak konu ile ilgili kaynaklarda böylesi malumatların da, var olduğunu bildirmek amacı ile bu türden malumatları bilgi amaçlı aşağıdaki paragrafta aktarmak istiyoruz.

Mesela, Rus tarihçisi Dubrovin kendisinin Zakavkaze adlı kitabında yazıyor ki, 11 toptan ibaret bütün deste üç adet üç futluk top dâhil olmakla ihtiyat bölümlerinde saklanılıyordu ve bütün destenin memurlarına emredilmişti ki, hücum esnasında askerler kadın ve çocuklara merhamet etsinler ve onları boşaltılmış burca getirsinler. Hatta buraya onların tehlikesizliği için Sisianov, muhafaza bölüğünün yerleştirilmesini de emretmişti.

³⁶⁷ Dubrovin, *Zakavkaze ot 1803 po 1806 g.*, a.g.e., s. 231.

³⁶⁸ Vladimir Vasileviç Çıbulskiy, *Sovremennue Kalendari Stran Blijnevo i Srednevovastoka*, Moskva, 1964, s. 101; A. Rzayev, *Azerbaycan Tarihi XIX-XXI. Asrın Önceleri*, a.g.e., s. 26.

Yazar tüm bunlara ilaveten kaydeder ki, han ordusunun tamamen yok edilmesinden önce gaspçılık yapmak ciddi bir şekilde yasak edilmişti³⁶⁹.

Görüldüğü üzere bu tür yumuşaklık ve nezaketle yazılmış tarih, ancak Rus tarafgirliği ile yazılmış olmalı ki, bu da Sisianov'un insanlığa karşı amansızlığının üstünü örtmeğe hizmet etmektedir. Onun yerli sakinlere yaptığı vahşeti bize aksettiren tarihi kaynakların varlığından yola çıkarak söyleyebiliriz ki, bu tür tarih yazımı, Sisianov'un zulmünden kurtulmak için, Cuma Camisine sığınmış onca kadınların, çocukların ve yaşlı insanların uğradığı ağır ve işkenceli akıbeti yansıtmıyor. Çünkü toplar onca yolu depoda saklanması için değil, tam aksi maksimum kullanılması için getirilmişti³⁷⁰. Nitekim şehrin ve kale duvarlarının tamamıyla mahvolması ve sadece kale duvarlarından birkaç parçanın kalması, bunu bir kere daha ispat etmektedir. Dolayısıyla söyleyebiliriz ki, Sovyetler döneminde Rus düşünce ve ideolojisi ile yazılmış tarih kitapları incelenirken titizlikle ve dikkat edilerek okunmasına ihtiyaç vardır³⁷¹.

Sabahleyin saat 5'e kadar Albay Karyagin kendisine verilen iki bölümü, Kafar Bey burcuna karşı tayin olunmuş yere minimum sükûnetle ulaştırıp, onları Tiflis kapısına bitişik bağların köşesinde saklandırdı. Karyagin'in emrinde 20 Albayla birlikte toplam 615 kişi, Şef destesinde toplam 300 kişi, Lisaneviç'in destesinde ise toplam 295 kişi vardı. Sonuçta Gence'ye hücumdan önce sadece 17. atıcı bölümünde 920'yi aşkın asker vardı diye biliriz³⁷².

Gecenin karanlığından istifade ederek şehir duvarına merdiven yaslamak için sabaha yakın saat beş buçukta düşmanların Gence kalesine hücumu başladı³⁷³. İlk önce Nikşiç ve Egulov'la atıcı birliği kendi adamlarının kale duvarlarına çıkabilmesi amacı ile han ordusuna toplarla aldatıcı ateş açarak onların dikkatini başka yöne çekmeye çalıştı. Bu esnada Karyagin plana uygun olarak kendi destesini toprak dikiliye doğru götürdü. Onların kaleye bunca yaklaşabilmesi, bağlar ve hasarlar hasebiyle hiç belli olmadı. Ancak onlar toprak dikiliye yaklaşmaya çok az mesafe kaldığında, han ordusu tarafından fark

³⁶⁹ Dubrovin, *Zakavkaze ot 1803 po 1806 g.*, a.g.e., s. 241.

³⁷⁰ B.S. Gsadze, *Letopisg Gruzii*, Tiflis, 1913, s. 213; Bakihanov, a.g.e., s.153.

³⁷¹ Recebli, a.g.e., s. 5.

³⁷² Potto, *Kavkazskaya Voyna v Otdelnux Oçerkax, Legendax, i Biografiyax*, a.g.e., s. 331.

³⁷³ Görsel İçin Bkz., Şekil, 6.

edildi ve hücumcuların üzerine taş ve oklar yağdırıldı. Taş duvara varanların üzerine ise neifle ıslatılmış bükülü burkalar atıldı³⁷⁴.

Karyagin karşı taraftan Portnagin destesinin kaleye kalkmasını beklemeden ve oradan gelen davul sesini işitmeksizin, merdiven için aceleci davrandı ve duvara vardı. Bu esnada kaptan Saharov bacağundan yaralandı. Aynı zamanda Saharaov'un destesi toprak duvarın yanı ile hareket etti ve merdivene çıktı. Onlardan bir hissesi duvara bir hissesi ise burçlara tırmanmaya gayret etti. Karyagin'in bölüğünde birinci takıma komandoluk eden astsubay Trunov hendek ve toprak duvarı geçmeği başardı³⁷⁵. Kafar Bey burcuna yaklaşan ve duvara merdiveni yaslayarak kendi destesi ile kaleye tırmanan birlik, sonuçta burcu ele geçirdi.

Kafar Bey burcunun alınmasından sonra Binbaşı Lisaneviç ona verilen deste ile Karyagin'in emrine uygun olarak Kafar burcunun sağ tarafına, Yukarı Kale burcuna hareket etti ve onu ele geçirip kapıları açtı. Daha sonra Lisanev'iç, Karyagin tarafından gönderilmiş heyet kaptanı Parfyonov'un bölüğünü kapıların yanında yerleştirerek üçüncü burç olan Kaçı Hanı işgal etmek için hareket etti. Aslında bu görev daha önce Karyagin tarafından kaptan Dyaçkov ve bölüğüne verilmişti. Bu çatışmada kaptan Kalovski öldürüldü. Cevad Han kendisi kalede yerleşen bayrağın³⁷⁶ ve en büyük topun yanında at üzerinde idi ve kör kurşun saplanıncaya kadar elinde kılıç kaleyi müdafaa etti³⁷⁷. Henüz hücumun başlangıcından itibaren duvara tırmanırken başarısız olan Portnagin'in destesinden farklı olarak 17. atıcı bölüğünün elinde artık kale sınırının yarısı ve üç burç vardı. Durumla ilgili Sisianov raporunda yazdı ki;

Demek ki göz açtırmadan Siz İmparator Âli Hazretlerinin ordusu misli görülmemiş kahramanlık gösterdi, neredeki onlardan biri o Cevad Han'dan kendi kibri ile bu sayıda adamı feda ettiğine göre intikam aldı³⁷⁸.

Portnagin'in destesinin henüz hücumun başlangıcındayken başarısız olması ise şöyle izah edildi ki, Cevad Han tehlike haber verildiği zaman bütün gücünü müdafaaya

³⁷⁴ Dubrovin, *Zakavkaze ot 1803 po 1806 g.*, a.g.e., IV, s. 145.

³⁷⁵ Anton Lyudvigoviç Gizetti, *Sbornik Svedeniy o Poteryax Kavkazskix Voysk vo Vremya Voyn Kavkazsko-Gorskoy, Persidskix, Turetskix, i v Zakaspiskom Krae 1801-1885*, Moskva, 2012, s. 133.

³⁷⁶ Görsel İçin Bkz., Şekil, 7.

³⁷⁷ Adıgözel Bey, *a.g.e.*, s.66.

³⁷⁸ Bobrovskiy, *a.g.e.*, s. 220.

toplamaştı. Müdafaa boyunca yolu terk etmeye mecbur edilen Portnagin duvarları almağa karar verdi. İlk defa han ordusu merdivenleri yitti ve iki defa askerler onu tekrar kaldırmak zorunda kaldı. Yalnız üçüncü cehte askerler duvara tırmanmaya nail oldu ve onun kalan hissesini ve diğer üç burcu da ele geçirdi³⁷⁹.

Altıncı burç alındıktan sonra askerler 12 arşınlık (8,5 m) taş duvarın üzerinden şehre inmeğe başladı. 14 arşınlık merdivenleri duvarın dış tarafından geçirmek ve şehre inmek zaruri idi. Burçtan çıkış çok dar idi ve sekiz metrelik duvardan şehre inmek mümkünsüz idi. Bundan başka aşağıda yoğun çatışmalar sürüyordu. Şehirde kargaşa var idi. Kadınlar meydana akın yapıyordu ve her taraf onların ah nalesi ile dolmuştu. Rus ordusunun askerleri meydanda hiç kimseyi sağ bırakmadı. Şehri cesetlerle doldurmakla kalmadılar hatta bu durumdan istifade ederek kadınlar üzerinde olan altın ve başka ziynet eşyalarını da gaspettiler.

Böylece, bir buçuk saat zarfında Sisianov'un ordusu kaleyi almaya muvaffak oldu. O, Gence'de yapmış olduğu onca insan katliamına rağmen 3 Ocak ve 10 Ocak tarihli açıklamasında böyle yazıyordu: "Hücum esnasında insaniyetin ve benim emirlerime itaatin şimdiye kadar misli hiç görülmemiştir"³⁸⁰.

Rus ordusunun soygunculuğuna göre çok sayıda insan Şah Abbas veya diğer ismiyle Cuma Camisinde saklanmıştı. XIX asrın Rus harp tarihçisi N. Dubrovin, Sisianov'un hakikati görmezden gelerek bu durumu kendi açıklamasında şu şekilde ifade ettiğini yazıyor; "500'e kadar Tatar galiplere teslim olmak için kendi istekleri ile camiye toplanıp". Ancak bir ermeni bizim askerlere dedi ki, onlar arasında birkaç Dağıstanlı lezgi var. Bir defa lezgi adının ifade edilmesi camideki her kesin öldürülmesi için işaret demek idi³⁸¹. Henüz Gürcistan arazisinde sık-sık Ruslar üzerine baskın eden lezgiler kan düşmanı hesap ediliyorlardı. Bunun acı sonucu olarak Cuma Camisine sığınan, sayı 500'den fazla günahsız ahalinin hepsi Ruslar tarafından amansızcasına öldürüldü³⁸².

³⁷⁹ Zubov, *a.g.e.*, s. 51; Dubrovin, *Zakavkaze ot 1803 po 1806 g.*, a.g.e., s. 144.

³⁸⁰ "Raport kn. Sisianova Gosudaryu İmperatoru 3-10 Yanvary 1804 g.", *Kavkaz*, No: 61, 1851.

³⁸¹ Vidadi, *a.g.e.*, s. 24; Dubrovin, *Zakavkaze ot 1803 po 1806 g.*, a.g.e., s. 284.

³⁸² İ. Horitonov, *Za Çarya, Za Rodinu, Za Veru! Geroy i Voyny Rossiyskoy Armii (1695-1918)*, Moskva, Feniks, 2000, s. 102.

Sisianov'un herkes kendi isteği ile camiye toplanmıştı sözüne Dubrovin'in yerinde itirafı, gerçeklerin Sisianov tarafından nasıl örtbas edildiğini bir daha açığa çıkarmaktadır.

V. CEVAD HAN'IN ÖLDÜRÜLMESİ VE GENCE HANLIĞI'NIN SONU

Bilindiği gibi, 1735'de Nadir Şah döneminde İran merkezi hâkimiyetinin zayıflamasının ardından Azerbaycan'ın yerli feodalleri, Nadir Şah rejiminden ayrıldı ve sonuçta Azerbaycan topraklarında hanlıklar adlı küçük feodal devletler kuruldu. Bunların her biri küçük ama özgür birer devlet idi. Bunlar daha sonra bir araya gelerek Azerbaycan'ı kurmak amacıyla oluşturulmuştu. Bu hanlıkların Osmanlı Devleti ile de sıkı ilişkileri vardı ve Türklüklerinin farkında idiler. Ama Rusya'nın Güney Kafkasya'yı işgali ile bu hanlıkların bir araya gelerek merkezleştirilmiş bir devlet kurmaları engellendi. Hanlar, İran ve Rusya müstemlekesi olmamak için yaptıkları mücadele sonucu İran asıllılığından kurtulmayı başarsalar da, Rusya istismarından boyun kaçıramadılar³⁸³.

XIX. yüzyılın başlarında Gürcistan'ı işgal eden Rusya, Gence ile birlikte bütün bağımsız Azerbaycan hanlıkları için tehdit unsuru oldu. Bu hanlıklar büyük tehlikeye karşı kendi aralarında birleşmeyi başaramadı. Rusya bu sırada Dağıstan ve Kuzey Kafkasya'da bulunan hanlıklarla savaş halinde idi. Azerbaycan'daki coğrafi durum Rusya'nın, Dağıstan'ı ve Kuzey Kafkasya'daki hanlıkları ele geçirmesini hızlandırıyordu³⁸⁴.

Ruslarla ilk karşılaşan Gence Hâkimi Cevad Han'ın, İran tahtına oturma şansı da vardı. Fakat o, bağımsız Gence, bağımsız Azerbaycan için ölmeyi tercih etti.

Kafkasya'daki Rus orduları kumandanı General Sisianov, daha önce de belirttiğimiz gibi 1803'te Tiflis'ten hareket ederek Gence'yi kuşattı. Gence hanı Cevad Han Ruslarla yaptığı, yenildiği ve devletini kaybettiği muharebede öldürüldü. Oğlu ve veliahdı Hüseyin Han da babası ile aynı günde Rusların top ateşi ile öldürüldü. Cevad Han'ın ve Hüseyin Han'ın öldürülmesi üzerine iki koldan şehre giren Ruslar yağma

³⁸³ Yeni Rehber Ansiklopedisi, *a.g.m.*, s. 15.

³⁸⁴ Dadaş Mutallimov, *Azerbaycan Hanlıkları ve Gülistan-Türkmençay Antlaşması*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisan Tezi), Bursa, 2014, s. 35-36.

yaparak, halkı öldürdü ve Gence hanlığını ortadan kaldırdı³⁸⁵. 200 yıla yakındır ki Güney Kafkasya'nın Rusya tarafından işgali bazı çevrelerce gönüllü bir katılım olarak algılansa da³⁸⁶ gerçekte bu hanlıkların her biri kendi güçleri doğrultusunda Rus ordusu ile savaşmış, ancak bir arada olamadıklarından dolayı, herbiri güçlü Rus imparatorluğu karşısında yenilgi göstermiştir.

Cevad Han, 20 bin kişilik Rus ordusuna karşı Gence'yi bir avuç silahlı kuvve ile savundu. Rus ordusunun aylarca süren tecridine rağmen Gence'yi terk etmeyen Cevad Han, bu kararlılığını Rus Komutanı Sisianov'a gönderdiği haberde şöyle ifade etti: "Gence şehrinin anahtarlarını size vermektense ölmeyi tercih ederim. Gence'yi almak için hem benim cesedimin hem de oğullarımın cesetleri üzerinden geçmen gerekir"³⁸⁷. Aynı Cevad Han, Gürcü Çarına gönderdiği haberde ise adeta bugünleri görerek şöyle dedi: "Kafkaslara Rus ordusunu çağırmakla yanlış yaptınız. Sizler 200 yıl geçse bile Rusları Kafkaslardan çıkaramayacaksınız"³⁸⁸. Cevad Han, Gence'de kendisi ile savaşan General Sisianov'a savaş meydanında şöyle sesleniyordu: "Seni buraya ecelin getirdi". Evet, doğrudur Cevad Han, Rus Generalinin eceli olamadıysa da aynı Rus generalinin eceli 8 Şubat 1806 yılında Bakü hanı Hüseyin Kulu Han'ın elinden olacaktı ve nitekim de oldu³⁸⁹.

Ruslara karşı özgürlük mücadelesini başlatan Cevad Han, Çar Rusya'sı askerlerinin fazla olmasından ve iyi silahlanmasından dolayı mağlup olmasına bakmayarak, dolayısıyla o hakikatte galip durumdadır. Çünkü Cevad Han ve oğullarının şehit olmasından yaklaşık 114 sene sonra bağımsız Azerbaycan'ın özgürlük bayrağı ilk önce Gence'de dalgalandı ve ilk başkent Cevad Han'ın Gence'si oldu. Bugün bağımsız Azerbaycan'ın Gence'de dalgalanan ilk özgürlük bayrağı 25 yıldır dalgalanmaya devam ediyor. Bu sebeple de Gence hanı Cevad Han, Azerbaycan halkının kahraman oğludur.

---

³⁸⁵ Y. Mahmudov, K. Şükürov, *Karabağ, Real Tarih, Faktlar, Senetler*, Bakü, Tahsil yay., 2005, s. 31.

³⁸⁶ A. Babayev, a.g.e., s. 70.

³⁸⁷ E. İsmayılov, a.g.e., s. 117.

³⁸⁸ *Tekst i Perevod Kerope Petroviç Patkanov, Armyanskaya Geografiya VII v. po X v.*, Sankt Petersburg, 1877, s. 150.

³⁸⁹ A.N. Abbasbeyli, S.Z. Yusifzade, a.g.e., s. 108; Görsel İçin Bkz., Şekil, 8.

A. GENCE SAVAŞI VE SONUCU

Gence halkının giriştiği bu ölüm kalım savaşında kuvvetler oranının eşit olmamasına bakmayarak halk, tam manasıyla bu savaşta kahramanlık sergiledi. Çar ordusu sayıca Cevad Han'ın ordusundan 10 defa fazla idi. 20 binlik Rus ordusuna karşı 2 bin Gence'li kahramanlıkla vuruştı. Cevad Han, Tağı ve Hasan adlı iki oğlu, Mahmut ve Bağır adlı iki kardeşi ve 2 bine kadar asker Gence'nin müdafaası uğruna özgürlük savaşında helak oldu³⁹⁰. 5 Ocak 1804'te Cevad Han oğlu ile Şah Abbas Camisi yanında defnedildi.

Kaynakların verdiği bilgiye göre Sisianov Cevad Han'ın ailesini ilk önce mescide daha sonra ise bir eve götürerek orada gözetim altında esir tuttu³⁹¹. Bir başka kaynakta ise hanım eşi Büyükhanım da Başkale burcu kapısının muhafızları arasında elinde kılıç vuruşuyordu. O, eşi ve oğlunun meyyitlerini burçlardan aşağı indirmiş, sonra ise han sarayının başodasına getirtmişti. Sisianov meyyitlerin ardınca buraya gelip çıktığı zaman, Büyükhanım eşinin kılıcını eline alarak, Rusya serdarını öldürmeye cehtetti. General Karyagin kendi günlüğünde yazıyor ki, yanında yaveri olmasaydı, Sisianov kurtulabilmecekti³⁹². Kaleyi bizim zaptetmemize rağmen, bu kadın kendisini galip hissediyordu ve bize emretti ki onun odasını terk edelim. O, ne kocası ne de oğlu için gözyaşı dökmedi. Mağrurcasına kocasına yakışır bir şekilde dayandı. O, bize katil gibi bakıyordu ve bunun ona hakkı var idi³⁹³.

Kaleden ganimet gibi 12 top, 880 kg barut, 9 mis silah, 3 demir silah, 8 bayrak, 55 put³⁹⁴ barut ve fazlasıyla tahıl ve ekmek ihtiyatı elde eden Sisianov'un destesi, bu savaşta verilen bilgilere göre 17 zabıt ve 127 asker kaybetti. Gençeliler'in ise kayıpları oldukça fazla idi. Öldürülenlerin sayısı 1500, yaralananların sayısı ise belli değildi. Savaşanların toplu sayısı ise 18,722 kişi idi.

Burada görüldüğü gibi Gence savaşı aslında halk müdafaası özelliği taşımıştır. Bu müdafaada yalnız Gence ahalisi değil, etraf topraklarda yaşayan ahali de savaşa katılmıştır. Bu nedenle de, Rus ordusunun Azerbaycan'a gelişini "gönüllü birleşme" gibi

³⁹⁰ Vladikin, *a.g.e.*, s. 261.

³⁹¹ Adıgözel Bey, *a.g.e.*, s. 77.

³⁹² A. Rzayev, *Azerbaycan Tarihi XIX-XXI Asrın Önceleri*, *a.g.e.*, s. 27.

³⁹³ A. Abbasbeyli, S. Yusifzade, *a.g.e.*, s. 106.

³⁹⁴ Put, Rus ölçü birimidir. 1 put, 16.38 kilogramdır.

algılamak asla doğru olamaz. Çünkü bu gerekçe gerçekliğe uyuşmayan haksız bir algıdır³⁹⁵.

Sisianov Gence sakinlerine kaleyi terk etmeyeceklerini inandırmak ve bütün bölgenin Rusya'nın terkinde kalacağını göstermek için Gence'nin adını değiştirerek, I. Aleksandrın eşi Yelizaveta Alekseyeva'nın şerefine Yelizavetpol olarak değiştirdi. Hanlık ise kendilerine ilhak edildi³⁹⁶. Eski Gence hanlığının arazisi Yelizavetpol dairesi adı ile Rusya imparatorluğuna birleştirildi³⁹⁷. Gence'nin ele geçirilmesini haber alan I. Aleksandr 4 Şubat 1804 tarihinde Sisianov'u yaya Generali ilan etti.

Pavel Baberovski hücumun sonuçları hakkında şöyle yazıyor:

Azerbaycan ve Gürcistan'a korku salan, Asyalılar arasında istinatgâh gibi tanınan, İran'ın Kuzey eyaletlerinin eski anahtarı Gence kalesine hücumundan bir buçuk saat sonra o, galiplerin elinde idi. 1500'den fazla Tatar cesedi yenik kalenin duvarlarına sokaklarına serilmişti, 8585 kadın ve 8639 erkek esir alınmıştı³⁹⁸.

Esir alınanlar arasında Cevad Han'ın birinci eşi, Şeki hanı Mehmed Hasan Han'ın bacası Beyim Hanım (bir başka ismiyle Melik Nisa Beyim) de vardı. Şeki hanı, Sisianov'dan onu ve kızı Şirin Beyim'i kendi yanına göndermesini rica etti. Sisianov Rus hâkimiyetinin mülayimliğine Şeki hanını ve diğer hanları inandırmak için bu şartı kabul etmek zorunda kaldı. Aynı zamanda Rus kaynaklarında Sisianov'un, hanın esir alınan diğer aile efradına maaş verilmesini emrettiğine dair bilgilere de rastlamaktayız³⁹⁹.

Albay Karyagin ve Binbaşı Lisaneviç IV. dereceli Mukaddes Georgi nişanı ile taltif edildi. Bundan başka Sisianov parlak hücumun esas "müsebbibi" saydığı Karyagin'i

³⁹⁵ G. Mehdiyev, *Azerbaycancın Rusya ile Birleşmesi ve Bunun Tarihi Ehemmiyeti*, Bakü, 1952, s. 70; Görüldüğü gibi kitabın adı onun içeriğini ihtiva ediyor. Kitapta hanların Rusya'ya gönüllü katılmasından ve bunun müspet neticelerinden bahsedilir. Bkz. Vidadi, *a.g.e.*, s. 7.

³⁹⁶ R. İsmayılov, *a.g.e.*, s. 111; M.E. Resulzâde, *Azerbaycan'ın Doğu hanlıklarının Ruslar tarafından kendilerine ilhak edilmesini şöyle açıklıyor: Çar Rusyası hanlıkları ele geçirmekle ordunun sırtını sağlamlaştırdı, hem iâşesini hem de teçhizatını korumuş oldu. Bkz. M.E. Resulzâde, Milli Tenasüd, Ankara, 1978, s. 98.*

³⁹⁷ Rusya'ya siyasi antlaşma yolu ile ilhak edilen hanlıklardan (Karabağ, Şeki, Şirvan ve Taliş hanlıkları) farklı olarak, Çar ordularına mukavemet gösteren hanlıklar, Rusya tarafından derhal ilga edilerek, onların yerine "askeri daire"ler kuruluyordu. Çar subayları tarafından idare olunan dairelerden biri de Yelizavetpol'dur. Bkz. *Azerbaycan Tarihi Üzere Kaynaklar*, *a.g.e.*, s. 281.

³⁹⁸ "Predlojenie kn. Sisianova Kavkazskomu Grajdanskomu Gubernatoru Kasparovu ot 8-go Yanvaryâ 1804 g.", *AKAK*, C. II, No: 1182, s. 592.

³⁹⁹ Dubrovin, *Zakavkaze ot 1803 po 1806 g.*, *a.g.e.*, s. 236.

mükâfatlandırmak istiyordu. O, çarlığa mektup yazarak rica etti ki, Karyagin'in "çabalarına ve cehtlerine mükâfat olarak" Mukaddes Anna nişanı ile mükâfatlandırılınsın. Ona "cesaretine göre" yazısı ile altın kılıç bağışlandı. On beş yetenekli diğer memur da III. dereceli Mukaddes Anna nişanı ile mükâfatlandırıldı.

Gence'nin işgal edilmesi Rusya'nın gittikçe Azerbaycan'ın içlerine doğru ilerlemesini sağladı⁴⁰⁰. Bunun için de İran acil tedbirler almaya mecbur oldu. Rus ve Sovyet tarihçiliğinin tam aksine, objektif deliller gösteriyor ki, Ruslar Azerbaycan hanlıklarının topraklarını kolaylıkla barış yoluyla değil, zorla hayli insanı öldürerek işgal etmiştir. Onlar Gence'li Cevad Han'ın, oğulları Hüseyin Kulu ve Uğurlu Han'ın, Şeki hanı Selim Han'ın, oğulları Hüseyin Han ve Hacı Han'ın, Talış hanı Mir Hasan Han'ın, kardeşi Sarı Aslan'ın, Revan hanı Hüseyin Han'ın, Şirvanlı Mustafa ve Davut Han'ın vb. sergerdelerin cenazeleri üzerinden geçerek bu toprakları ele geçirmiştir⁴⁰¹.

B. SAVAŞTAN SONRA GENCE'NİN NÜFUSU

Ele geçirilen toprakların her birinde Rus işgalinin silinmez izleri uzun zaman kalmaya devam etti. Bu, tarihi mirasımız ve anıtlarımızın mahvından ziyade, ilk önce genel halk katliamında daha kabarık bir şekilde kendisini göstermektedir. Bunun örneğini sadece Gence üzerinden verecek olursak, bir savaşın kendisi ile getirdiği felaketin halk üzerindeki yan etkisini daha iyi anlarız.

Rus işgali sırasında hanlığın ahalisinin sayı hakkında net bir bilgiye sahip olmasak bile, elimizde işgalden önce sadece şehir arazisinde 18,500 kişinin yaşadığına dair bilgiler var⁴⁰². İşgal esnasında Gence'de helak olanlar hakkında tarihi kaynaklarda yazıyor ki, "1804 yılında Ruslar Gence'yi işgal ettikten sonra ahalinin sayısı hadsiz derecede azaldı. Binlerce Gence'li o cümleden hanın akrabalarından 200 aile şehri terk ederek genelde İran'a göç etti. Eğer 1802 senesinde hanlık sınırları içinde yaşayanların sayı 25700 kişi idiyse, işgalden sonra bu rakam 5460 kişiye indi⁴⁰³.

Gence'de ölenlerin ve esir alınanlarının sayısı hakkında farklı ve değişik malumatları birleştirecek olursak, şöyle bir kanaate varırız ki, Cevad Han'ın 2 bin askeri

⁴⁰⁰ Dilare Seyidzade, *Azerbaycan XX Asrın Öncelerinde: Müstegilliyeye Aparan Yollar*, Bakü, 1998, s. 5.

⁴⁰¹ Zülfüqarlı, *a.g.e.*, s. 38.

⁴⁰² Römin, *a.g.e.*, s. 381.

⁴⁰³ F. Ehmedov, *a.g.e.*, s. 87.

ve şehrin müdafaasında onlara yardım etmiş yerli ahalden toplam 1700 kişi bu savaşta kahramanlıkla şehit olmuştur⁴⁰⁴. Onların çoğu Tiflis yolunda toplanan Yarbay Simoneviç'in birliğiyle karşılaşmada hayatını kaybetti. Bununla birlikte 17224 adam esir alındı. Bunlardan 8585 erkek, 8639'u ise kadın ve çocuk idi. Bu savaşta Ruslar'dan da ölen ve yaralananlar var idi. Rus ordusundan 3 memur ve 35 aşağı rütbeli adam öldü. Karargâh'ın 12 askeri ile baş memuru ve 192 aşağı rütbeli adamı ise yaralandı⁴⁰⁵. Ölü ve yaralı sayısı ile ilgili farklı rakamlara rastlamakla birlikte Sisianov'un 13 Şubat 1804 tarihli kendi açıklamasına istinaden, 200 ölü ve 35 yaralı olduğu kanaatindeyiz⁴⁰⁶.

Rus idaresinde Gence, bir müddet hanlık makamını işgal eden bazı komutanlar vasıtasıyla idare edildi. Daha sonra, çevresi ile birlikte, bir kaza halinde merkezi Tiflis olan Gürcü vilayetine ithal edildi. Rus işgali nedeniyle sayısı gittikçe azalan Gence halkı 27 sene sonra yeniden kalkınmayı başardı. 1831 yılının istatistik nüfus sayımına göre ahalinin sayı artarak neredeyse 20 bini buldu⁴⁰⁷. Gence şehri 1846'da yeni taksimat neticesinde Tiflis vilayetinin dâhilinde kaldı.

Gence, 1868'den itibaren Tiflis ve Bakü vilayetlerinden tefrik edilmek suretiyle yeniden yapılandırıldı. Ayrıca, 1868'de Gence'de Elizavetapol vilayeti kuruldu. Sabık Gence, Karabağ ve Şeki hanlıklarını tamamıyla, Şirvan ve Kazak hanlıklarını da kısmen içine alan Gence vilayeti 8 kazaya bölündü. Sekiz kazaya ayrılmış Gence vilayeti ekonomik gelişmeye paralel olarak nüfus bakımından da kalabalıklaştı. 44,136 km² araziye malik şehir, Türklerden ibaret 710,98 kişilik nüfusa malik oldu. Gence şehrinin 1864'te 13,169'u biraz geçen nüfusu, 1880'de 16,165'e ulaştı. Bakü ile Tiflis'i birleştiren demiryolunun yapımından sonra 1883'te Gence ekonomisinin kalkınması nüfus artışını beraberinde getirdi. 1891senesinde 20,794 ve 1897'de 33,190 iken XX. asrın başlarında 75,000 nüfuslu bir şehir olarak Azerbaycan Türklerinin kültür merkezlerinden biri haline geldi.

⁴⁰⁴ *Azerbaycan Tarihi. Uzak Geçmişten 1870'e Kadar*, a.g.e., s. 577-579.

⁴⁰⁵ "Predlojenie kn. Sisianova Kavkazskomu Grajdanskomu Gubernatoru Kasparovu ot 8 Yanvaryä 1804 g.", *AKAK*, No: 1182, C. II, s. 592.

⁴⁰⁶ "Pismo Knyaz Sisianova k Andereyu Akoyaleviçu İtaliyskomu ot 13-go Fevralya 1804 g.", *AKAK*, No: 1166, s. 586.

⁴⁰⁷ *Obozrenie Rossiyskiy Vladeniy za Kavkazom v Statiçeskom, Etnografiçeskom, Topografiçeskom i Finansovom Otnoşeniya*, C. I, Sankt Petersburg, 1836, s. 256, 357.

28 Mayıs 1918'de Feteli Han Hoyski başkanlığında Tiflis'te kurulan ilk Azerbaycan Milli bağımsız Cumhuriyeti, merkez olarak Gence'yi seçince burası Azerbaycan Cumhuriyeti'nin geçici başşehri oldu. Böylece, Azerbaycan milli şurası ve Cumhuriyet Hükümeti buradan idare edildi. Rus istilasına karşı Azerbaycan Türklerinin kurtuluş savaşı, yine Gence'den yönetildi⁴⁰⁸.

Ermenilerin bu dönemde Gence'deki bazı müslümanların evlerini yakıp mallarını yağmalamaları üzerine Osmanlı Devleti müslüman haklarının ve mallarının muhafazası için Rusya hükümeti nezdinde teşebbüste bulundu⁴⁰⁹. Azerbaycan hükümetinin davet ettiği Türk askeri alayının karargâhı da buraya yerleştirildi. Fakat 1920 senesinin Nisan ayında Bakü'de milli hükümetin düşmesinden sonra Gence Rusların eline geçti. Aynı senenin Mayıs ayında Rus-Bolşevik istilasına karşı Albay Cihangir Kazımbeyli'nin⁴¹⁰ önderliğinde yeniden isyanlar başladı. 25-26 Mayıs'ta şehir tekrar milli kuvvetler eline geçtiyse de etraftan yardım alamadığı için, Gence halkı 31 Mayıs'ta Bolşevikler tarafından feci bir katliama maruz kaldı. Bunun neticesi olarak şehrin nüfusu 1920'de 43.000'e kadar indi. Bu iniş sonraki yıllarda da devam ederek, 1923'te 38,000'e indi. Bu tarihten sonra kendini toparlamaya çalışan Gence, 1926'da 61,578 kişi iken, dört-beş sene sonra 1930'larda 100.000 nüfuslu bir şehir haline geldi.

Fakat tarih boyu Ruslar'dan yeterince çeken Gence halkı, II. Dünya savaşının başlamasıyla 1941-1945'li yıllarda Sovyetler Birliği için 25,643 kişi ile muharebeye katılmak zorunda kaldı. Almanya ile savaştan galip ayrılan Sovyet hükümeti, Azerbaycanlıların bu savaştaki şecaatini unutarak 1946-1950 yıllarında Azerbaycan'da baskılar, hapisler ve sınır dışı bırakma siyaseti uyguladı. Ülkeyi bürüyen bu dalga Gence'yi de vurdu. Reformlar sonucu sayısı azalan halkın 1987 sayımına göre nüfusu 270,000'e ulaştı. 1990 yılından sonra özgürlük elde eden ahalinin sayısı 282,000'e, 2006'da ise bu rakam daha da artarak 303.000'e ulaştı. Hal hazırda ise (2015-2016) Gence'de yaşayan ahalinin sayısı neredeyse 321,1 bin kişiden çoktur.

⁴⁰⁸ Feteli Han Hoyski. *Hayat ve Fealiyeti (enet ve materiallar)*, Bakü, Azerbaycan Neşriyatı, 1998, s. 7.

⁴⁰⁹ Kırzioğlu, a.g.e., s. 91; Larousse, *Gence*, a.g.m., s. 485.

⁴¹⁰ A. Alizade, *Sotsialno-Ekonomiçeskaya i Politiçeskaya İstoria Azerbaycana v XIII-XIV v.*, Bakü, 1956, s. 102.

C. TARİHÇİLERİN DİLİNDEN GENCE KATLIAMI

Çar hükümeti zaferini kutlamakta idi. Savaşın bittiği gün, 3 Ocak 1804'te imparatorluk nezdinde Gence'nin alınmasında iştirak edenlere madalyon verildi⁴¹¹.

Gence kalesi ve han sarayı kale duvarları ile birlikte uçurulup yok edildi. Gence hanlığı yok edildikten sonra daireye çevrildi. Bin yıllık tarihi olan Gence'nin adı da tarihten silindi. Ona I. Aleksandrın eşi Yelizaveta'nın ismi verildi⁴¹². Böylece Gence'nin ismi değiştirilerek Yelizavetpol adlandırıldı. Gence ismini anan bir kimse mutlaka devlete bir altın cerime ödemeli idi.

Gence soykırımı I. Aleksandr'ın çok hoşuna gitmiş olmalı ki, Sisianov'un adına 5 Ocak 1804 tarihli buyruğunda "Gence'nin işgali zamanı meydana gelen hadiselerden" memnun olduğunu bildirdi. Memnuniyet dilekçesinde denilirdi: "Asya gururu karşısında taviz vermek kötü olurdu ve böyle bir örnek Azerbaycan'ın başka hanlarını dikbaşlılığa sevk ederek, size verilen görevin yerine getirilmesinde sonralar zorluk çıkarabilirdi"⁴¹³.

Çar hükümeti Gence'de de, Car-Balaken topraklarında da bilerekten cezalandırma operasyonları niteliği taşıyan korkutucu savaş yollarını seçmişti. İnsanları korkutmak için ilan edilmemiş savaşlar başlatmıştı. I. Aleksandr buyruğunda Kafkas kumandanlarına bu fikri aşağıdaki sözlerle anlatıyordu. "Gence'nin başına gelenler ve General Gulyakov tarafından Car eyaleti halkının cezalandırılması, o ülke halkının direniş göstereceği takdirde akıbetlerinin ne olacağını önceden bilmeleri ve ibret-i âlem olması için edilmiştir"⁴¹⁴.

Rusya bürokrasisi Kafkasya'da ve Gence'de uyguladıkları acımasız siyaseti bu şekilde anlatırken, Rus yazarları vatanını kahramanca savunan Cevad Han hakkında bir kaç itirafta bulunmayı da ihmal etmemiştir.

Cevad Han'ın kahramanlığını Ruslar kendileri şu şekilde itiraf ediyor⁴¹⁵. Mesela, Rus ordusunun başkumandanı Markiz Pauliççi, Abbas Mirze'ye 20 Şubat 1812 tarihli

⁴¹¹ D.İ. Peters, *Nagradnie Medali Rossiskoy Imperii XIX-XX v.*, Moskva, Arkeografiçeskiy Çentr, 1996, s. 291. Görsel İçin Bkz., Şekil, 9.

⁴¹² "Aktı Sobrannıe Kavkazskoy Arkeografiçeskiy Komissiey" *AKAK*, C. II, No: 1186, Tiflis, 1867.

⁴¹³ E. İsmayılov, *a.g.e.*, s. 118.

⁴¹⁴ Petruşevskiy, *Djaro-Belakanskıe Volnie Obşestva v Pervoy Treti XIX Stoletiya*, a.g.e., s. 6.

⁴¹⁵ "Respublika Gazetesi", 22 Eylül, 1990.

mektubunda yazıyordu ki, Merhum Cevad Han'ın yakın akrabasına rastladım. Kendi vatanına layıkınca hizmet eden adamları sevdiğim için Cevad Han'a hakkını veriyorum. O, şehri müdafaa ederken elinde kılıç şehit olmuştur. Benim Cevad Han'a olan saygımdan dolayı onun neslinden olanların hepsini İran'a göçmeleri için özgür bıraktım⁴¹⁶.

Rus tarihçisi Kaspari kendisinin "Pokorenniy Kafkas" adlı kitabında Genceliler'in ölüm-kalım savaşından kaçmadıklarını bildirir. Savaş şehir dâhiline kadar genişlemişti. Gence halkı şehri ev-ev müdafaa ediyordu. Fakat buna bakmayarak hanın ölüm haberi duyulunca Gence askerlerinin maneviyatı sarsıldı ve böylece savaş Ruslar tarafından kazanıldı⁴¹⁷.

Gence'de baş veren olaylar Rus tarihçilerinin gözünden kaçmadığı gibi bu hadiseler Azerbaycan tarihçileri de bigâne kalmamış ve olayları aşağıdaki gibi tevil etmişler.

Karabağnameler'den birini yazan Mir Mehdi Hazani (1809-1894) Gence savaşının "genel soykırıma", "katliama" çevrildiğini bildiren ilk Azerbaycan müellifidir. O yazıyor ki, "nihayet, Lisaneviç'in bir kurşunu ile Cevad Han hayatından oldu. Askerler dört taraftan hücum edip, kaleye dâhil oldu. Bayram gününü onlara matem edip, üç saat içinde halkı toplu şekilde katletti. Üç saat sonra Sisianov emretti ki, sağ kalanlar esir alınsın. Halkı kaleden dışa çıkarıp, kaleyi halktan temizlesinler. Hakikaten bu tür kale almak ve böylesi feci katliam yapmak, Cengiz Han ve Timurlenk zamanından sonra bu vilayetlerde hiç görülmemiştir⁴¹⁸.

Cevad Han hakkında Mirze Adıgözel Bey yazıyor ki, Cevad Han hücumları "yiğitlik ve mertlikle defediyordu"⁴¹⁹. Savaşın sonunu göz önüne alan Mirze Camal Cavanşir ise Mirze Adıgözel Bey'den farklı olarak savaş hakkında "umumi katliam" terimi kullanmış ve nitekim bu ifadenin hakikat payı vardır⁴²⁰.

---

⁴¹⁶ AKAK, C. IV, No: 170.

⁴¹⁷ Alvin Andreeviç Kaspari, *Pokorenniy Kafkas*, Sankt Petersburg, 1994, s. 610.

⁴¹⁸ Mir Mehdi Hazani, "Kitabi- Tarihi-Karabağ", *Karabağnameler*, II. Kitap, Bakü, 1991, s. 178.

⁴¹⁹ Adıgözel Bey, *a.g.e.*, s. 77.

⁴²⁰ M. Cavanşir, *a.g.e.*, s. 149.

Mirze Yusuf Karabağı (1798-1864), Tarih-i Sâfi'nin bir bölümünde bu konuya ayrıca değinir. "Cevad Han ise düşmanına ağır darbeler indirerek kendisini ve halkını kahramanca müdafaa ediyordu. Ancak, Rus askerleri kaleni zaptetti. Askerler her taraftan kaleye dâhil olup, onların ramazan bayramını kurban bayramına çevirdi. Işıklı günleri karanlık geceye dönüştü. Serdar ise durmadan halkı katletmek için emirler veriyordu. Üç saat kılıçlar başlara indi ve can alan oklar yüreklere saplandı. Rus askerleri ardı arası kesilmeyen katliamdan el çekmek bilmiyorlardı"⁴²¹.

Tarihçi Reşid Bey İsmayılov Genceliler'in kahramanlığı hakkında yazıyor ki, "Genceli'ler hakikaten de aslan gibi mukavemet gösteriyor, Ruslar üzerine korkusuzcasına kurşun, ok ve taş yağdırıyordu. Askerleri görmek amacıyla Genceli'ler neftle yaktıkları şeyleri mancınıklarla onlara karşı atıyordu. Topların sedası, kurşunların ıslık sesi, kalenin içinden çıkan ah-nale arşa yükseliyor, etrafa dehşetli vahime saçıyordu. Ve kale burçlarından birinde Cevad Han topun üzerine kalkarak elinde sıyırma kılıç Rusların hücumunu olağanüstü derecede metanetle defediyordu"⁴²².

Sonuç olarak vurgulayalım ki, Güney Azerbaycan'la Gürcistan arasında hudut vazifesi gören Gence kalesinin sukutu Şeki, Karabağ, Şirvan, Bakü ve Talış gibi diğer hanlıkların da istilasını kolaylaştırdı. Aynı zamanda bütün Azerbaycan'da derin ve silinmez izler bıraktı. Bunun neticesidir ki, o devrin halk şairleri Gence faciasını destanlaştırdılar. Bu hususta Genceli Hasan ile Kazaklı Dilbaz oğlu Abdurrahman Ağa'nın dilden dile dolaşan ve süratle yayılan Gence soykırımını destanları meşhurdur⁴²³.

D. RUS YÖNETİMİNDE GENÇE TARİHİ

Rusya 1804'te, Gence'de ilga edilmiş hanlık usulünü askeri idare usulü ile değiştirdi. Askeriye ve maliye idareleri bütünlükle idarecilerin elinde toplandı. Askeri idare grubu, ülkede keyfi hareketler yapıyor, ahalinin durumunu çıkmaza sokuyordu. Bu ise halk arasında hoşnutsuzluğa neden oldu. Artık çarlığın da taleplerini dikkate almayan askeri yönetim sistemi, 1840'ta ilga edildi. Arazi ise vilayetlere ve kazalara bölündü. Gence bir kaza gibi Gürcistan-İmeretiya vilayetinin terkiğine dâhil edildi. 9 Aralık 1867

⁴²¹ M. Karabağı, *a.g.e.*, s. 53.

⁴²² R. İsmayılov, *a.g.e.*, s. 150.

⁴²³ Selman Mümtaz, *İl Şairleri*, C. I, Bakü, 1927, s. 62, 105; Feridun Bey Göçerli, *Azerbaycan Edebiyatı*, C. I, Bakü, 1925, s. 232, 239.

yılında ise Çar fermanına esasen Yelizavetpol vilayeti yaratıldı⁴²⁴. 1896'da ise Gence'de yerli idare sistemi olan şehir Duma'sı kuruldu. Duma 20 Mart 1900 yılında ilk toplantısı yapıldı. Alınan kararlara göre şehirde bir dizi ıslahatlar gerçekleştirilmeli idi⁴²⁵.

Rusya'nın müstemleke zulmü, Gence ahalisinin zor durumunu daha da zor hale getirdi. 22 Ekim 1905 yılında her kes, "Yaşasın Azatlık" şiarı ile Çar müstemleke siyasetine karşı milli azatlık isyanına başladı. Gence'de geçirilen Ekim isyanı umumi milli azatlık harekâtı tarihinde mühim hadise oldu⁴²⁶.

26 Ekim 1917 yılında Müsavat partisi açık faaliyete başladı. Bakü'de Müsavat partisinin birinci kurultayı geçirildi. Bu kurultay milli azatlık harekâtının önünde giden, milli siyasi kuvvetlerin birleştirilmesinde mühim rol oynadı. Ekim devrimi haberi Bakü'ye ulaşınca Bolşevikler anında harekete geçtiler ve Azerbaycan halkına öz geçmişini unutturma siyaseti uygulandı. S. Şaumyan ve onun Ermeni hainlerinin yürüttüğü bu hunhar siyaset, 31 Mart 1918 yılında baş vermiş soykırımla neticelendi⁴²⁷.

27 Mayıs 1918'te, Azerbaycan'ın son derece ağır durumunun daha da zorlaştığını gören halk, Tiflis'te M.E. Resulzade'nin liderliği ile Milli Şura yarattı. 28 Mayıs'ta ise Azerbaycan Milli Şurası, istiklal beyannamesini ilan etti. F. Hoyski'nin rehberliği ile Milli Hükümet yaratıldı⁴²⁸. 30 Mayıs'ta Azerbaycan'ın istiklali dünyanın en büyük ülkelerine haber verildi. Bu Doğu'da Azerbaycan'ın yarattığı ilk demokratik Halk Cumhuriyeti idi. Gence bu günlerde milli gurur kalesine çevrilmişti. AHC'ti kendisinin ilk özgürlük adımlarını bizzat bu şehirde attı. 24 Haziran'da Gence semâsında üç renkli özgür bayrak dalgalanmaya başladı. Gence'nin tarihi ismi kendisine yeniden atfedildi.

AHC hükümeti bu günlerde dâhili işleri ile meşgul olduğu bir zamanda Şaumyan'ın emriyle Sovyet orduları Gence üzerine hücumla geçti. Bu durumda Milli Hükümet, Kardeş Türkiye'ye müracaat etti⁴²⁹. Kardeş yardımına bir an önce kendisini yetiren Türkiye Devleti, Nuri Paşa, Nazım Paşa ve Mürsel Paşa komutanlığında Gence'ye

⁴²⁴ Gadji Murad İbrahimbegli, *Rossiya i Azerbaydjan v Pervoy Treti XIX v.*, Moskva, İzdatelstva Nauk, 1969, s. 65.

⁴²⁵ Guseynov Cavanşir, *Naçionalno-Osvoboditelnoe Dvijenie v Azerbaydjane v Naçale XX v. (1900-1907)*, Bakü, 2001, s. 60-70.

⁴²⁶ Seyidzade, *Azerbaydjanskije Deputatı v Gosudarstvennoy Dume Rossii*, Bakü, Azerbaydjanskoe Gosudarstvennoe İzdatelstvo, 1991, s. 18.

⁴²⁷ Vakif Abışov, *a.g.e.*, s. 6.

⁴²⁸ Vilayet Guluyev, *Azerbaycan Paris Sulh Konferansında (1919-1920)*, Bakü, Ozan, 2008, s. 13.

⁴²⁹ A. Avşar, *Türkiyenin İstiklal Müharebesinde Azerbaycan Türkleri*, Bakü, AzAtam, 2007, s. 27.

dâhil oldu. Göyçay etrafında 4 günlük savaştan sonra Sovyet ordusu bertaraf edildi⁴³⁰. Sonuçta 7 Aralık 1918 yılında Azerbaycan Parlamentosu kuruldu. AHC'ti 23 aya kadar yaşadı ve halkın hafızasına milli istiklalin güçlenmesi gibi şanlı harflerle yazıldı⁴³¹.

Milli ordu Türk ordusu ile birlikte Bakü'de Sovyet ordusunun üzerine hücumla geçmeye hazırlanıyordu. Böyle bir vakitte Bakü petrolüne sahiplenmek isteyen Almanya, duruma müdahale ederek hücumu durdurmasını talep etti. Çünkü Lenin, Şaumyan'a geri dönerken, Türklerin eline geçmemesi için petrol kuyularını ateşe vermesini emretmişti⁴³².

Fakat Büyük Britanya ile Türkiye arasında bağlanmış Mondros mütarekesine göre Türkiye bölgeden kendi askerlerini çıkarmak zorunda kaldı. Onların yerine Bakü'ye dâhil olan İngiliz askeri kuvvetleri Gence'ye yerleşti. İngiliz memurları ise ülkedeki mevcut durumu daha da gergin hale getirdi⁴³³. Genellikle söylemek gerekirse 1918 ve 1919 yıllarında Azerbaycan halkı, ister Ermeni, ister Rus, isterse de İngiliz'ler tarafından çok ağır işkencelere maruz kaldı⁴³⁴. Sonuçta Bolşevikler, halkın direncini kırdı ve Gence'ye dâhil oldu. Bununla da Gence'de Sovyet hâkimiyeti kuruldu. Azerbaycan'ın hızla Sovyetleştirilmesini sağlayan Sergey M. Kirov'un gayretlerini iyi değerlendiren Rusya, onun hatırasını ebedileştirmek için bir dizi ıslahatlar uyguladı. 20 Şubat 1935 yılında Gence'nin ismini değiştirerek Kirovabad adını verdi. Bu durum Azerbaycan halkının yeniden bağımsızlık kazanacağı güne kadar devam etti. 18 Ekim 1991 yılında Azerbaycan Devleti bağımsızlık kazanınca, Gence yeniden eski adı ile anılmaya başladı⁴³⁵.

---

⁴³⁰ Akif Veliyev, *Cümhuriyet Dövrü Metbuatında Kafkas İslam Ordusu*, Bakü, Nurlan, 2007, s. 28.

⁴³¹ Kuluyev, *a.g.e.*, 18, 40.

⁴³² Yusif Ağayev, Sebuhi Ahmedov, *İstiklal Yürüşü-1918*, Bakü, Altun Kitab, 2009, s. 20.

⁴³³ Resulzâde, *Milli Tenasüd*, *a.g.e.*, s. 36.

⁴³⁴ Şükrü Server Aya, *The Genosid of Truth*, İstanbul, İstanbul Ticaret Üniversitesi yay., 2008, s. 187.

⁴³⁵ "Kirovabad", *ASE*, *a.g.m.*, s. 396-400.

SONUÇ

XVII. yüzyılın sonu XVIII. yüzyılın başlarında Azerbaycan halkının bağımsızlık uğrunda mücadelesinin mühim devirlerinden biridir. Bu nedenle de Azerbaycan toprakları üzerinde hüküm süren hanlar, bağımsızlık kazanmak için, işgalci devletlere karşı daima özgürlük mücadelesi sürdürmüşlerdir. Onlardan biri de, 1786-1804 yılları arasında hâkimiyette olan Cevad Han'dır.

1786 yılında siyasi gelişmeler sonucu iktidara gelen Cevad Han, Kartli kralı II. Irakli'ye bir daha haraç vermeyeceğini ilan etti. 1796 yılında ise Ağa Mehmed Şah Kaçar, Tiflis üzerine hücum ederken ona askeri birlik ve erzakla yardım etti. Sonuçta, Nadir Şah döneminde Gürcü çarlığına verilmiş Şemseddil, Kazak ve Borçalı vilayetlerini geri almaya muvaffak oldu. Bununla da Gence hanlığı ile Gürcistan'ın hamiliğini yapan Rusya arasında ilişkiler bozuldu ve Rusların, Gence'yi işgal planları gerçekleştirdi.

Gence'nin önemli mevkide yerleşmesini dikkate alan Rusya, Gence'yi İran'ın kuzey eyaletlerinin anahtarı adlandırıyordu. Sisianov, Gence'yi işgal etmek için topladığı malumatlar sonucu kendi raporunda Rusya'ya yazıyordu ki, Gence kalesi elverişli coğrafi mevkiisi itibarıyla Azerbaycan arazisinde önemli konuma sahiptir. Rusya biran önce Gence'yi işgal etmek için ordularını seferber etmelidir. Artık Rusya için onu tutmak en önemli meselelerden biri haline geldi.

Kafkasya'nın işgalinin hızlandırılmasını temin etmek için gönderilen General Sisianov, Cevad Han'a birkaç kez mektup yazıp teslim olmayı teklif etti. Cevad Han Müslüman olması hasebiyle Sisianov'a gerekli cevabı verdi ve kendisi hayattayken Müslüman bir beldede Hıristiyan zümrenin hâkimiyetine izin vermeyeceğini vurguladı. Aynı zamanda boş hayalden el çekmesini ve bu topraklara yalnız onun ve evlatlarının cesedi üzerinden geçerek girebileceğini belirtti. Kanı pahasına olsa bile Cevad Han, davasından asla vazgeçmedi.

Bu cevaptan sonra Sisianov, 3 Ocak 1804'te Gence'ye hücum emri verdi. Ağır savaştan sonra Ruslar kaleni tuttu. Bu savaşta Cevad Han ve iki oğlu, aynı zamanda 2 binden çok asker kahramancasına helak oldu. 18 bin insan ise esir alındı. Gence hanlığı

ilga edildi. Gence'nin adı değişerek, Aleksandr'ın eşi Yelizaveta'nın şerefine Yelizavetpol adlandırıldı.

Gence'nin Rusya tarafından işgali, diğer Azerbaycan hanlıklarının işgali neticesini doğurdu. Azerbaycan'ın Güney bölgelerine yol açıldı. Aynı zamanda Gürcistan'ın Doğu sınırlarının tehlikesizliği temin edildi ve Rus orduları Hazar kıyıları vasıtasıyla Heşterhan'la iletişim kurma imkânı kazandı.

Sonuç olarak vurgulayalım ki, hanlıklar devri Azerbaycan devletinin yakın geçmişinde siyasi parçalanma devri gibi algılansa da, aslında bu hanlıklar Azerbaycan'da yerli devletçilik geleneğinin canlanmasının esasını teşkil ettikleri gibi, Azerbaycan'ın siyasi kalkınmasını da sağlamıştır. Gence hanı Cevad Han gibi büyük şahsiyetler ise, bağımsızlık kazanmak ve vahit Azerbaycan devleti kurmak için adlarını şanlı tarih sahifelerine altın harflerle yazdırdı.

KAYNAKÇA

Kitaplar

ABBASBEYLİ A.N., S.Z. YUSİFZADE, *Beynelhalk Münasebetler Tarihi (En Kadim Devirlerden XIX Yüzyılın 70. Yıllarının Sonuna Kadar)*, Bakü, BDU Neşriyatı, 2009.

ABDULLAYEV G.B., *İz İstorii Severo-Vostoçnovo Azerbaydjana v 60-80 g. XVIII v.*, Bakü, 1958.

ABDULLAYEV G.B., *Azerbaydjan v XVIII v. i Vzaimootnoşeniya Ego v Rossiey*, Bakü, 1965.

ABIŞOV Vakif, *Azerbaycanlıların Soykırımı (1917-1918. yıllar)*, Bakü, Nurlan, 2005.

ADIGÖZEL M., “Karabağname” *Karabağnameler*, I. Kitap, Bakü, Yazıcı, 1989.

AGAHI A.M., *Rasprostranenie İdey Marksizma-Leninzma v İrane*, Bakü, 1961.

AĞAMALI Fezail, *XVIII. Asrın II. yarısı-XIX. Asrın Öncelerinde Kuzey Azerbaycan Hanlıklarında Sosial-İktisadi Münasebetler*, Bakü, Bakü Üniversitesi, 2007.

AĞAYEV Yusif, Sebuhi Ahmedov, *İstiklal Yürüşü-1918*, Bakü, Altun Kitab, 2009.

AHUNDOV Nazim, *Karabağ Salnameleri*, Bakü-Yazıcı, 1989.

ALİYARLI Süleyman, *Azərbaycan Tarihi. Uzak Geçmişden 1870 Yılına Kadar*, Bakü, Azərbaycan Neşriyatı, 1996.

ALİYEV Ferruh, *Şimali Azərbaycan Şehirleri*, Bakü, 1960.

ALİYEV Ferruh, *Gence. Tarihi Oçerk*, Bakü, 1994.

ALİYEV İ., *Azerbaycan Tarihi*, Bakü, Elm, 1993.

- ALİYEYEV F.M., *XVIII. Asrın I. Yarısında Azerbaycan'da Ticaret*, Bakü, 1964.
- ALİZADE A., *SotsialNo:-EkoNo:miçeskaya i Politiçeskaya İstoria Azerbaycana v XIII-XIV v.*, Bakü, 1956.
- ALTMAN M.M., *İstoriçeskiy Oçerk Goroda Gyandji*, Bakü, 1949.
- ALTMAN M.M., *Gence'nin İlk Orta Çağ Tarihine Dair*, Bakü, 1947.
- ALKADARİ G., *Asari Dagestan*, Mahaçkala, 1929.
- ARUTİN Tamburi, *Tahmasb Kulu Hanın Tevarihi*, (çev. E. Uras), Ankara, 1942.
- ASIM Küçük Çelebizade, *Tarih-i Asım*, İstanbul, 1284.
- ASLAN Betül, *Kardeş Kömeği (Yardımlı)*, Dipnoot No: 13, Ankara, 2000.
- ASTARABADİ Mirze Mehdi İbn Mehmed Nasir, *Tarih-e Nadiri*, Tebriz, 1316.
- AŞURBEYLİ Sara, *Bakü Şehrinin Tarihi*, Bakü, Avrasiya Press yay., 2006.
- AŞURBEYLİ Sara, *İstoriya Goroda Bakü*, Bakü, Azerneşr, 1992.
- AVŞAR Abdülhamit, *Türkiyenin İstiklal Müharebesinde Azerbaycan Türkleri*, Bakü, AzAtam, 2007.
- AYA Şükrü, *The Genosid of Truth*, İstanbul, İstanbul Ticaret Üniversitesi yay., 2008.
- Azerbaycan Tarihi, I-VII, (III-XIII. Asrın I. Yarısı)*, C. I-VII, Bakü, Elm yay., 2007.
- Azerbaycan Tarihi Üzere Kaynaklar*, Bakü, Çırac yay., 2007.
- Azerbaycan Tarihi: En Kadim Zamanlardan XX. Asra Kadar*, C. I, (der. Z.M. Bunyadov, Y.B. Yusufov), Bakü, 1994.
- BABAYEV A., *Rusya'ya Kavuşmak Arifesinde*, Bakü, 1988.

- BABAYEV Elgün, *İz İstorii Gyandjinckogo Hanstva*, Bakü, Nurlar, 2003.
- BADDELEY John, *Ruslaarın Kafkasya'yu İstilası ve Şeyh Şamil*, (çev. S. Özden), İstanbul, t.y.
- BAGİROVA İ., *Politiçeskie Partii i Organizaçii Azerbaydjana v Naçale XX v. (1900-1917)*, Bakü, Elm, 1997.
- BAKIHANOV Abbaskulu Ağa, *Gülüstani-İrem*, Bakü, Azərneşir, 2001.
- BAKUVİ Abdurraşid, *Kitabu Telhis el-Asrar ve Acaib el-Malik el-Kahhar*, Şur yay., Bakü, 1992.
- BALAYEV A., *Fevralskaya Revolyuçiya i Naçionalnie Okraini. Martovskie Sobitiya 1918 g. v Azerbaydjane*, Moskva, Flinta, 2008.
- BARTHOLD Vladimir, *İstoriko-Geografiçeskiy Obzor İrana*, SRB, 1903.
- BAYRAMOVA Naile, *Şamahı Hanlığı*, Bakü, Tehsil, 2009.
- BELAZURİ Ahmed b. Yahya, *Fütuhu'l-Buldan*, (çev., Mustafa Fayda), 1.b., İstanbul, Siyer yay., 2013.
- BEZMENOV Vasili, *Materialı Dlya Drevney Georgafii Zagafgazya Po Persidskomu Soçineniyu*, "Zinet-ul-Taclis", Moskva, 1923.
- BUHAROV D., *Rossiya i Turtsiya*, Sanktt Petersburg, 1878.
- BUNDARİ İmad ad-Din al-Katib al-İsfahani, *Zubdat al-Nusra va Nuhabat al-Uşra*, İstanbul, 1943.
- BUTKOV P.G., *Materialı Dlya Novoy İstorii Kavkaza s 1722po 1803 g.*, C. II, Sankt Petersburg, 1869.
- BÜNYADOV Ziya Musa, *Azerbaycan Tarihi*, Bakü, Azərneşir, 1994.

- BÜNYADOV Ziya Musa, *Azərbaycan VII-IX Asrlarda*, (çev. Cabbar Cabbarov-Hasan Alizade), Bakü, Azərbaycan Devlet Neşriyatı, 2007.
- BÜNYADOV Ziya Musa, *Azərbaycan Atabeyler Devleti (1136-1225)*, Bakü, Şerg-Gerb, 2007.
- CAFEROĞLU Ahmet, *Azərbaycan*, İstanbul, Cumhuriyet Matbaası, 1940.
- CAFERZADE İmran, *Kadim Gencenin Tarihi Arkeoloji Oçerki, Nizami'nin Vatanı*, Bakü, 1949.
- CAVADOVA Zerine, *Şimal-Gerbi Azərbaycan*, Bakü, Altay, 1999.
- CAVANŞİR Guseynov, *Naçionalno-Osvoboditelnoe Dvijenie v Azerbaydjane v Naçale XX v. (1900-1907)*, Bakü, 2001.
- CEZERİ İbnü'l-Esir, *el-Kamil Fit-Tarih*, C. VII, Beyrut, Torunberg, 1965.
- ÇAGARELİ A.G., *Gramoti i Drugie Dokumentı XVIII Stoletiya Otnosyaşiesya k Gruzii*, C. I, Sankt Petersburg, 1891.
- ÇELEBİ Evliya, *Seyahetname*, C. II, İstanbul, 1314.
- ÇİNGİZOĞLU Enver, *Kaçarlar ve Kaçar Kendi*, Bakü, Şuşa, 2008.
- ÇIBULSKIY Vladimir Vasileviç, *Sovremennie Kalendari Stran Blijnevo i Srednevovastoka*, Moskva, 1964.
- DELİLİ H.E., *Azərbaycan'ın Güney Hanlıkları (XVIII Asrın II.Yarısı)*, Bakü, 1979.
- DUBROVİN N., *İstorie Voynı i Vladiçestva Russkiy na Kavkaze*, C. III, Sankt Petersburg, 1886.
- DUBROVİN N., *Zakavkaze ot 1803 po 1806 g.*, Sankt Petersburg, 1866.
- EFENDİYEV Oktay, *Azərbaycan Sefeviler Devleti*, Bakü, 1993.

- EFENDİYEV Oktay, *Azerbaydjanskoe Gosudarstva Sefevidov v XVI v.*, Bakü, 1981.
- EFENDİYEV Oktay, *Territoriya i Granitsi Azerbaydjanskiy Gosudarstve v XV-XVI v., İstoriçeskaya Geografiya Azerbaycana*, Bakü, 1987.
- EHMEDOV Ferruh, *Gence'nin Tarih Yaddaşı*, Bakü, Şirvan yay., 1998.
- EHMEDOV Ferruh, *Bakü Şehrinin Tarihinden*, Bakü, Şirvan Neşir, 1998.
- ELİYARLI S., *Azerbaycan Tarihi Uzak Geçmişten-1870 Yılına Kadar*, Bakü, 1996.
- EMİROV İ.M., E. Çingizoğlu, H.İ. HESENOV, *Karabağ Hanlığı*, Bakü, Mütercim, 2008.
- EROĞLU Elisahib, *Ermeni-Daşnak Faşizmi ve Azerbaycan*, Bakü, Tehsil, 2007.
- FENA Mirze Rehim, "Tarihi-Cedidi-Karabağ", *Karabağnameler*, der. Nazim Ahundov, III. Kitap, Bakü, Şark-Garb, 2006.
- Feteli Han Hoyski. Hayat ve Fealiyeti (senet ve materyaller)*, Bakü, Azerbaycan Neşriyatı, 1998.
- GADJİEV V.G., *Russko-Dagenstanskıe Otnoşeniya v XVIII naçale XIX v.*, Moskva, 1988.
- GAGAMEYSTER Y.A., *Novıe Oçerki Zagafgaziya*, Sank Peterburg, 1848.
- GAMİDOVA Ş.P., *Azerbaydjan po-Gruzinskiye Otnoşeniya vo Vtoroy Polovine XVIII v.*, Bakü, 1985.
- GARAYEV Elçin, *Azerbaycan XVIII. Asır Rus ve Gerbi Avrupa Seyyahlarının Tesvirinde*, Bakü, y.y. 2005.
- GİZETTİ Anton Lyudvigoviç, *Sbornik Svedeniy o Poteryax Kavkazskix Voysk vo Vremya Voyn Kavkazsko-Gorskoy, Persidskix, Turetskix, i v Zakaspiskom Krae 1801-1885*, Moskva, 2012.

GÖÇERLİ Feridun Bey, *Azerbaycan Edebiyatı*, C. I, Bakü, 1925.

GSADZE B.S., *Letopisg Gruzii*, Tiflis, 1913.

GULUYEV Vilayet, *Azerbaycan Paris Sulh Konferansında (1919-1920)*, Bakü, Ozan, 2008.

GÜNTEKİN Guliyeva *Azerbaycan Hanlıklarının Osmanlı Devleti ile Siyasi Münasebetleri (XVIII. Asrın II. Yarıısı)*, Bakü, Nurlan, 2002.

HAMEDANİ Ebu Bekir Ahmed bin Muhammed, *Kitabü'l-Büldan*, der. M. J. Geoje, Leiden, 1967.

HAMEVİ Ebu Abdullah Yakut Bin Abdullah, *Mucemu'l-Buldan*, C. III, Beyrut, Daru Sadir, 1983.

HAMMER Joseph Baron, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, (çev. Mehmed Ata), C. VII, İstanbul, 1332.

HAZANİ Mir Mehdi Mir Haşim Oğlu, "Kitabi- Tarihi-Karabağ", *Karabağnameler*, II. Kitap, Bakü, 1991.

HEMİDOVA Ş., *XVIII. Asrın II. Yarisında Azerbaycan-Gürcistan Münasebetleri Tarihinden*, Bakü, Elm, 1985.

HESENLİ Cemil, *Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin Harici Siyaseti (1918-1920)*, Bakü, Garısm, 2009.

HULUFU V., *Hronika Voynı Djara v XVII Stoletii*, Bakü, 1931.

HUSAYNİ Şadr al-Din, *Ahbar-i Devleti Selçukiye*, Ankara, 1943.

HÜSEYNOV Yunis, *Şuşa Şehrinin Tarihi*, Bakü, Elm, 2013.

HİNZ Walter, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, (çev. T. Bıyıköğlü), Ankara, 1992.

HORDATBEK, *Kniga Putey i Stran*, der. Naile Velihanlı, Bakü, 1986.

- HORİTONOV İ., *Za Çarya, Za Rodinu, Za Veru! Geroi i Voyni Rossiyskoy Armii (1695-1918)*, Moskva, Feniks, 2000.
- İBRAGİMBEGLİ Gadji Murad, *Rossiya i Azerbaydjan v Pervoy Treti XIX v.*, Moskva, İzdatelstva Nauk, 1969.
- İGAMBERDİEV M.A., *İran v Mejdunarodny Otnoşenie Pervoy Treti XIX v.*, Samarkand, 1961.
- İSMAYILOV Reşid Bey, *Azerbaycan Tarihi*, Bakü, Sovyet Devlet yay., 1993.
- İSMAYILOV Eldar, *Oçerki Po İstorii Azerbaydjana*, Moskva, Flinta, 2010.
- İSTAHRİ Ebu İshak İbrahim Bin Muhammed el-Farisi, *Kitabu Mesaliku'l-Memalik*, Leiden, E. J. Brill, 1967.
- İVANENKO V.İ., *Grajdanskoe Upravlenie v Zakavkazie*, Tiflis, 1991.
- JUNİOR Jan, *Unutulmuş Kahramanlar*, Bakü, 2004.
- JUZE P.K., *Papak i Papakizim. K İstorii Komministiçeskogo Dvijenie v Azerbadjane IX v.*, Bakü, Obhestvenny Nauk, 1921.
- KALANKATUKLU Moysey, *Albaniya Tarihi*, Bakü, Avrasiya Press, 2006.
- KALANKATUKLU Moysey, *İstoria Agvan*, Sankt Petersburg 1861.
- KARABAĞI Mirze Cemal Cavanşir, “Karabağnameler”, *Karabağ Tarihi*, der. Akif Ferzaliyev, I. Kitap, Bakü, 1989.
- KURAT Aktes Nimet, *Rusya Tarihi. Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara, 1987.
- KURAT Aktes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Ankara, 1990.
- KASPARİ Alvin Andreeviç, *Pokorenniy Kafkas*, Sankt Petersburg, 1994.
- KARABAĞI Mirze Yusuf, “Tarihi Safi”, *Karabağnameler*, II. Kitap, Bakü, 1991.

- KAZIM Muhammed, *Álem-Ara-Yi Nadir*, (yay., M. Emin Riyahi), C. I, Tahran 1374.
- KAZIMOV Gezenfer, *Azerbaycan Dilinin Tarihi*, Bakü, y.y., 2009.
- KAZVİNİ, Hamdullah Müstevfi, (ö.751/1350), *Nüzhetü 'l-Kulub*, Londra, 1915.
- KAZVİNİ Zekeriye, (ö.682/1283), *Aşarü 'l-Bilad ve Ahbar-ül İbad*, Beyrut, 1969.
- KERAGOS Genceli, *Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar*, C. II, İstanbul, 1928.
- KERİMOVA Firidun Sevil, *Çarizmin Azerbaycan 'a Getirenler*, Bakü, 1993.
- Kerope Armyanskaya Geografiya VII v. po X v.*, (çev. Petroviç Patkanov), SRB, 1877.
- KİNEPİNA N., *Vneşnie Politika Rossii*, C. I, Moskva, 1960.
- KIRZIOĞLU Fahrettin, *Osmanlıların Kafkas Elleri Fethi*, Ankara, 1976.
- KUZNETÜOVA N.A., *İran v Pervoy Polovine XIX v.*, Moskva, 1983.
- KÜTÜKOĞLU B., *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)*, İstanbul, 1993.
- LAPİN Vladimir, *Molodaya Gvardiya*, Rossiya, 2011.
- LAZEREV L., *Gyandja. Kavkaz za Vtoroe Polugodie 1846 g.*, Tiflis, 1847.
- LEVİATOV V.N., *Oçerki iz İstorii Azerbaydjana v XVIII v.*, Bakü, 1948.
- LÜTFULLAH Müneccimbaşı Ahmed, *Camiü 'd-Düvel*, İstanbul, İnsan yay., 1995.
- MAHMUDOV Yakub, *Azerbaycanlılar, (Etnik-Siyasi Tarihe Umumi Bakış)*, Bakü, Aspoligraf, 2008.
- MAHMUDOV Yakub, Kerim ŞÜKÜROV, *Azerbaycan Beynelhalk Münasebetler ve Diplomatiya Tarihi (1639-1828)*, C. I, Bakü, 2009.

- MAHMUDOV Yakub, Kerim ŞÜKÜROV, *Karabağ, Real Tarih, Faktlar, Senetler*, Bakü, Tahsil yay., 2005.
- MANANDAN Y.A., *O Torgovle i Gorodax Armenii v Svyazi s Mirovoy Torgovley Drevnux Vremen*, Erevan, 1954.
- MARKOVA Olga Petrova, *Rossiya, Zakavkaze i Mejdunarodnie Otnoşeniya v XVIII v.*, Moskva, İzdatelstvo Nauk, 1966.
- MAZICI Nurşen, *Uluslararası Rekabette Ermeni Sorunun Kökeni*, İstanbul, 1987.
- MEHDİYEY G., *Azerbaycancın Rusya ile Birleşmesi ve Bunun Tarihi Ehemmiyeti*, Bakü, 1952.
- MEHDİYEY Ramiz, *Azerbaycanlılara Karşı Soykırım Gerçekleri*, Bakü, 2000.
- MEHMEDOYA Hevva, *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Devrinde Yukarı Karabağda Siyasi Vaziyet. Ermeni Terrorizminin Güçlenmesi (1918-1920)*, Bakü, Nağıl Evi, 2006.
- MEHMEDOV İsmail, *Türk Kafkasında Siyasi ve Etnik Yapı, Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, (çev. Ekber Necef, Şamil Necefov), İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2009.
- MEMMEDOV S., *Azerbaycan Tarihi. Azerbaycan Safeviler Devleti*, C. I, Bakü, 1994.
- MİLGMAN *Politiçeskiy Stroy Azerbaydjana v XIX Naçale XX v.*, Bakü, 1966.
- MİLOVA L.V., *İstoriya Rossii XVIII-XIX Vekov*, Eksmo, 2008.
- MİNORSKY Vladimir, *A History Of Sharvan And Darband in 10th-11th Centuries*, Cambridge, 1958.
- MİRHAND Muhammed Bin Havendşah Bin Kemaleddin, *Ravzatü's-Sefa fi Sireti'l-Enbiya ve'l-Müluk ve'l-Hulefa*, C. I, Tahran, Müessese-i Hayyam ve İntişarat-ı Piruz, 1339.

- MORGAN David, *Medieval Persia (1040-1797)*, London, 1988.
- MOURAVİEF Boris, *Deli Petro 'nun Vasiyetnamesi*, İstanbul, 1996.
- MUHSİN Muhammed, *Zübdetü 't-Tevarih*, (yay., Behruz Guderzi), Tahran, 1375.
- MUSTAFA Selaniki, *Tarih-i Selaniki*, (çev. Mehmet İpşirli), C. I, İstanbul, 1989.
- MUSTAFAYEVA N., *Güney Azerbaycan Hanlıkları*, Bakü, 1995.
- MUSTAFAYEV C.M., *Azerbaycan Hanlıklar Devrinde*, Bakü, MSA, 2012.
- MUSTAFAYEV D., *Severnie Hanstva Azerbaydjana i Rossiya (Konets XVIII- Naçalo XIX v.)*, Bakü, 1989.
- MUSTAFAZADE Rahman, *İki Respublika. Azerbaycan-Rusya Münasebetleri 1918-1922*. Moskva, 2006.
- MUSTAFAZADE Tofik, *XVIII. Yüzyıllık-XIX. Yüzyıllık Öncelerinde Osmanlı-Azerbaycan Münasebetleri*, Bakü, Elm, 2002.
- MUSTAFAZADE Tofik, *Azerbaydjan i Russko-Tureckiye Otnoşeniya v Pervoy Treti XVIII v.*, Bakü, Elm, 1993.
- MÜMTAZ Selman, *İl Şairleri*, C. I, Bakü, 1927.
- MÜNŞİ İskenderbey, *Tarihi Âlem-Ara-i Abbasi*, Tahran, 1314.
- NAGDALİEV Farhat, *Hanı Nahıçevanskıe v Rossiyskoy İmperii*, Moskva, Novıy Argument, 2006.
- NİFTALİYEV İlgar, *Azerbaydjanskaya CCR v Ekspansionistskiy Armyan (20-e g. XX v.)*, Bakü, Tehsil, 2009.
- NOVİÇEV A.D., *Istoriya Turtsii*, C. I, Leningrad, 1963.
- NURİYEVA İrade, *Azerbaycan Tarihi*, Bakü, Mütercim, 2015.

NUSRETOĞLU Telman, *Rusya'nın Azerbaycan'da Hâkimiyet Kurma Mücadelesi (1801-1813)*, İstanbul, Matbaacılık, 2012.

OHSON D., *Histoire Des Mongols*, C. I, Amsterdam, 1834.

ORBELIANİ Hroniki, *İstoriya Gruzii*, C. II, Brosse, *Oçerki İstorii Gruzii*, C. V, Tiflis, 1990.

Obozrenie Rossiyskiy Vladeniy za Kavkazom v Statiçeskom, Etnografiçeskom, Topografiçeskom i Finansovom Otnoşeniya, C. I, Sankt Petersburg, 1836.

ÖZTUNA Yılmaz, *Büyük Türkiye Tarihi*, C. XII, İstanbul, 1979.

PAHAMOV E.A., *Kratkiy Kurs İstorii Azerbaycana*, Bakü, 1923.

PAKREVAN Emine, *Abbas Mirze ve Azerbaycan*, Bakü, Kanun, 2010.

PAŞA Ahmet Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, C. IX, İstanbul, 1892.

PAVLOVA İ.K., *Kronika Vremen Sefevidov*, Moskva, 1993.

POTTO Vasiliy Aleksandroviç, *Kavkazskaya Voyna v Otdelnih Oçerkah, Legendah, i Biografiyah*, Sankt Petersburg, 1896.

PEÇEVİ İbrahim, *Peçevi Tarihi*, C. II, İstanbul, Neşriyat Yurdu, 1968.

PETERS D.İ., *Nagradnie Medali Rossiskoy İmerii XIX-XX v.*, Moskva, Arkeografiçeskiy Çentr, 1996.

PETRUŞEVSKİ İlya, *Azerbaycan v XVI-XVII v.*, Bakü, 1949.

PETRUŞEVSKİ İlya, *Djar-Balokanskie Volnie Obhestva v Pervoy Treti XIX Stoletiya*, Tiflis, 1934.

PETRUŞEVSKİ İlya, *Oçerki İsstorii Feodalniy Otnoşeniy v Azerbaydjane i Armenii v XVI naçale XIX vv.*, Leningrad, 1949.

- POTTO Vasiliy A., *Utverjdenie Russkoqo Vladiçestva na Kavkaze*, Tiflis, 1901.
- RAHMANI A.A., *Azerbaydjan v Konçse XVI v XVII v.*, Bakü, 1981.
- RAHMIZADE İbrahim, *Kitab-i Gencine-i Feth-i Gence*, İstanbul, Çamlıca, 2010.
- REHMANZADE Şamil, *Azerbaycan-Gürcistan Münasebetlerinde Arazi Meseleleri*, Bakü, Aspoligraf, 2008.
- RECEBLİ Gezenfer, *Azerbaycan Tarihi Oçerkler*, Bakü, Elm ve Tahsil yay., 2013.
- RESULZÂDE Mehmed Emin, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, Bakü, Elm, 1990.
- RESULZÂDE Mehmed Emin, *Çağdaş Azerbaycan Edebiyyatı. Çağdaş Azerbaycan Tarihi*, Bakü, Genclik, 1991.
- RESULZÂDE Mehmed Emin, *Milli Tenasüd*, Ankara, 1978.
- RESULZÂDE Mehmed Emin, *Stalinle İhtilal Hatıraları*, Bakü, 1991.
- RIHTIM Mehmet, *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkas İslam Ordusu*, Bakü, Nurlar, 2008.
- RÖMİN V., *Kratkie İstoriçeskiy i Etnografiçeskiy Oçerki Azerbaydjana*, Bakü, 1924.
- RÜSTEMOV S., *Şeyh İbrahim Kutsi Gencevi-Gence Hanlığının Tarihçesi Gibi*, C. III, Bakü, Elyazmalar Hazinesi, 1972.
- RZAGULUBEY Mirze Camal Oğlu, “Penah Han ve İbrahim Hanın Karabağ’da Hâkimiyetleri ve o Zamanın Hadiseleri”, *Karabağnameler*, II. Kitap, Bakü, 1991.
- RZAYEV A.E., *Azerbaycan Tarihi. XIX-XXI Asrın Önceleri*, Bakü, Bakü Üniversitesi Neşriyatı, 2010.
- SADIKOV H., *Rusya-Türkiye münasebetlerinde Güney Kafkas Problemi (1787- 1829. yıllar)*, Bakü, y.y., 1991.

- SARAY Mehmed, *Türk-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi*, İstanbul, 1998.
- SERGEY Meç, *Kavkaz*, Moskva, 1905.
- SEYİDZADE Dilare, *Azerbaydjanskije Deputatı v Gosudarstvennoy Dume Rossii*, Bakü, Azerbaydjanskoe Gosudarstvennoe İzdatelstvo, 1991.
- SEYİDZADE Dilare, *Azerbaycan XX Asrın Öncelerinde: Müstegilliye Aparan Yollar*, Bakü, 1998.
- SISOEV V.M., *Baku Prejde i Teper*, Bakü, 1928.
- SOLAKZADE Ehmed Hemdemi, *Solakzade Tarihi*, İstanbul, 1880.
- SÜMER Faruk, *Karakoyunlular*, Ankara, 1984.
- SÜMER Faruk, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara, 1992.
- Sovyetler Birliğı Tarihi*, C. I, Bakü, 1985.
- ŞEFOV Nikolay A., *Bitvi Rossii. Voенno-İstorіçeskaya Bibloeteka*, Moskva, 2002.
- ŞEFOV Nikolay Aleksandroviç, *Hronika Rossiskiy İstorii XIX-XXI v.*, Moskva, 2006.
- ŞEMDANİZADE Süleyman, *Mür'it Tevarih*, (yay., Münir Aktepe), İstanbul, 1976.
- ŞOPEN İ., *İstorіçeskiy Pametnik Sostoenie Armenskoy Oblasti v Epoxi eya Prisoedinenie k Rossiyskoy İmperii*, Sanktt Petersburg, 1852.
- ŞOPEN İ., *Novie Zametki na Drevnie İstorii Kavkaza i ego Obidateley*, Sank Peterburg, 1866.
- TABERİ Ebu Cafer Muhammed Bin Cerir, *Tarih-i Taberi*, C. I, Beyrut, 1983.
- TAHRANİ Muhammed Şefi-i, *Tarih-i Nadir Şah*, Tahran, 1369.

TUMANOV G.M., *Baku i Evo Okrestnosti*, der. M.D. Rotiniança, Tiflis, 1891.

UZUNÇARŞILI Hakkı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. V, Ankara, Türk Tarih Kurumu yay.,
6. B., t.y.

VELİYEV Akif, *Cümhuriyet Dövrü Metbuatında Kafkas İslam Ordusu*, Bakü, Nurlan,
2007.

VİDADİ Umudlu, *Şimali Azərbaycan'ın Çar Rusya'sı Tarafından İşgali ve
Müstemlekecilik Aleyhine Mücadele (1801-1828)*, Bakü, 2004.

YAKOV Langen, *Opisanie Kavkaza*, Sankt Petersburg, 1805.

YUNUSOVA L., *Torgovaya Ekspansiya Anglii v Basseyne Kaspiya v Pervoy Polovine
XVIII.v.*, Bakü, 1988.

ZEVAKİN E.S., *Prikaspiyskie Oblasti v Epohu Russkoy Okkupaçii XVIII v.*, Bakü, 1927.

ZEYNALOĞLU Cahangir, *Muhtasar Azərbaycan Tarihi*, Bakü, 1992.

ZUBOV Platon Pavloviç, *Podvigi Russkix v Stranax Kavkazskix s 1800 po 1834*, C. IV,
Sanktt Petersburg, 1835-1836.

ZÜLFÜKARLI Meherrem, *Azərbaycan Tarihine Yeni Bakış*, Bakü, 2007.

WILLIAMS Abraham Valentine, *Persia Past and Present*, London, 1906.

Makaleler

AKDİK Sara v.d., “Azərbaycan”, *İnönü Ansiklopedisi*, C. IV, Ankara, Milli Eğitim
Basımevi, 1950.

“Aktı Sobranie Kavkazskoy Arkeografiçeskoy Komissiey”, *AKAK*, C. II, No: 1179,
Tiflis, 1868.

ANABRİTANNİCA, “Gence Halısı”, *Genel Kültür Ansiklopedisi*, C. IX, İstanbul, Ana
yay., 1986.

- BALA Mirze, “Gence”, *İA*, C. IV, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1977.
- BALA Mirze, “Kaçarlar”, *İA*, C. VI, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1988.
- BARTHOLD Vladimir, Derbent, *İA*, C. III, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1988.
- BEDİRHAN Yaşar, “Selçuklu Fethlerine Kadar Kafkasya’nın İslamlaşma Süreci”, *Yeni İpek Yolu*, S. 139, Eylül, 1999.
- BÜNYADOV Ziya Musa “Azerbaycan”, T.D.V. *İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, C. IV, İstanbul, 1991.
- BÜNYADOV Ziya Musa “İki Asrın Hududunda Azerbaycan Tarih Elmi: Durum ve Perspektifler”, *Elm ve Hayat Dergisi*, No: 10, Bakü, 1988.
- ÇELEBİ Evliya, *Gence-Karabağ Eyaletinin Mufassal Defteri*, İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tahrir Defteri, No: 903, (çev. Hüsametdin Mehmedov), Bakü, Karamanlı yay., 2000.
- ÇİNGİZOĞLU Enver, “Karabağ ve Gence Hanlığının Siyasi Alakaları”, *Soy Dergisi*, No: 4, Bakü, 2008.
- EFENDİZADE Oktay, “Gence”, T.D.V. *İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, C. XIV, İstanbul, 1996.
- EKER Aytaç v.d., “Gence Hanlığı”, *Yeni Rehber Ansiklopedisi*, C. VIII, İstanbul, Türkiye Gazetesi yay., 1993.
- EKER Ç.Mustafa vd., “Kafkasya ve Harpleri”, *Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi*, C. IV, İstanbul, İhlâs Matbaacılık, t.y.
- EKREM Üzümeri M., Selami DİNÇER, Sadi KAZANCI, “Azeriler”, *Türkiye Ansiklopedisi*, C. I, Ankara, Yıldız Matbaacılık, 1956.
- ERVERDİ Ezel, “Azerbaycan”, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, C. I, İstanbul, Dergah yay., 1977.

- Gence-Karabağ Eyaletinin Mufassal Defteri*, İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tahrir Defteri, 903, (çev. Hüsamettin Mehmedov), Bakü, Karamanlı yay., 2000.
- GOLOLOLOV Mikal, *Osada i Şturm Kreposti Ganja*, İmperator, Almanak, No: 10, 2006.
- GÖKDEMİR Ayvaz, v.d., “Azerbaycan”, *Yeni Türk Ansiklopedisi*, C. I, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1985.
- GÜNDÜZ Tufan, “Safeviler”, T.D.V. *İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, C. XXXV, İstanbul, 2008.
- HEMİDOVA Ş., “Gürcü Menbeleri Gence Hakkında”, *AEAH*, Tarih, Felsefe ve Hukuk Serisi, No: 2, Bakü, 1999.
- KILIÇ Davut, “Ermenistan’ın Kuruluşunda Çarlık Rusya’nın Rölü”, *Ermeni Araştırmaları*, C. III, S. 11, Sonbahar 2003.
- KILIÇ Orhan, “Ocaklık”, T.D.V. *İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, C. XXXIII, İstanbul, 2007.
- KILIÇ Orhan, “Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler”, *OTAM Deregisi*, S. 10, Ankara, 1999.
- “Kirovabad”, *ASE*, C. V, Bakü, 1981.
- LAROUSSE Meydan, “Azerbaycan”, *Büyük Lügat ve Ansiklopedi*, C. II, İstanbul, Meydan yay., 1987.
- LAROUSSE Meydan, “Gence” *Büyük Lügat ve Ansiklopedi*, C. VII, İstanbul, Meydan yay., 1992.
- MAMMEDOV E., “Mektuplar: Sisianov-Cevad Han”, *Respublika Gazetesi*, Bakü, 22 Eylül, 1990.

“Materialı Dlya Novoy İstorii Severnego Kafkaza 1787-1792”, *Kafkazskiy Sbornik*, C. XVIII, Tiflis, 1897.

MİNORSKY Vladimir, “Nadir”, *İA*, C. IX, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1964.

MUSTAFAZADE Tofik, “18. Yüzyıldada Osmanlı-Azerbaycan İlişkilerinin Başlıca Merhaleleri”, *Karadeniz Araştırmaları*, S.1, t.y.

“Nadir”, *Yeni Türk Ansiklopedisi*, C. VII, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1985.

“Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeler”, *Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı*, C. I-II, Ankara, 1993.

“Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeler”, *Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı*, T.C. Başbakanlık, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, No: 820, Ankara, 1992.

ÖNCAN Azmi, “Nadir Şah”, T.D.V. *İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, C. XXXII, İstanbul, 2006.

PARMAKSIZOĞLU İ., “Nadir Ali Şah”, *Türk Ansiklopedisi*, C. XXV, Ankara, 1977.

PAŞA Koca Ragıp, “Tahkik ve Tefvik, (1149) Müzakereleri”, *Hüsrev Paşa Kütüphanesi*, No: 376, varak 7/b.

“Pismo Sisianova k Djavad Hanu ot 29 Noyabrya 1803 g.”, *AKAK*, C. II, No: 1172.

SAKAOĞLU Necdet, “Mustafa III”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. II, İstanbul, Yapı Kredi yay., 2. B. 2008.

“Safeviler”, *Türk Ansiklopedisi*, C. XXVIII, Ankara, 1980.

SARAY M, “Ermenistan Yol Ayrımında”, *Kafkas Araştırmaları*, S. 2, İstanbul, 1996.

ŞÜKÜROV Kıyas, “Şahverdi Hanın Osmanlı Devletine Gönderdiği Mektup”, *Journal of Kafkas*, Girne Üniversitesi, No: 29, 2010.

TEYMUROVA Günel, “1806-1812 Osmanlı-Rusya Savaşı ve Azerbaycan”, *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, C. II, S. 2, Ocak, 2016.

ÜLKÜTAŞIR M.Ş., “Azerbaycan”, *İslam-Türk Ansiklopedisi*, C. I, İstanbul, Asarı İlmiye Kütüphanesi, 1941.

“Vzyatie Gyandji”, *Muxanova*, C. V, Moskovskiy Telegraf, 1825.

YÜKSEL İbrahim, “Çarlık Rusya’nın Azerbaycan’ı İstilas ve Osmanlı Devleti’nin Tutumu”, *Kafkas Araştırmaları*, S. 1, İstanbul, 1988.

Diğer Kaynaklar

ATEŞ Abdurrahman, *Avşarlı Nadir Şah ve Döneminde Osmanlı-İran Mücadeleleri*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Dipnot No: 206, Isparta, 2001.

ÇAKMAK Mehmet Ali, *Hanlıklar Devrinde Azerbaycan-Türkiye Münasebetleri (1723-1829)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 1997.

DEDEYEV Bilal, *Karabağ Hanlığı-Osmanlı İlişkileri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2000.

KURBANOV Abbas, *Abbasiler Döneminin İlk Asrında Azerbaycan (132-232/750-847)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Konya, 2007.

MUTALLİMOV Dadaş, *Azerbaycan Hanlıkları ve Gülistan-Türkmençay Antlaşması*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Bursa, 2014.

EKLER

Şekil 1. Gence Hanlığı'nın Haritası – 1804 yılı

Şekil 2. Cevad Han Türbesi

Şekil 3. Cevad Han Ziyadoğlu Kaçar

Şekil 4. General Pavel Dmitriyeviç Sisianov

مال آدم ما را گرفته میدید بضیب و سایر شمس الدینلو را که از ما روگردان
شده اند گرفته بخواهید داد و دیدیم که هیچکدام با بعل نیاورید و ما هم آنچه
گرفته ایم از دیگران نبرسید و ببینید که از خیرت کجند که سگوری باشد که شایم
یا از اهل کرجستان گرفته ایم و آلا هرگاه بنای دعو دارد ما هم ما و جنک
هستیم در کرج توپ و توپخانه خود لاف میرنی از شفقت خدا توپ از شما کمتر
نیست هرگاه توپ شما یک کز است توپ ما سه کز و چهار کز است و نصرت
هم با جلاست و از کجا معلوم بود که شما از قزلباش رشیدتر هستید شما دعوی
خود را دیده اید و دعوی قزلباش را ندیده اید و نوشته بودی که ما ده
جنک باشد از آنوقت که شما شمس الدینلو آمدید و عیبت را تابع خود کردید
از آنروز تا بحال در مدارک هستیم و حاضر و آماده بوده ایم هرگاه دعوی مسکنی
دعوا خواهیم کرد و آنکه نوشته بودی که هرگاه این سخنها را قبول کنی بدیچی ترا
گرفته است ما هم چنین نمیدانیم که شما هم چنینال فاشا ده آمده اید شما را بدیچی شنید
از نظر بیک قضا با شما آورده است نشاء الله تعالی بدیچی شما معلوم خواهد شد و

و خصوص کجند با فرمان نوشته باشد فرمان پادشاه را معلوم دانستند
ما هم رقم پادشاه را دیده از آنقرار عمل نایم و دیگر آنکه نوشته بودی که پیش
این کرجستان تابع بودی معلوم شما باشد که احوال رقم پادشاه شما درست
است بر چند که در آن رقم ما با سکه کل کجند بود ما تابع کرجستان از بنی معلوم
که سخن شما خلاف قول شماست و دیگر آنکه در آنوقت که ما تابع پادشاه
روسیه شده بودیم پادشاه ایران بجزاسان رفته بود و دست ما بپذیرید
بجبت آنکه پادشاه روسیه هم پادشاه عظیمشان بود اذاعت از قبول
کردیم و احوال پادشاه ایران آنکه له و المنه و زرد یکت و حالا هم غلام سوار
با شما آمده است و قشون هم آمده و ما بر میاید و دیگر آنکه نوشته بودی که
کرجستان پادشاه تعلق دارد و از شما را ما هم مال گرفته اید و درست است
آما روز اول که شما در کرجستان شدید بر شما نوشتیم و آدم فرستاده
معلوم کردیم که نصیب که عزیت است و از ما روگردان شده اهل شما را
گرفته است و خیال کردیم که شما نوکر پادشاه هستید البته با دیوان حق گزده

Şekil 5. Cevad Han'ın Sisianov'a Cevap Mektubu

Şekil 6. Gence Kalesi'nin Ruslar Tarafından İşgali

Şekil 7. Gence Hanlığı'nın İşgali Esnasında Ele Geçirilen Savaş Bayrağı

Şekil 8. General Sisianov'un Öldürülmesi - 8 Şubat 1806

Şekil 9. Gence Hanlığı'nı İşgal Eden Askerlere Verilen Madalyon

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

TEZ ÇOĞALTMA VE ELEKTRONİK YAYIMLAMA İZİN FORMU

Yazar Adı Soyadı	Javid HAJIYEV
Tez Adı	Gence Hanlığı ve Cevad Han'ın Özgürlük Mücadelesi
Enstitü	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	İslam Tarihi ve Sanatları
Tez Türü	Yüksek Lisans
Tez Danışmanı	Yrd. Doç. Dr. Şevket YILDIZ
Çoğaltma (Fotokopi Çekim) izni	☒ Tezimden fotokopi çekilmesine izin vermiyorum ☐ Tezimin sadece içindekiler, özet, kaynakça ve içeriğinin % 10 bölümünün fotokopi çekilmesine izin veriyorum ☐ Tezimden fotokopi çekilmesine izin vermiyorum
Yayımlama izni	☒ Tezimin elektronik ortamda yayımlanmasına izin Vermiyorum

Hazırlamış olduğum tezimin belirttiğim hususlar dikkate alınarak, fikri mülkiyet haklarım saklı kalmak üzere Uludağ Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı tarafından hizmete sunulmasına izin verdiğimi beyan ederim.

Tarih : 11/07/2016

İmza :

